

ELMİRA SÜLEYMANOVA
ZAUR ƏLİYEV

İNSAN HÜQUQLARI

mühazirələr toplusu

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
nazirinin 14 yanvar 2014-cü il tarixli
14 nömrəli əmri ilə ali məktəblər üçün
dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.*

Bakı – 2014

**Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(ombudsman) professor ELMİRA SÜLEYMANOVANIN
ümumi redaktəsi ilə**

Rəyçilər:

Ə.İ.Əliyev, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin dekanı, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

A.M.Səfixanlı, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının rəhbəri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

**Elmira Süleymanova, Zaur Əliyev. İnsan hüquqları
(mühazirələr toplusu). Dərs vəsaiti. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2014, 360 səh.**

S $\frac{1203020130}{M - 658(07)}$ – 01 – 2014

Kitabda insan hüquqlarının ən aktual məsələlərinə həsr olunmuş mühazirələr öz əksini tapmışdır. Əsas etibarilə insan hüquqlarının anlayışı, mahiyyəti və əsas prinsipləri, müasir strukturu, mənbələri, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, universal müqavilə və qeyri-müqavilə mexanizmləri, Avropa Şurası və insan hüquqlarının müdafiəsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin regional sistemi, insan hüquqlarının müdafiəsində ombudsmanın rolu, insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq kimi mövzulara həsr olunmuş mühazirələr verilmişdir.

© *Süleymanova E.T., Əliyev Z.H., 2014*

© *“Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2014*

*Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 65 və
İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının
15 illiyinə həsr olunur*

“Azərbaycan Respublikası öz həyatını demokratik prinsiplər əsasında quraraq daim çalışacaqdır ki, insan hüquqlarının qorunmasına əməl edilsin”.

**Ümummilli lider
Heydər Əliyev**

“Hər bir Azərbaycan vətəndaşı dinindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqlara malikdir və bu siyasət gələcəkdə də davam edəcəkdir”.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev**

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə əhalinin hüquqi cəhətdən maarifləndirilməsi, hüquqi düşüncə və mədəniyyətinin günün tələbləri səviyyəsində inkişaf etdirilməsi demokratik-hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin qurulması prosesinə təkan verən ən mühüm amillərdəndir.

Dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olan Azərbaycanda insan hüquqlarının təmini dövlətin əsas prioritet məqsədləri sırasına daxildir. Mütərəqqi haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət quruculuğu tarixində ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının təbii xarakter daşmasını özündə əks etdirmişdir. Belə ki, Əsas Qanunumuza müvafiq olaraq, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır və bu hüquqların da reallaşdırılmasında keyfiyyətli hüquq təhsilinin mühüm rolu şübhəsizdir.

Əhalinin hüquqi baxımdan maarifləndirilməsi demokratik, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasının mühüm cəhətlərindən olmaqla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini daha səmərəli təmin etmək baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhz həyata keçirilən hüquqi maarifləndirmə tədbirləri insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi məqsədilə dövlət tərəfindən gerçəkləşdirilən səmərəli fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bir çox hallarda insan hüquqlarının pozulması bilavasitə məlumatsızlıqdan irəli gəlir.

Bu baxımdan insan hüquqları sahəsində təhsil və maarifləndirmə işinin səmərəli təşkili Müvəkkilin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

İnsan hüquqları sahəsində təhsil həm də təhsil hüququnun əsas tərkib hissəsidir. 2013-cü ildə qəbul edilməsinin 65 ili tamam olmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində deyilir:

“Hər kəsin təhsil hüququ var... Təhsil insan şəxsiyyətinin

tam inkişafına, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətin artırılmasına yönəldilməlidir. Təhsil bütün xalqlar, irqi və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmaya, dözümlülüyə və dostluğa, Birləşmiş Millətlərin sülhü qoruma sahəsində fəaliyyətinə yardım etməlidir”.

Deməli, təhsil peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması məqsədini daşımaqla yanaşı, həm də fərdlərin cəmiyyətdə azad iştirak edə bilən şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkan verməli, onların cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mədəni siyasətlə əlaqədar qərarların qəbul edilmə prosesində iştirakı üçün bacarıqlar əldə etməsi vasitəsi olmalıdır ki, bunun üçün də insan hüquqlarının təhsil sisteminə daxil edilməsi olduqca mühümdür.

Bu baxımdan insan hüquqları sahəsində təhsil peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması zərurətini daim önə çəkir.

Məhz bu baxımdan Müvəkkilin insan hüquqları sahəsində maarifləndirmə fəaliyyətinin çoxşaxəli istiqamətlərindən olan insan hüquqları sahəsində təhsil ali təhsil müəssisələrində və orta ümumtəhsil məktəblərində inkişaf etdirilməkdədir.

Bakı Dövlət Universitetində artıq “İnsan hüquqları”, habelə “Genderə giriş” fənlərinin müstəqil fənn kimi tədrisinə nail olunmuşdur. Hazırda insan hüquqları fənni həm bakalavr, həm də magistr səviyyələrində tədris olunmaqdadır. Eyni zamanda həmin fakültənin magistratura pilləsində insan hüquqları üzrə kadr hazırlığına başlanılmaqla bu sahəyə elmi yanaşma nümayiş etdirilir, yeni kadrlar hazırlanır.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu kitabda BDU-nun Hüquq fakültəsində “İnsan hüquqları” fənni üzrə oxunan müəhazirələr öz əksini tapmışdır. Kitabda insan hüquqlarının anlayışı, mahiyyəti və əsas prinsipləri, müasir strukturu, mənbələri, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, universal müqavilə və qeyri-müqavilə mexanizmləri, Avropa Şurası və insan hüquqlarının müdafiəsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin regional sistemi, insan hüquqlarının müdafiəsində Ombudsmanın rolu, insan

hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq kimi mövzulara həsr olunmuş mühazirələr öz əksini tapmışdır.

İnanıram ki, bu vəsait insan hüquqları ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli olmaqla bərabər, ali məktəb tələbələrinə bu sahədə biliklərinin artırılmasına və imtahanlara səmərəli hazırlığa yardımçı olacaqdır.

**professor Elmira Süleymanova,
Azərbaycan Respublikasının
İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(Ombudsman)**

**«İNSAN HÜQUQLARI»
fənninin
«Hüquqşünashıq» ixtisası üzrə**

PROQRAMI

Mövzu 1. İnsan hüquqlarının anlayışı, mahiyyəti və əsas prinsipləri (2 s.)

1. İnsan hüquqlarının anlayışı və mahiyyəti.
2. İnsan hüquqları təbii hüquqlar kimi.
3. İnsan hüquqları və ləyaqət.
4. İnsan hüquqlarının universallığı.
5. İnsan hüquqlarını səciyyələndirən əsas cəhətlər.
6. İnsan hüquqları sahəsində əsas prinsiplər.
7. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin əsas mahiyyəti.

Mövzu 2. İnsan hüquqlarının müasir strukturu (2 s.)

1. İnsan hüquqlarının sistemi. Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları.
2. İnsan hüquqlarının tarixi meyara görə təsnifatı. İnsan hüquqlarının nəsilləri konsepsiyası.
3. Fərdi və kollektiv hüquqlar. Kollektiv hüquqların müdafiəsi problemləri.
4. Vətəndaş və siyasi hüquqlar. Şəxsi hüquqlar. Məhkəmə təminatı ilə bağlı olan hüquqlar.
5. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar.
6. Mütləq və geri çəkilməsi mümkün olan hüquqlar.

Mövzu 3. İnsan hüquqlarının mənbələri: insan hüquqları sahəsində milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normaları (4 s.)

1. İnsan hüquqlarının mənbələri: təsnifatı və əsas xüsusiyyətləri.
2. İnsan hüquqlarının mənbələri: dövlətdaxili aktlar. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları sahəsində həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları: nailiyyətlər və əsas problemlər.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və insan hüquqları. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının konstitusion prinsipləri. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təsnifatı.
4. İnsan hüquqları sahəsində digər milli qanunvericilik aktlarının əsas xarakteristikası. İnsan hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsinə yönəlmiş əsas dövlət proqramları.
5. Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı: əsas xarakteristikası və implementasiyası. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin Milli Fəaliyyət Proqramının icrası sahəsində fəaliyyəti.
6. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları sahəsində qanunvericilik aktlarında olan problemlər. Milli qanunvericilik aktlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması məsələsi.
7. Universal beynəlxalq müqavilələr insan hüquqlarının əsas mənbəyi kimi. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi insan hüquqları sahəsində baza sənədi kimi. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt: hüquqi məzmunu, oxşar və fərqli cəhətləri. Ayır-ayrı qrupların müda-

fiəsinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələr. Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası; Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası; Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası; Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyası; Əlillərin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 2006-cı il Konvensiyası.

Mövzu 4. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi: universal müqavilə mexanizmləri (4 s.)

1. BMT çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi: əsas problemlər.
2. BMT-nin müqavilə komitələrinin əsas təyinatı və funksiyaları. Komitələrdə dövlətlərarası və fərdi şikayət proseduru və onlara baxılması qaydası. Şikayətlərin təqdim edilməsi qaydaları. Komitələrdə dövlətlərin dövrü məruzəsi proseduru: təqdim edilməsi, baxılması qaydaları və nəticələri.
3. BMT-nin ayrı-ayrı müqavilə komitələrinin əsas xarakteristikası: İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə; İnsan hüquqları komitəsi; Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitə; İşgəncə əleyhinə komitə; Uşaq hüquqları komitəsi; Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə komitə; Əlillərin hüquqları üzrə komitə; Zorakılıqla yoxaçıxarmaya qarşı komitə.
4. BMT-nin müqavilə komitələrinin fəaliyyətində əsas problemlər.

Mövzu 5. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi sahəsində BMT-nin qeyri-müqavilə mexanizmlərinin rolu (2 s.)

1. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi sahəsində BMT-nin qeyri-müqavilə mexanizmlərinin təyinatı və əsas xarakteristikası.
2. BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı vəzifəsi: Komissarın mandatı, əsas vəzifələri və insan hüquqlarının təbliği və müdafiəsi sahəsində fəaliyyəti.
3. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi sahəsində BMT çərçivəsində fəaliyyət göstərən digər qeyri-müqavilə mexanizmləri: xüsusi məruzəçilər, komissiyalar, işçi qrupları və s.
4. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi sahəsində BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının rolu. Şuranın əsas fəaliyyət istiqamətləri və funksiyaları. Şura çərçivəsində həyata keçirilən Universal Dövri İcmal mexanizmi. İcmalın əsas xüsusiyyətləri, hazırlanması, təqdim edilməsi və ona baxılması qaydaları.
5. Azərbaycan Hökumətinin İcmal üzrə məruzələri və ona dair tövsiyələr. Təvsiyələrin icrası vəziyyəti və bu sahədə mövcud olan əsas problemlər.
6. Universal Dövri İcmal mexanizmi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin fəaliyyəti. İcmal üzrə Müvəkkilin əlavə məruzələri. Təvsiyələrin icrası sahəsində Müvəkkilin fəaliyyəti.

Mövzu 6. Avropa Şurası və insan hüquqlarının müdafiəsi (2 s.)

1. Avropa Şurasının yaranma tarixi, təyinatı, əsas fəaliyyət istiqamətləri və strukturu.
2. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası) Avro-

pa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq hüquqi akt kimi. Konvensiyanın hüquqi təbiəti və əsas xüsusiyyətləri. Konvensiyanın maddi hüquqi və prosessual normaları. Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlar. Konvensiyanın əlavə protokolları. Konvensiyada hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması üçün əsaslar. Fövqəladə vəziyyət dövründə hüquq və azadlıqlardan geri çəkilmə.

3. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi. Konvensiyanın milli hüquq sistemində yeri və əhəmiyyəti. Konvensiyanın milli səviyyədə implementasiyası problemləri. Konvensiyanın hüquq tətbiq edən dövlətdaxili orqanlar tərəfindən tətbiqi məsələləri.
4. İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınmasına dair Avropa Konvensiyası. Konvensiyanın hüquqi təbiəti və əsas xüsusiyyətləri. Konvensiyanın təminat mexanizmi: İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi. Komitənin mandatı və fəaliyyətinin əsasları. Komitənin başçəkmələri. Komitənin işgəncənin qarşısının alınması sahəsində preventiv fəaliyyəti. Konvensiyanın Azərbaycanın milli hüquq sistemində yeri.
5. Avropa Sosial Xartiyası sosial hüquqların təmini sahəsində mühüm regional akt kimi. Xartiyada təsbit olunmuş əsas sosial hüquqlar və onların xüsusiyyətləri. Xartiyanın təminat mexanizmi. Xartiyanın Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində yeri və implementasiyası. Xartiyanın milli səviyyədə implementasiyası sahəsində əsas problemlər.

Mövzu 7. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi - ixtisaslaşmış beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi (4s.)

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin beynəlxalq hüquqi statusu. Məhkəmənin hakimlərinin seçilməsi qaydası, hakimiyyə dair tələblər. Məhkəmənin strukturu.

2. Avropa Məhkəməsinin şikayətlərə baxılması və məsləhət rəyləri verilməsi ilə bağlı yurisdiksiyası: Məhkəmənin predmet (ratione materiae), personal (ratione personae), zaman (ratione temporis), ərazi (ratione loci) və məsləhət rəyləri verilməsi ilə bağlı yurisdiksiyası.
3. Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası və milli hüquq: subsidiarlıq prinsipi və bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi.
4. Avropa Məhkəməsində dövlətlərarası və fərdi şikayət proseduru. Məhkəməyə müraciət edilməsi qaydası.
5. Avropa Məhkəməsində şikayətlərə baxılması mexanizmi.

Mövzu 8. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin regional sistemi (2 s.)

1. ATƏT və insan hüquqlarının müdafiəsi. Helsinki Yekun Aktının insan hüquqları baxımından əhəmiyyəti. ATƏT-in insan meyarı üzrə fəaliyyəti.
2. Avropa İttifaqının insan hüquqları sahəsində fəaliyyəti. Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası.
3. MDB çərçivəsində insan hüquqları sahəsində qəbul olunan əsas sənədlər.
4. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi.
5. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin Amerika sistemi. Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Məhkəməsi.
6. İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası. İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası və Məhkəməsi.

Mövzu 9. Ombudsman - insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas dövlətdaxili mexanizmi kimi (4 s.)

1. Ombudsman təsisatının yaranma tarixi, mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri.
2. Dünyada ombudsmanın əsas modelləri. Fərqli və oxşar cəhətlər.

3. Azərbaycan ombudsman təsisatının formalaşması və inkişafı. Ombudsman milli insan hüquqları təsisatı qismində.
4. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında 28 dekabr 2001-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu.
5. Müvəkkilin fəaliyyətinin əsasları. Müvəkkilin seçilməsi qaydası və namizədliyinə dair tələblər. Müvəkkilin toxunulmazlığı və müstəqilliyinin təminatları.
6. Müvəkkil tərəfindən insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxılması qaydası. Şikayətin məzmunu və verilməsi qaydası. Şikayətə baxılmasından imtina edilməsi üçün əsaslar. Şikayətə baxılmanın nəticələri.
7. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili işgəncə əleyhinə milli preventiv mexanizm kimi.
8. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasına nəzarət edən təsisat qismində.
9. Müvəkkilin ölkədə insan hüquqlarının qorunması haqqında illik məruzələri. Məruzənin strukturu, məzmunu və əsas cəhətləri.

Mövzu 10. İnsan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq (4 s.)

1. Beynəlxalq humanitar hüququn anlayışı və mahiyyəti.
2. Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları hüququ.
3. Dövlətin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəlikləri.
4. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin beynəlxalq cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş ümumi prinsipləri.
5. Universal yurisdiksiya prinsipi: əsas mahiyyəti.
6. İnsan hüquqlarının kobud və kütləvi pozuntusu halları.
7. Ayrı-ayrı beynəlxalq cinayətlərin tərkib ünsürləri.

Mühazirə 1. İnsan hüquqlarının anlayışı, mahiyyəti və əsas prinsipləri

İnsan hüquqlarının anlayışı və mahiyyəti

Müasir dövrümüz qloballaşma proseslərinin sürətli inkişafı ilə xarakterikdir. Qloballaşma özü-özlüyündə irimiqyaslı proses olmaqla beynəlxalq əlaqələrin, dövlət və ictimai münasibətlərin, ümumilikdə həyatın bütün sferalarına sirayət edir. Qloballaşma siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial proses olmaqla, o cümlədən də, dövlətlərə, hüquq sistemlərinə təsirsiz ötüşmür.

Qloballaşma dövlətlərin qarşılıqlı təsiri və əməkdaşlığının daha da intensivləşməsinə, onların qarşılıqlı asılılığının isə dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Heç bir dövlət öz funksiyalarını başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmadan, təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirə bilməz. Qloballaşma məlumat mübadiləsinin və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi, iqtisadi, hüquqi məkanın formalaşması ilə müşahidə olunur, nəticələnir.

Qloballaşmanın mərkəzində insan maraqları olduğundan onun ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf meyilləri də həmin maraqların reallaşdırılmasından asılı olmuşdur. Qloballaşma üçün əsas xüsusiyyət ortaq mədəniyyət olan beynəlxalq hüquq normalarının daha konkret mexanizmlərlə dövlətdaxili qanunvericilikdə təsbit edilməsidir. Qloballaşma beynəlxalq hüquqi məzmununda xalqların, millətlərin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inkişafının ümumi təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyasına aparır.

Bütövlükdə, insan hüquqları problemi ən mühüm global problem kimi XXI əsrin gündəliyinə daxil edilmişdir, bu problemin həlli insanların digər ümumi problemlərinin həllindən asılıdır. Bu sahədə müəyyən beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi şərait yaradılmışdır. Lakin qarşıda duran bu problemin dövlətdaxili səviyyədə həlli üçün elə maneələr mövcuddur ki, onların

aradan qaldırılması üçün böyük vaxt və səy tələb olunur. İnsan hüquqlarının tanınması əksər dövlətlərdə və onların hüquq sistemlərində böyük dəyişikliklərin edilməsini tələb edir.

Hazırda insan hüquqları kifayət qədər xarici siyasət sferasına daxil edilmişdir. Belə ki, dövlətlərin, xüsusilə də qlobal maraqlara malik böyük dövlətlərin insan hüquqları sahəsində xarici siyasəti həmişə məntiqi olmur. Onlar öz siyasi maraqlarının təmin olunmasına görə bu sahədə daim güzəştə gedirlər. İnsan hüquqlarına ən böyük zərəri isə bu hüquqlardan öz məqsədləri üçün istifadə etmək yolu ilə yürüdülmən siyasət vurur.

Qloballaşma məlumat mübadiləsinin və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi məkanın formalaşması ilə əlaqədardır. Qloballaşma prosesi və onunla əlaqədar meyarlar insan hüquqlarına birbaşa olaraq təsir göstərir. Məlumdur ki, özü-özlüyündə insan hüquqları dövlətdaxili hüququn məhsuludur. Lakin inkişaf etdikcə bu hüquqlar ayrı-ayrı dövlətlər çərçivəsindən kənara çıxmış, qlobal dünya proseslərinin təsiri ilə mühüm beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, xüsusilə də Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində təsbit olunmaqla bütün bəşəriyyətdə ədalətin bərqərar olması üçün universal əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz buna görə Bəyannamə insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə kataloqunu müəyyən edən və özündə ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən unikal bir sənəd kimi bütün dövlətlərin və xalqların insan hüquqlarını tanımaq, bu hüquq və azadlıqları təmin etmək, onların ümumi və effektiv tanınmasına nail olmaq kimi vəzifələrini müəyyən etdi. Bununla da insan hüquqları dövlətdaxili problemdən beynəlxalq əhəmiyyətli bir məsələyə çevrildi, qlobal və universal xarakter aldı.

İnsan hüquqlarının qloballaşması daha ümumi qanunauyğunluğu – ayrı-ayrı insanların, qrupların və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin insanların hüquq və azadlıqları əsasında həyata keçirildiyi vahid hüquqi məkanın yaradılmasına gətirib çıxaran ümumdünya qloballaşmasını əks etdirir. İnsanların qarşı-

lıqlı fəaliyyətini koordinasiya edərək insan hüquqları əvəzolunmaz bir xüsusiyyətə malik olur: onlar nəinki dövlət hakimiyyətini məhdudlaşdırır, həmçinin onu qanuna tabe etdirir. İnsan hüquqlarının təmin olunması tələbi insanlarla dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin təbiətindən irəli gəlir, siyasi, hüquqi və sosial tərəqqinin əsas şərti hesab olunur.

Müasir dövrdə insan hüquqları yalnız müxtəlif növ sivilizasiyalar və mədəniyyətlər, azadlıq və bərabərlik arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına və qlobal məsələlərin həllinə yönəldilməməlidir. İnsan hüquqları müasir dünyanın sabit inkişafını təmin etməyə yönəldilməlidir.

İnsan hüquqları insanların sosial fəaliyyəti, onların ictimai münasibətləri, fərdin həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Yaşamaq hüququ, ləyaqət, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, vicdan, fikir, əqidə azadlığı, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ, işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ və bununla bağlı digər hüquqlar sivil cəmiyyətdə insan həyatının qurulmasının zəruri şərtidir və bu hüquqlar dövlət tərəfindən sözsüz tanınmalı və müdafiə olunmalıdır.

İnsan hüquqlarının məzmunu və onların cəmiyyətdə bölgüsünə konkret tarixi baxımdan yanaşılmalıdır. Hüquqi dövlətlərin konstitusiyaları və beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə qeyd olunmuş insan hüquqlarının müasir siyahısı - demokratik cəmiyyətin norması olan etalon və standartların uzun tarixi inkişafının nəticəsidir. İnsan hüquqlarının inkişafında həlledici mərhələ olan XVII-XVIII əsrlərin burjua-demokratik inqilabları nəinki insan hüquqlarının geniş məcmusunu, eləcə də onlara əsl demokratik uzlaşma verən, insan hüquqlarının universallığının əsası olan formal bərabərlik və azadlıq prinsiplərini önə çəkdi. İnsan hüquqları dövlət hökmranlığının məhdudlaşdırıcısı olduğu üçün dövlətin xarakterinə böyük təsir göstərdi, dövlət hakimiyyəti ilə fərdin demokratik qarşılıqlı əlaqələrini yaratmağa kömək etdi, bu zaman sonuncunun istək və maraqlarını hökmran strukturların hədsiz himayəsi və təzyiqindən azad etdi. İnsan

hüquq və azadlıqlarının cəmiyyətin şüur və təcrübəsində təsdiqi olmasaydı, hüquqi dövlətin formalaşması mümkün olmazdı.

İnsan hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi sahəsində ilk cəhdlərlə XIII əsrdə rastlaşmaq olar. Məsələn, İngiltərənin 1215-ci il «Böyük Azadlıqlar Xartiyası»nda, 1689-cu il «Hüquqlar haqqında Bill»də, ABŞ-da qəbul olunmuş 1776-cı il «İstiqlaliyyət Bəyannaməsi»ndə, 1791-ci il «Hüquqlar haqqında Bill»də, 1789-cu ildə Fransada elan edilmiş «İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamə»də insan hüquqları rəsmi ifadəsini tapmışdır. XIX əsrdən insan hüquqları dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilməyə başlandı və indi demək olar ki, bütün dövlətlərin konstitusiyaları insan hüquqları və onların təminatlarını nəzərdə tutur.

İnsan hüquqları ayrılmazdır. Heç kəs insanı təbii hüquqlarından – yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, özünün həyat fəaliyyətini azad seçmək, vicdan, fikir, əqidə azadlığı və sair hüquqlardan məhrum edə bilməz. Müasir həyatı azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanan və universal xarakter daşıyan insan hüquqları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsan hüquqları təkcə dövləti, hüququ, qanunu, qanunçuluğu, hüquq qaydasını deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin qiymətləndirilməsi kriteriyası kimi qəbul edilir. Çünki hüquqi dövlətin inkişafı, yetkinliyi xeyli dərəcədə insan hüquqlarının vəziyyəti, bu hüquqların həcmi və həyata keçirilməsindən asılıdır. Ona görə də insan hüquqları fərdə təkcə dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək imkanı vermir, həm də dövlətdən aralanmaq, şəxsi həyat sahəsində özünütəyinetməni, əqidəsini, mülkiyyətə münasibətini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Dövlətin vətəndaş cəmiyyətini tam əhatə etməsi, həyatın bütün sahələrinin dövlətləşdirilməsi, yalnız insan hüquqlarının mövcud olmadığı və ya deklarativ xarakter daşdığı dövlətdə mümkündür.

İnsan hüquqları ayrılmazdır. İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanaraq uni-

versal xarakter daşıyır. Dövlət və hüquq haqqında bütün elmlər insan hüquqlarını əhatəli hüquq kimi öyrənir. İnsan hüquqlarını əhatə edə bilməyən və onu nəzərə almayan istənilən hüquq nəzəriyyəsi tam ola və yaşaya bilməz. İnsan öz mahiyyət və fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərində humanitar elmi araşdırmaların mövzusunə çevrilmişdir. Bütün mürəkkəb dövlət-hüquqi təzahürlər son nəticədə dövlət və hüquqi həyatda mühüm və əsas amil kimi çıxış edən insan hüquqlarında saflaşır və möhkəmlənir. Müasir dünyada insan hüquqları ümumbəşər mədəniyyətinin əsas elementidir.

Bunu öyrənmədən mürəkkəb siyasi, sosial, iqtisadi, beynəlxalq münasibətlərin bütün sistemini qiymətləndirmək mümkün deyildir.

İnsan hüquqları cəmiyyətin möhkəmlənməsinə, siyasi qarşıdurmanın aradan götürülməsinə yönəlmişdir, çünki öz təbiətinə görə onlar konsensualdır və «mənim azadlığım başqalarının azadlığına zərər yetirməməlidir» prinsipinə əsaslanmışdır. Ümumi rifah və ədalət kateqoriyasına əsaslanan insan hüquqlarının əxlaqi xüsusiyyəti də buradan meydana çıxır. Bu, insan hüquqlarının dəyərini daha çox artırır, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi təkmilləşməsinə, həmrəyliyin formalaşmasına kömək etməlidir, bunlarsız real dəyişiklik və islahatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

İnsan hüquqları insanların sosial fəaliyyəti, onların ictimai münasibətləri, fərdin həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu hüquqlar insanların qarşılıqlı əlaqəsinin normativ forması, münasibətlərinin nizamlanması, fəaliyyət və hərəkətlərinin əlaqələndiricisi, dövlət və cəmiyyətin normal fəaliyyətində fərdin azadlığı ilə digər insanların azadlığının birləşməsi əsasında yaranan qarşıdurma, ziddiyyət, mübahisəli məsələlərin aradan qaldırılmasıdır.

Bəşəriyyət tərəfindən həqiqi universal dəyərlər kimi dərk olunan bütün qeyri-maddi xarakterli dəyərlər içərisində insan hüquq və azadlıqları ilk yerlərdən birini tutur. Minilliklər boyu

cəmiyyət tərəfindən dərk edilmiş və formalaşdırılmış insan hüquqları son nəticədə özünün müasir forma və anlamını tapmışdır. Müasir sivilizasiyanın fundamental dəyəri kimi insan hüquqları və əsas azadlıqları XXI əsrin beynəlxalq münasibətlərində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquq və azadlıqları hər şeydən əvvəl insan taleyinə, onun başqaları ilə münasibətdə yeri və roluna dair fəlsəfi təsəvvürlər sistemidir. İnsan hüquqları dünyanın quruluşuna müəyyən bir baxış, daha doğrusu humanizm prinsiplərinə əsaslanan dərkətmə və dünyagörüşü sistemidir. İnsan hüquqlarına cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına xidmət edən humanist dəyərlər sistemi kimi yanaşılmalıdır. Onlara həmçinin cəmiyyət üzvləri arasındakı münasibətlərin mənəvi-etik normalardan ibarət sosial tənzipləmə sistemi kimi də yanaşmaq olar. İnsan hüquqları həm də şəxsin hüquq normalarında təsbit olunmuş, hakimiyət və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərindəki statusunu səciyyələndirən hüquqi anlayışdır.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini və möhkəmləndirilməsi insan hüquqlarına hörmət, onların səmərəli müdafiəsi, demokratiyanın və sosial ədalətin gücləndirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Təəssüf ki, müasir dövrdə insan hüquqları bəzən siyasi spekulyasiya və beynəlxalq münasibətlərdə digər dövlətlərə təzyiq göstərmək aləti kimi çıxış edir.

İnsan hüquqları totalitarizm, qloballaşma, diskriminasiya, dözümsüzlük, zorakılıq, ekstremizm, terrorizm, millətçilik, dini fundamentalizm, ksenofobiya və bu kimi digər problemlərin həllində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

İnsan hüquqları əsas etibarilə mənəvi və əxlaq normalarından qaynaqlansa da, onlar həm də hüquq normaları kimi mövcuddur. Bəzən hüquqi sənədlərdə də mənəvi kateqoriyalardan istifadə edilir. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində göstərilir ki, insanlar şüura və vicdana malikdirlər və bir-birləri ilə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar. Yaxud, Uşaq hüquqları haqqında konvensiyada

xoşbəxtlik və məhəbbət sözləri vardır. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi ailə münasibətlərinin qarşılıqlı sevgi və hörmət hissləri üzərində qurulmasının zəruriliyini təsbit edir.

Beləliklə, pozulmuş hüquqların bərpasından söhbət gedərkən heç də istənilən hüquq nəzərdə tutulmur. Hüquq normalarında təsbit olunmamış, lakin əxlaqi mahiyyət kəsb edən mənəvi-etik normaları hüquqi cəhətdən tanınan və qorunan normalardan fərqləndirmək lazımdır.

İnsan hüquqları təbii hüquqlar kimi

İnsan hüquqları sahəsində təbii hüquq nəzəriyyəsi azadlıq, ədalət, hamının qanun qarşısında bərabərliyi, xalqın hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi tanınması ideallarını ehtiva edir. Təbii hüquq doktrinası bir çox mütəfəkkirlərin (B.Spinoza, T.Hobbs, C.Lokk, J.Russo, T.Ceferson, A.Radişev, M.Axundov və s.) əsərlərində inkişaf etdirilmişdir.

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin dirçəliş dövrü ötən əsrin II yarısına təsadüf edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra faşist Almaniyası və Stalin rejimi qanunlarının nəzəri əsasını təşkil edən və ona hüquqi don geydirən hüquqi pozitivizm konsepsiyasına reaksiya kimi təbii hüquq nəzəriyyəsi yenidən formalaşmağa başladı. Bu nəzəriyyənin təsiri altında insan hüquqları idealları BMT-nin, Avropa Şurasının sənədlərində, bir çox dövlətlərin müharibədən sonrakı konstitusiyalarında öz əksini tapdı. İnsan hüquqları sahəsində təbii hüquq konsepsiyasının əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın hüquq və azadlıqları ona dövlət tərəfindən bəxş edilməmişdir. Bu hüquqlar ona görə insana məxsusdur ki, o insandır və bunlar onun təbiətinə xasdır. Onlar insan təbiətinin mahiyyətidir və məhz bu səbəbdən təbii hüquqlar adlanır. Təbii hüquqlar obyektiv olaraq mövcuddur və bu hüquqların daşıyıcısı olan hər hansı konkret insandan asılı deyil. Eyni zamanda onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu gün bir çox insan hüquqları beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmış və mənəvi-etik normadan

pozitiv hüquq normasına çevrilmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın dövlət quruculuğu tarixində ilk dəfə olaraq 1995-ci il 12 noyabrda ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Konstitusiyada təbii hüquq konsepsiyası öz əksini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyaya əsasən, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Hüquqların insana doğulduğu andan məxsus olması, insan hüquqlarının təbii xarakteri ilə bağlı müddəalar ilk dəfədir ki, bu cür aydın şəkildə Azərbaycanın milli hüququnda öz əksini tapmışdır.

İnsan hüquqları və ləyaqət

İnsan hüquqları doktrinası bütövlükdə ali bir dəyər olan insan ləyaqətinə əsaslanır. Ləyaqət – yaşından, cinsindən, dilindən, dinindən, irqindən, əmlak vəziyyətindən, siyasi və digər mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın (o cümlədən uşağın-hətta ana bətnində olan uşağın da, ahılın, kişinin, qadının, ruhi xəstənin, əlilin, məhkumun və s.) ayrılmaz pozitiv keyfiyyətidir. Ləyaqətindən imtina etmək hüquq və azadlıqlarından imtina etməyə, hüquq və azadlıqlarından imtina etmək isə ləyaqətindən imtina etməyə bərabərdir. İnsan hüquqları doktrinasında ləyaqət konsepsiyası mərkəzi yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyil ki, bu sahədə baza sənədi olan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində bununla bağlı bir sıra normalar mövcuddur. Bəyannamənin preambulasına əsasən, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqət hissənin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsasıdır. Bəyannamənin 1-ci maddəsinə əsasən isə, bütün insanlar ləyaqət və hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar. Onların şüurları və vicdanları var və bir-birlərinə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ləyaqət nəinki fəlsəfi-etik, həm də konstitusion-hüquqi kateqoriyadır. Azərbaycan Konstitusiyası beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təsbit edir ki, hər kə-

sin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz.

İnsan hüquqlarının universallığı

İnsan hüquqları ümumi, universal xarakter daşıyır. Hüquq və azadlıqların ümumiliyini və universallığını bir neşə aspektdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Birincisi, bütün insanlar hər hansı diskriminasiya olmadan əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər. Beynəlxalq hüquqi aktlar və demokratik dövlətlərin konstitusiyaları irqindən, cinsindən, milliyyətindən, dilindən, mənşəyindən, əmlakından, yaşayış yerindən, dini mənsubiyyətindən, və digər amillərdən asılı olmayaraq bütün insanların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.

İkincisi, bütün hüquq və azadlıqlar onların məzmununun qəbul edilməsi nöqteyi-nəzərindən universaldır. Yaşamaq hüququ, işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ, azadlıq hüququ, ədalətli məhkəmə hüququ, fikir, vicdan və din azadlığı, dinc toplaşmaq azadlığı, ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ, mülkiyyət hüququ və s. bu kimi ümumtanınmış hüquq və azadlıqlar milli, regional, tarixi, mədəni, dini xüsusiyyətlərdən, siyasi rejimdən, ictimai quruluşdan, dövlət quruluşu və idarəetmə formasından, insanın mənsub olduğu ölkənin beynəlxalq statusundan asılı olmayaraq hər bir kəsə məxsusdur.

Üçüncüsü, insan hüquq və azadlıqlarının ümumiliyi onun məkan və ərazi xüsusiyyəti ilə də ifadə olunur. Harada olursa olsun, haraya gedirsə-getsin, istər insan yaşamayan adanın, istərsə də suveren müstəqil dövlətin ərazisində olsun, insan hər yerdə əsas hüquq və azadlıqlara malikdir.

Dördüncüsü, insan hüquqları problemi – ümumi problemdir. Bu, əsasən o deməkdir ki, insan hüquqları problemi dövlətin daxili işi deyil. Bu müddəə ATƏM-in (indiki ATƏT) insan meyarına dair konfransının Moskva müşavirəsinin (1991)

yekun sənədində öz əksini tapmışdır. İştirakçı-dövlətlər qeyd etmişlər ki, insan hüquqları, əsas azadlıqlar, demokratiya və qanunun aliliyi ilə bağlı məsələlər beynəlxalq xarakter daşıyır. Çünki bu hüquq və azadlıqlara riayət edilməsi beynəlxalq nizamın əsaslarından birini təşkil edir. Onlar birmənalı şəkildə bildirmişlər ki, ATƏT çərçivəsində insan meyarı sahəsində öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklər bütün iştirakçı-dövlətlərin birbaşa və qanuni maraqlarını ifadə edən məsələlərdir və heç bir dövlətin müstəsna daxili işi deyil.

Həmçinin BMT Baş Assambleyası və Avropa Şurası Parlament Assambleyası da insan hüquqlarına bu cür yanaşmanı öz qətnamələrində dəfələrlə təsdiq etmişlər.

İnsan hüquqları və azadlıqları ümumi bir kompleksdən, hüquqlar sistemindən ibarətdir. Vyana Bəyannaməsində və 1993-cü il insan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Fəaliyyət Proqramında birmənalı şəkildə elan edilir ki, bütün insan hüquqları universaldır, bölünməzdir, qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdır və qarşılıqlı əlaqədədir. Beynəlxalq ictimaiyyət insan hüquqlarına qlobal hadisə kimi, ədalətlə və ayrı-seçkilik qoyulmadan, eyni prinsiplərlə və diqqətlə yanaşmalıdır. Milli və regional özünəməxsusluqları, müxtəlif tarixi, mədəni və dini xüsusiyyətləri nəzərə almaq zəruri olsa da, siyasi, iqtisadi və mədəni sistemindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər insan hüquqlarını və əsas azadlıqları müdafiə və təşviq etməyə borcludurlar.

İnsan hüquqları sahəsində əsas prinsiplər

İnsan hüquqları sahəsində əsas prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir:

- insan hüquqları fərd anadan olandan ona məxsusdur və ona görə də təbii, ayrılmaz və toxunulmaz hüquqlardır;
- insan hüquqları universaldır və bərabərlik prinsipinə əsaslanır; dövlətin yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs üçün həmin hüquqlara təminat verilir;

- insan hüquqları ali dəyərdir, onlara hörmət olunması, riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir;
- insan hüquqları hakimiyyət üzərində nəzarət vasitəsidir. Bu hüquqlar dövlətin tamhakimiyyətliliyini məhdudlaşdırır. Dövlət insan hüquqları ilə müəyyən edilmiş azadlıqların sərhədini keçməməlidir;
- hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi başqalarının hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır;
- hüquq və azadlıqların təmini hər hansı əlamətə görə ayrışdırmayaraq bir araya sığdırmaq lazımdır;
- əsas hüquq və azadlıqlar dövlətin bütün ərazisində vahid olmalıdır;
- şəxsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar bərabərdirlər; bu hüquqların vahid sistemində heç bir iyerarxiya yoxdur;
- kollektiv hüquqlar fərdi hüquqlardan ayrılmazdır; onlar fərdi hüquqlara zidd olmamalı, şəxsiyyətin hüquqi statusunu məhdudlaşdırmamalıdır;
- insan hüquqları qanunla tənzimlənə bilər;
- insan hüquq və azadlıqları qanunla, konstitusiya və beynəlxalq hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş hallar əsasında məhdudlaşdırıla bilər. Hüquq və azadlıqların müvəqqəti məhdudlaşdırılması bu cür məhdudluğun zəruriliyini müəyyən edən vəziyyətə müvafiq və proporsional olmalıdır.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərindəndir. Bu prinsip insan hüquqları, əsas azadlıqları, demokratiya və qanunun aliliyini özündə ifadə etməklə beynəlxalq xarakterə malikdir. Həmin prinsip ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və sonradan ATƏM-in (indiki ATƏT) 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi əks olunmuşdur.

Bütövlükdə, insan hüquqlarının tanınması tendensiyası yüksək sosial-ictimai dəyərdir. Bu, öz normativ təsdiqini Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 5-ci maddəsinin 1-ci hissəsində tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən, heç bir dövlət, qrup və ya şəxs beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına və ya məhv edilməsinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul ola bilməz.

Adıçəkilən prinsip bir sıra universal səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda – BMT Nizamnaməsi, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında konvensiya, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya və s. təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi ilə bilavasitə əlaqədar olan digər mühüm rəhbər başlanğıclar – dövlətlərin suveren bərabərliyi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, mübahisələrin dinc yolla həlli, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnməmək prinsipi Nizamnamənin 2-ci maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi isə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə, iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahə-

lərdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa, irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sadalanmaqla yanaşı hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi xüsusilə vurğulanır. Bundan əlavə, Bəyannamənin preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də xüsusi olaraq vurğulanır.

Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası daha da güclənməkdədir. Belə ki, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsi də demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi üzrə bütün səylərin birləşdirilməsini bəyan edir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi bir çox regional beynəlxalq aktların da tənzimləmə obyektinin tərkib hissəsini təşkil edir. Helsinki Yekun Aktında müvafiq rəhbər başlanğıc “fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi” kimi göstərilir. Helsinki Yekun Aktında dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bu fəaliyyəti təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir.

21 noyabr 1990-cı il tarixli Yeni Avropa üçün Paris xartiyasında isə dövlətlərin ən vacib öhdəliyi kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, onlara əməl edilməsi

və onların həyata keçirilməsi vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülh göstərilir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il tarixli MDB konvensiyasının 1-ci maddəsi tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa olaraq insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onların dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsi də analoji müddəanı müəyyən edir. 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın I fəslə bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi və onun ayrı-ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II mühüm bölməsi bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Burada mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin müxtəlif aspektləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının digər maddələrində - 10, 12, 148, 151-ci və s. maddələrdə də bu və ya digər dərəcədə müəyyən edilmişdir. Belə ki, 10-cu maddədə dövlətlərarası münasibətlərin əsasında beynəlxalq hüququn prinsiplərinin dayanması, 148-ci maddədə dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olması, 151-ci maddədə isə milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət məsələlərinin həlli təsbit edilmişdir.

Bütövlükdə, insan hüquqlarına hörmət prinsipindən dövlətlərin aşağıdakı öhdəlikləri doğur: bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas ləyaqətin, həmçinin onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsası kimi tanınması; insan hüquq və əsas azadlıqlarına əməl edilməsi və

ona hərtərəfli hörmət edilməsinə yardım göstərilməsi; heç bir fərq qoyulmadan onun yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və onlara hörmət olunması; insan hüquqlarının qanuna uyğun şəkildə qorunması; beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirlərin görülməsi; hüququ pozulmuş istənilən şəxsin hüquqi müdafiəsinin səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə müvafiq şərait və imkanların yaradılması.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; dövlətlər cins, irq, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər; dövlətlər insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. Qloballaşma şəraitində insan hüquqlarının mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. İnsan hüquqlarını səciyyələndirən əsas cəhətlər hansılardır?
3. İnsan hüquqları sahəsində ilk sənədlər və onların əsas cəhətləri hansılardır?
4. İnsan hüquqları sahəsində əsas prinsiplərə hansılar aiddir?
5. İnsan hüquqlarının təbii hüquqlar kimi əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
6. “İnsan hüquqları” və “ləyaqət” kateqoriyalarının qarşılıqlı təsiri?
7. İnsan hüquqlarının universallığı nədə ifadə olunur?
8. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin mahiyyəti və məzmunu?

Mühazirə 2. İnsan hüquqlarının müasir strukturu

Əsas (yaxud konstitusion) hüquqlar

Bu hüquqlar dövlətin əsas qanununda – konstitusiyada təsbit olunduğu üçün onlar əsas, konstitusion hüquqlar adlandırılır. Lakin əsas insan hüquqları kompleksi yalnız konstitusiyada təsbit edilmiş hüquqlarla məhdudlaşmır. Onların siyahısı daha genişdir. İnsan hüquqlarına dair fundamental beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit edilmiş hüquqlar da əsas insan hüquqları massivinə aiddir. Məsələn elə hallar olur ki, konkret bir hüquq hər hansı bir beynəlxalq sənəddə təsbit edilir, lakin milli hüquqda öz əksini tapmır. Belə olan halda da bu hüquq əsas insan hüquqları sırasına daxil edilir. Həmçinin burada bir məqamı da nəzərə almaq gərəkdir ki, əksər dövlətlərin konstitusiyaları beynəlxalq hüquqi aktları özünün milli hüququnun tərkib hissəsi elan edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Beləliklə, Azərbaycan hüququnda əsas hüquqlar kateqoriyasına həm konstitusiyada, həm də Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş hüquqlar aiddir.

Əsas hüquqlardan başqa törəmə hüquqlar da vardır. Bu hüquqlar əsas hüquqlardan törəyərək ayrı-ayrı normativ-hüquqi aktlarda ehtiva olunur. Məsələn, “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 6 fevral 1998-ci il tarixli Qanununda mədəniyyət sahəsində vətəndaşların hüquq və azadlıqları müəyyən edilmişdir. Məsələn, mədəni özünəməxsusluq hüququ, mədəniyyət sahəsində ictimai birliklər və müəssisələr yaratmaq hüququ və qanunda təsbit edilmiş digər hüquqlar konstitusiyada öz əksini tapmış mədəniyyət hüququndan törəmə hüquqlardır.

İnsanlar hüquqi münasibətlərin iştirakçısı, subyekti

olaraq müxtəlif sosial rolları həyata keçirərək hüquqlar əldə edirlər. Bu hüquqlar təbii hüquqlar deyil, sonradan əldə edilən pozitiv hüquqlardır.

Azərbaycan qanunvericiliyi hamiləliyə və doğuma görə müvafiq müddətdə məzuniyyət nəzərdə tutur. Bu cür məzuniyyət və vəsait almaq hüququ yalnız hamilə olan işləyən qadınlar üçün müəyyən edilir. Bu əsasla görə analıq məzuniyyəti hüququ hər bir insanın universal, əsas hüququ sayıla bilməz. Lakin bu heç də o demək deyil ki, dövlət əsas olmayan hüquqları müdafiə etməyə borclu deyildir və yaxud bu hüquqlar kölgədə qalmalıdır.

Konstitusiyada vurğulanır ki, dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir. Bu zaman əsas və ya qeyri-əsas hüquqların nəzərdə tutulduğu vurğulanır.

İnsan hüquqları və azadlıqları

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” fəslinin bir çox maddələrində insan hüquq və azadlıqları sadalanır. İnsan hüquq və azadlıqlarını fərqləndirən əsas əlamətlərin hansılar olması maraq doğurur. Hüquqi təbiəti və təminat sisteminə görə hüquq və azadlıqlar fərqlənir. Onlar müxtəlif sahələrdə dövlət tərəfindən təmin olunan sosial imkanları göstərir. Bununla belə konstitusiya qanunvericiliyinin analizi göstərir ki, “azadlıq” termini fərdi seçimin daha geniş imkanlarını nəzərdə tutur və onun konkret nəticəsini göstərmir. Məsələn, “hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır”, “hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır”, “hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır” və s.

Eyni zamanda “hüquq” termini insanın konkret fəaliyyətini müəyyən edir (məsələn, dövlət işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, seçki hüququ və s.). Lakin hüquq və azadlıqlar arasında fərqi müəyyənləşdirmək çətindir. Belə ki, çox vaxt bütün siyasi hüquqlar sahəsi “azadlıq” kimi qiymətləndirilir. Demək olar ki, bu fərqli terminlər arasında ənənəvi və formal xarakter daşır.

Fərdi və kollektiv hüquqlar

İnsan hüquqlarının fərdi və kollektiv hüquqlara bölünməsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, onlar arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Həmin asılılıq kollektiv hüquqların həyata keçirilməsinin fərdin hüquq və azadlıqlarına ziyan yetirməməsi prinsipində ifadəsini tapır. Fərdi və kollektiv hüquqlar təbiət etibarilə müxtəlif olsalar da, bir-biri ilə sıx əlaqədəirlər. Fərdin hüququ təbii hüquqdur. Fərd anadan olan kimi onun həmin hüquqları meydana çıxır. Kollektiv hüquqlar isə təbii hüquq deyildir. Onlar bu və ya digər icma və ya kollektivin maraqlarının yaranması prosesində formalaşır. Onlara bu və ya digər icma və ya kollektivə daxil olan fərdlərin hüquqlarının məcmusu kimi baxmaq olmaz. Kollektiv hüquqlar heç vaxt fərdi insan hüquqlarına zidd ola bilməz. Əgər kollektiv hüquq insan hüququnun pozulmasına səbəb olursa, deməli, bu cür icmanı birləşdirən məqsəd qeyri-humanist və hüquqa ziddir. Məsələn, xalqın müqəddəratını təyin etmə hüququ fərdin bütün hüquqlarını maneəsiz həyata keçirmək hüququndan ayrılmazdır. Həmin kollektiv hüququn legitimliyi müqəddəratını təyin edən xalqın milli mənsubiyyət və dini əqidəsindən asılı olmayaraq, hər bir insanın münasibətindən asılıdır. Bu mənada insan hüququnun kollektiv hüquqdan üstünlüyünü qeyd etmək olar.

Mütləq və geri çəkilməsi mümkün olan hüquqlar

İnsan hüquqları mütləq hüquqlar və dövlətin müəyyən hallarda geri çəkilmə bildiyi (məhdudlaşdırma bildiyi) hüquqlara

ayrılır. Mütləq hüquqlar dəyişilməzdir, yəni onlardan geri çəkilməyə yol verilmir. Dövlət heç bir halda, hətta fəvqəladə vəziyyət şəraitində belə həmin hüquqlardan geri çəkilə bilməz.

Hüquqlardan istifadə insanın məsuliyyəti, hüquq, humanizm, həmrəylik, mənəviyyat prinsipləri ilə müəyyən edilən azadlığın ölçüsü və sərhədlərinin məhdudlaşdırılması imkanı ilə bağlıdır. Bu müddəə öz ifadəsini Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsində tapmışdır: “Öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən hər bir şəxs ancaq elə məhdudiyyətlərə məruz qala bilər ki, onlar qanunla müstəsna olaraq başqalarının hüquq və azadlıqlarının tanınması, onlara hörmət edilməsi və demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai asayiş və ümumi rifahın ədalətli tələblərini təmin etmək məqsədilə müəyyən edilsin”.

Məhdudiyyət üçün əsaslar Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktda da nəzərdə tutulmuşdur. Paktın 4-cü maddəsinə əsasən, dövlətdə millətin taleyini təhlükədə qoyan və mövcudluğu haqda rəsmi surətdə elan edilmiş fəvqəladə vəziyyət yarandıqda, bu Paktda iştirak edən dövlətlər Pakt üzrə öhdəliklərindən geriçəkilmə tədbirləri qəbul edə bilər. Lakin, bu, vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədə, belə tədbirlərin onların beynəlxalq hüquqa dair digər öhdəliklərinə zidd olmaması və müstəsna olaraq irq, dərisinin rəngi, cins, dil, din, yaxud sosial mənşə əsasında ayrı-seçkiliyə gətirib çıxarmaması şərt ilə olmalıdır. Paktda iştirak edən hər bir dövlət geriçəkilmə hüququndan istifadə etdikdə, dərhal həmin Paktda iştirak edən digər dövlətlərə geri çəkildiyi müddəalar və onu belə geriçəkilməyə vadar edən səbəblər haqqında BMT Baş katibi vasitəsilə məlumat verməlidir. Eləcə də, həmin vasitəçi ilə onun bu geriçəkilməyə xitam verdiyi tarix bildirilməlidir. Pakta əsasən 6-cı (yaşamaq hüququ), 7-ci (işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ), 8-ci (köləliyin qadağan edilməsi), 11-ci (hər hansı müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmamasına əsasən azadlıqdan məhrum edilmənin qadağan edilməsi), 15-ci

(qüvvədə olan ölkədaxili qanunvericiliyə, yaxud beynəlxalq hüquqa əsasən törədildiyi vaxt cinayət olmayan hansısa hərəkət, yaxud səhv üstündə hansısa cinayət törətməkdə müqəssir sayılmanın qadağan edilməsi; cinayət törədildiyi vaxt tətbiq edilməli olan cəzadan ağır cəza təyin edilməsinin qadağan edilməsi), 16-cı (istənilən yerdə hüquq subyekti kimi qəbul edilmək hüququ) və 18-ci (fikir, vicdan və din azadlığı) maddələrdən hər hansı bir şəkildə geri çəkilməyə yol verilmir.

Hüquqi məhdudiyyətlər Paktın hər bir insanın öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququnu nəzərdə tutan 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, bu hüquqdan istifadə olunması xüsusi vəzifələr qoyur və məsuliyyət tələb edir. Belə ki, bu bir sıra məhdudiyyətlərlə bağlı ola bilər, lakin onlar qanunla müəyyənləşdirilməli və aşağıdakıların təmin edilməsi üçün zəruri olmalıdır:

- a) başqalarının hüquqlarına və adına hörmət edilməsi üçün;
- b) dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlıq, yaxud məənəviyyatının qorunması üçün.

Paktın 20-ci maddəsinə əsasən hər cür müharibə təbliğatı, həmçinin ayrı-seçkiliyə, düşmənçiliyə, zorakılığa təhrik edən milli, irqi, yaxud dini dözümsüzlüyü dəstəkləyən hər hansı bir hərəkət qanunla qadağan olunmalıdır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsinə əsasən, Paktın iştirakçısı olan dövlətlər Paktda öz əksini tapmış hüquqları təmin etmək, onlara yalnız demokratik cəmiyyətdə ümumi rifaha yardım göstərmək məqsədilə qanunla müəyyən edilən və bu hüquqların təbiətinə uyğun tərzdə məhdudiyyətlər qoyulması barədə öhdəlik götürmüşlər.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsinə əsasən, müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı iştirakçı-dövlətlərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə

yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilər. Geriçəkilmə hüququndan istifadə edən dövlət gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri haqqında Avropa Şurasının Baş katibini tam məlumatlandırır. O, həmçinin belə tədbirlərin dayandırılması və konvensiyanın müddələrinin yenidən tam həyata keçirilməyə başlanması haqqında Baş katibə məlumat verir. Avropa Konvensiyasına əsasən, yaşamaq hüququ, işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ, köləliyin qadağan edilməsi və qanunsuz cəzalandırılmamaq hüququ mütləq hüquqlardır. Digər hüquqlardan isə müəyyən hallarda geri çəkilməyə yol verilir. Məsələn, yığınaqlar və birləşmək azadlığını ehtiva edən 11-ci maddəyə müvafiq olaraq, bu hüquqların həyata keçirilməsinə milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyətin qorunması üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olanlardan başqa, heç bir məhdudiyət qoyula bilməz. Bu maddə silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvlərinin belə hüquqlarının həyata keçirilməsinə qanuni məhdudiyətlər qoyulmasına mane olmur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 3-cü hissəsində hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması əsasları müəyyən olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir.

İqtisadi və sosial hüquqların anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

İqtisadi-sosial qrupa daxil olan hüquq və azadlıqlar digər hüquq və azadlıqların təməli sayılır və buna görə də insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının xüsusi qrupunu təşkil

edir. Onların mövcudluğu və təmini insanın azad inkişafını, layiqli həyat səviyyəsini təmin edərək dövləti sosiallaşdırır.

Sosial hüquqların əsas xarakterik xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar insan həyatının mühüm ehtiyaclarını təmin etməyə yönəlmişlər, bu hüquqlar səmərəli təmin olunmadan insanın normal mövcudiyyətindən söhbət gedə bilməz.

Sosial hüquqlar - cəmiyyət və dövlət tərəfindən qəbul edilən və normativ hüquqi aktlarda təsbit edilən hər bir insanın normal fizioloji, maddi və mənəvi mövcudiyyəti və inkişafı üçün layiqli sosial həyat və ictimai əhəmiyyətli fəaliyyəti üçün zəruri imkanlarını təmin edən hüquq və azadlıqların kompleksidir. Bütövlükdə, bu hüquqlar və azadlıqlar insanların çətinlik və ehtiyaclardan azad olunması üzrə şəraitin yaradılması üçün onların əmək və məişət, məşğulluq, sosial müdafiəsi sferasında hüquqi vəziyyətini müəyyən etməklə fərdlərin sosial, iqtisadi və mədəni şəraitinin normativ tənzimlənməsinə və müdafiə edilməsinə aiddir.

Beləliklə, sosial hüquqlar cəmiyyətdə sosial gərginliyin aradan qaldırılması məqsədilə əhalinin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi və praktiki təşkili ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusudur.

Sosial hüquqlar şəxsiyyət və dövlət münasibətlərinə mühüm düzəlişlər edir. Əgər mülki və siyasi hüquqlar şəxsiyyəti qanunla mühafizə olunan «azadlıq məkanında yerləşdirərək» onu hakimiyyətin özbaşınalığından qorumağa yönəlmişdirsə, sosial hüquqlar «azadlıq dəryasında» qərq olmaq təhlükəsi altında olanlara kömək etməyi dövlətə həvalə etməklə müəyyən şəkildə insanı dövlətə «bağlayır». Başqa sözlə, əgər mülki və siyasi hüquqların mahiyyəti şəxsiyyətə daha çox azadlıq seçimi verməklə hüquqi və siyasi tənzimləmədə dövlətin rolunu məhdudlaşdırmaqdan ibarətdirsə, sosial-iqtisadi hüquqlar dövlət nəzarətinin sferasını genişləndirir, cəmiyyətə münasibətdə dövlətin patronaj rolunu yüksəldir.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyan-

naməsi sosial-iqtisadi hüquqların yüksək dərəcəsini göstərərək elan etmişdir ki, cəmiyyətin üzvü olmaq etibarilə hər bir insan sosial təminat hüququna, həmçinin iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə hər bir dövlətin quruluş və ehtiyatlarına müvafiq olaraq öz ləyaqətinin qorunması və şəxsiyyətinin sərbəst inkişafı üçün lazım olan hüquqları həyata keçirmək hüququna malikdir (22-ci maddə).

Sosial hüquqları tam həcmdə reallaşdırmaq üçün yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyat, zəngin vəsaitlər ehtiyatı lazımdır. Buna görə də, sosial hüquqların əleyhdarlarının fikrincə, mülki və siyasi hüquqlardan fərqli olaraq, sosial hüquqların reallaşma həcmi və dərəcəsi çox vaxt iqtisadiyyat və təbii resursların vəziyyətindən asılı olur və tədricən təmin edilir. Lakin məsələni daha dərinləndirən nəzərdən keçirdikdə, sosial və digər hüquqlar arasında bu fərq aradan qalxmış olur, çünki istənilən hüquqların reallaşması maddi məsrəflər tələb edir: məsələn, seçki hüququ seçki sistemi şəklində reallaşmalıdır, xüsusi mülkiyyət hüququ dövlət tərəfindən mühafizə tələb edir. Bütün hüquq və azadlıqların eyni əhəmiyyətli və bölünməz olmasının təsdiq edilməsi BMT-nin rəsmi mövqeyidir. Vyana Bəyannaməsi və insan hüquqları üzrə Ümumdünya konfransında qəbul edilmiş Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, bütün hüquqlar universal, bölünməz, qarşılıqlı asılı və qarşılıqlı əlaqəlidir. Bütün dövlətlər sosial, iqtisadi və mədəni sistemləri nəzərə almaqla insan hüquqlarını və əsas azadlıqları təşviq və müdafiə etmək vəzifəsi daşıyır.

Sosial hüquqların reallaşması çox vaxt mülki və siyasi hüquqların möhkəmlənməsinə səbəb olur. Mülki və siyasi hüquqların həyata keçirilməsi isə, öz növbəsində, yalnız o halda təmin oluna bilər ki, hər bir insana əməkdə, qidalanmada, mənzildə, sağlamlığın mühafizəsində, təhsil və mədəniyyətdə bütün ilkin həyatı ehtiyaclarını təmin etmək üçün lazımı və bərabər imkanlar verilmiş olsun.

XIX əsrin II yarısından sosial hüquqlar uğrunda müba-

rizənin ilk mərhələsi başlamışdır. Əmək haqqının artırılması, iş gününün qısaldılması, həmkarlar təşkilatının yaradılması irəli sürülən tələblər arasında olsa da, əslində bütün bu tələblər sinfi mübarizə zəminində aparılır, lakin qanunvericilik təməlinə möhkəmlənə və daha da inkişaf edə bilmirdi. Bütün bunlara baxmayaraq XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə doğru sosial hüquqların ilk nailiyyəti əldə edilməyə, hətta bunların bəziləri qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməyə başladı. Məsələn, XIX əsrin II yarısında Almaniyada bir sıra sosial islahatların həyata keçirilməsinə ilk cəhdlər edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Meksikanın (1917-ci il) və Rusiyanın (1918-ci il) konstitusiyalarında insan hüquqlarının ikinci nəslə - sosial-iqtisadi hüquqlar ortaya çıxır və İkinci dünya müharibəsindən sonra isə bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasında; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda və s.) ayrıca təsbit olunur. Ümumiləşdirilmiş formada bütün insan hüquqları kompleksini - siyasi, mülki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları özündə ehtiva edən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Bunun ardınca çoxlu sayda beynəlxalq sənədlərdə Bəyannamədə əks olunan hüquqlar konkretləşdirilmiş, inkişaf etmiş və dəqiqləşdirilmişdir.

Beləliklə, İkinci dünya müharibəsindən sonra sosial-iqtisadi hüquqlar uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi başlayır. İnsanın sosial-iqtisadi hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi və BMT-nin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində aparıcı nəzarət instansiyası, BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının iqtisadi və sosial fəaliyyətinin əsas koordinatoru - İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) yaradılmışdır. BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq EKOSOK iqtisadi və sosial həyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə beynəlxalq məsələləri tədqiq etmək, müvafiq məsələlər üzrə konvensiya layihələri hazırlamaq, onun səlahiyyətinə daxil olan problemlər üzrə beynəlxalq konfranslar

keçirməyə səlahiyyətlidir.

İqtisadi və sosial hüquqların insan hüquqları sistemində yeri

İnsan hüquqları qloballaşan dünyanın ən əsas üzvi elementlərindəndir.

Sosial hüquqlar insanın ayrılmaz hüquqları sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu hüquqlar fundamental normalar sayılır, onlara riayət etmədən müasir cəmiyyətdə sosial tərəqqi və layiqli həyat şəraitini təmin etmək, «azad insan şəxsiyyəti idealını» formalaşdırmaq, azadlıq, sülh və ədalətlik əsaslarını təmin etmək mümkün deyildir.

Sosial hüquqlar insanın layiqli həyat səviyyəsi və sosial müdafiəsini təmin edir.

Sosial hüquqlar öz təbiətinə görə mülki və siyasi hüquqlara nisbətən başqa müdafiə mexanizminə malikdir. Sosial hüquqların reallaşdırılması üçün bu sferaya müdaxilə etməkdən sadəcə olaraq çəkinmək kifayət etmir, onların reallaşması və təndaşların lazımi həyat şəraitinin və digər nemətlərinin təmin edilməsində dövlətin fəal rolunu nəzərdə tutur. Burada sosial proqramların hazırlanması və reallaşdırılmasında dövlətin hərtərəfli, planauyğun fəaliyyəti lazımdır.

İnsan hüquqlarının qorunması və təmini beynəlxalq cəmiyyət, o cümlədən, beynəlxalq təşkilatlar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Burada, ilk növbədə mühüm beynəlxalq təşkilat kimi BMT-nin fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

Belə ki, universal beynəlxalq təşkilat olan BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqi, cinsi, dil və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi

ilə bir daha təsdiqlənmişdir. Belə ki, həmin maddədə qeyd edilir ki, BMT irqi, cinsi, dil və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində insan ləyaqətinə hörmət və insanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə yardım kimi, həmçinin BMT fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi elan olunmuşdur.

BMT bu gün öz əsas nizamnamə məsələlərindən birinin həyata keçirilməsinə - şəxsiyyət hüquqlarını təmin və müdafiə etməyə köməklik göstərməyə yönəlmiş müxtəlif növ fəaliyyət həyata keçirir. Onun başlıca orqanlarından biri olan EKOSOK qarşısında duran başlıca vəzifə əhəlinin rifahının, həyat tərzinin yüksəldilməsinə, sosial-iqtisadi tərəqqiyə və inkişafa kömək etməkdən, səhiyyə, mədəniyyət və təhsil sahələrində əməkdaşlığa, irq, cins, dil və din fərqlərindən asılı olmayaraq insan hüquqlarına və hamı üçün əsas azadlıqlara hörmət edilməsinə yardım göstərməkdən ibarətdir. Müasir dünyanın qlobal sosial-iqtisadi problemləri, qlobal təhlükə mənbələri - cinayətkarlıq, terrorizm, narkomaniya, qaçqınlar, qadınların vəziyyəti, ərzaq problemləri və onlara qarşı mübarizə EKOSOK-u BMT-nin digər ixtisaslaşdırılmış təsisatları ilə sıx əməkdaşlığa sövq edir. Belə qurumlar içərisində Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarının idarəsi, narkotik maddələr üzərində Beynəlxalq Nəzarət Şurası, narkotik maddələrdən sui-istifadəyə qarşı mübarizə məsələləri üzrə BMT Fondu, Qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə beynəlxalq təhsil və elmi-tədqiqat institutu, BMT-nin Uşaq Fondu, İnkişaf Proqramı, Ümumdünya Ərzaq Proqramı və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son vaxtlar dövlətlərin sosial hüquqlar sferasında öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə nəzarət sahəsində beynəlxalq təşkilatların rolu artmışdır. Yardımçı komissiyalar çərçivəsində layiqli həyat şəraiti, qidalanma hüququ, yoxsulluqla mübarizə məsələləri, mənzil hüququnun həyata keçirilməsinə yardım və s. kimi

məsələlər üzrə xüsusi məruzələrin hazırlanması təşkil edilmişdir. Sosial hüquqların müdafiəsi sahəsində nəzarətin əsas ixtisaslaşmış orqanı 1985-ci ildə EKOSOK-un qətnaməsi ilə təsis edilmiş İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitədir. Komitə müstəqil nəzarət orqanı olmaqla dövlətlərin bu sahədə dövrü məruzələrini nəzərdən keçirmək, ümumi tövsiyələr qəbul etmək və EKOSOK-a məlumat vermək səlahiyyətinə malikdir.

Beləliklə, insan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq, sosial-iqtisadi hüquqların bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, insan həyatının müəyyən sosial-iqtisadi sahəsinə aid olması, sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsinin iqtisadiyyat və ehtiyatların vəziyyətindən asılı olması və s. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 2-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bu hüquqlar tədricən və mövcud ehtiyatların maksimal hüdudlarında təmin olunmalıdırlar.

Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlətin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatlar həyata keçirsin, öz resurslarını, hamının bu hüquqdan bərabər imkanlarla istifadəsini təmin etməklə istifadə etsin. Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında 12 dekabr 1974-cü il Xartiyasında qeyd olunduğu kimi, hər bir dövlət öz xalqının iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına dəstək olmağa görə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq sənədlərdən nəticə çıxararaq qeyd etmək olar ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar insanın ayrılmaz hüquqları sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu hüquqlar fundamental normalar sayılır, onlara riayət etmədən müasir cəmiyyətdə sosial tərəqqi və layiqli həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, azad insan şəxsiyyəti idealını reallaşdırmaq, azadlıq, sülh və ədalətlik əsaslarını təmin etmək mümkün deyil.

Beləliklə, insan hüquqları sistemində sosial hüquqlar son dərəcə mühüm yer tutur. Birincisi, onlar hər bir insanın

layiqli həyat şəraitini təmin etməyə yönəlmiş, ikincisi, dövlətin bütün ehtiyacı olanların elə minimum sosial imkan və sosial müdafiəsini təmin etmək vəzifəsini müəyyənləşdirir ki, bu, insan ləyaqətinin qorunması, onun maddi və mənəvi ehtiyaclarının normal təmin edilməsi üçün zəruridir. Sosial hüquqların çox az müddət ərzində hüquqi təsbitinə baxmayaraq, onlar ictimai həyatın humanistləşməsində və cəmiyyətdə qarşıdurmanın azaldılmasında dövlətin inkişaf dərəcəsinin göstəricisidir.

İqtisadi və sosial hüquqlar sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar

Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı həm universal, həm də regional səviyyələrdə hazırlanmış sazişlər kompleksini özündə birləşdirən möhkəm hüquqi bazaya malikdir.

İnsan hüquqlarının qorunması və təmini beynəlxalq cəmiyyət, o cümlədən, beynəlxalq təşkilatlar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Burada, ilk növbədə mühüm beynəlxalq təşkilat kimi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

Hər il çağırılan Beynəlxalq Əmək Konfransı sosial-əmək problemlərini müzakirə edir, minimal beynəlxalq əmək normaları və Təşkilatın ümumi siyasətini hazırlayır.

BƏT-in Ümumi konfransı sosial və iqtisadi hüquqların müxtəlif aspektləri üzrə konvensiya və tövsiyələr işləyib hazırlayır, onları qəbul edir. BƏT bu günə kimi təxminən 200-dən çox belə konvensiya və tövsiyə qəbul etmişdir. Bu konvensiya və tövsiyələr praktiki olaraq İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit olunmuş bütün hüquqlar kompleksini tənzimləyir və konkretləşdirir.

Avropa Şurası kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilat çərçivəsində işlənib hazırlanmış mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri də Avropa Sosial Xartiyasıdır.

Avropa Sosial Xartiyası Avropada sosial hüquqların təmin olunması bazasını təşkil edir və iştirakçı dövlətlərdə sosial hüquqların həyata keçirilməsi və təminatında mühüm rol oynayır.

1950-ci il tarixli «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının qəbul edilməsindən sonra Avropa Şurası Parlament Assambleyası sosial sahədə ümumi siyasətin həyata keçirilməsi üçün tədbirlər görməyə başlamışdır. Üzv-dövlətlər Avropa Sosial Xartiyası kimi sənədin minimum yaşayış standartları müəyyən edəcəyinə və sosial siyasət sahəsində çatışmazlıqları aradan qaldıracağına ümid edərək Xartiyanı işləyib hazırlamağa başlamışlar. Təxminən 7 illik hazırlıq mərhələsindən sonra, 1961-ci ilin oktyabr ayının 18-də Avropa Sosial Xartiyası İtaliyanın Turin şəhərində imzalanmaq üçün açıq elan edilmiş və 1965-ci ilin fevral ayının 26-da qüvvəyə minmişdir. 1988-ci ilin may ayının 5-də Avropa Sosial Xartiyasına orada nəzərdə tutulan hüquqların sırasını genişləndirən Əlavə Protokol qəbul edilmişdir. Həmin Əlavə Protokol Xartiyanın əhatə etdiyi sosial və iqtisadi hüquqların müdafiəsinin genişləndirilməsi məqsədilə yeni tədbirlər nəzərdə tutmuşdur.

1988-ci il tarixli Əlavə Protokol 1961-ci il tarixli Avropa Sosial Xartiyasının 19 maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqların sırasına 4 maddədə nəzərdə tutulmuş yeni hüquqlar əlavə etmişdir. Həmin hüquqlar aşağıdakılardır:

- məşğulluqla bağlı bütün məsələlərdə cinsi ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bərabər imkanlar və bərabər rəftar hüququ,
- məlumat və məsləhət almaq hüququ,
- əmək şəraiti və iş mühitinin müəyyənləşdirilməsi və yaxşılaşdırılmasında iştirak etmək hüququ,
- ahılların sosial müdafiə hüququ.

Protokol 1992-ci ilin sentyabr ayının 4-də qüvvəyə minmişdir.

1991-ci ilin oktyabr ayının 21-də Avropa Şurasının Na-

zirlər Komitəsi tərəfindən Avropa Sosial Xartiyasına dəyişiklik edən Protokol imzalanmışdır. Bu Protokol Xartiyanın nəzarət mexanizminin səmərəli fəaliyyətinin inkişafına təminat vermək məqsədilə qəbul edilmişdir.

1995-ci ilin noyabr ayının 9-da Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Avropa Sosial Xartiyasına kollektiv şikayətlər sistemini təmin edən yeni Əlavə Protokol qəbul etmişdir. Bu Protokol Xartiyanın müddələrinin pozulmasına görə kollektiv şikayətlərə baxılması prosedurunu özündə əks etdirir ki, bu da Xartiyanın nəzarət mexanizminin effektivliyinin artırılmasına yönəlmişdir. Protokol 1 iyul 1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Bu dəyişikliklərə əlavə olaraq, Avropa Şurası 1996-cı ildə Charte-Rel adlanan ad-hoc komitə təsis etmişdir. Çoxillik müzakirələrdən sonra, Avropa Sosial Xartiyasının rolunun, məzmununun və fəaliyyətinin yenidən öyrənilməsi məqsədilə yaradılmış Charte-Rel Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının layihəsini qəbul edilmək üçün Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə təqdim etmişdir. 1996-cı ilin aprel ayında Nazirlər Komitəsi Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasını qəbul etmiş və may ayının 3-də onu imzalanmaq üçün açıq elan etmişdir. Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası 1999-cu ilin iyul ayının 1-də qüvvəyə minmişdir.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının qəbul edilməsinin əsas məqsədi Xartiyanın mətninə edilmiş dəyişikliklərlə birlikdə onunla qorunan hüquqların müdafiə səviyyəsini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməkdən ibarət olmuşdur.

Bundan əlavə, Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası 1961-ci ildə qəbul edilmiş Xartiyanın daha da təkmilləşdirilmiş forması idi. Belə ki, Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası əvvəlki Xartiya və 1988-ci il Əlavə Protokolu ilə təmin edilən bütün hüquqları, Charte-Rel komitə tərəfindən onlara edilən əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə vahid bir sənəddə toplayan beynəlxalq müqavilədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasında bir sıra yeni

hüquqlar da öz əksini tapmışdır. Bunlar əmək münasibətlərinin xitam edilməsi hallarında müdafiə hüququ, işgötürənin ödəmə qabiliyyəti olmadığı təqdirdə işçilərin qanuni iddialarının müdafiə hüququ, iş yerində ləyaqəti qorumaq hüququ, işçilərin bərabər imkanlar və bərabər rəftar hüququ, ştat ixtisarı üzrə kollektiv surətdə işdən çıxarılma zamanı işçilərin informasiya və məsləhətləşmə hüququ, yoxsulluq və sosial təcriddən müdafiə hüququ və yaşayış yeri hüququdur ki, bu hüquqlar da müvafiq olaraq 24-31-ci maddələrdə təsbit olunmuşdur.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası Preambula və altı hissədən ibarətdir. Preambulada qeyd edilir ki, Xartiyayı imzalayan Avropa Şurasının üzv dövlətləri Avropa Şurasının məqsədinin üzv dövlətlərin ümumi irsi sayılan ideya və prinsiplərin qorunması və həyata keçirilməsi məqsədilə onların arasında daha sıx birliyə nail olmaq və onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə, xüsusilə insan hüquqları və əsas azadlıqlarının möhkəmləndirilməsi və daha geniş təminatı yolu ilə yardım etmək olduğunu nəzərə alaraq razılığa gəlmişlər.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının 3-cü hissəsində, əsasən iştirakçı dövlətlərin öz üzvlərinə götürdüyü öhdəliklər, Xartiya və 1988-ci il tarixli Əlavə Protokol ilə əlaqələr öz əksini tapmışdır. Qeyd edilir ki, iştirakçı tərəflər Xartiyanın 1-ci hissəsinə onların bütün müvafiq vasitələrlə nail olmağa çalışacağı məqsədlərin bəyannaməsi kimi baxmaq öhdəliyini götürürlər. Eyni zamanda Xartiyada belə bir öhdəlik nəzərdə tutulur ki, iştirakçı olmaq istəyən hər bir dövlət hazırkı Xartiyanın 2-ci hissəsinin doqquz əsas maddəsindən ən azı altısını özü üçün məcburi hesab etməlidir.

Xüsusilə əhəmiyyətli sayılan həmin doqquz maddədə əmək hüququ (maddə 1), təşkilatlanma hüququ (maddə 5), kollektiv danışıqlar hüququ (maddə 6), uşaq və gənclərin müdafiə hüququ (maddə 7), sosial təminat hüququ (maddə 12), sosial və tibb yardımını hüququ (maddə 13), ailənin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququ (maddə 16), əməkçi miqrantların və

onların ailələrinin müdafiə və yardım hüququ (maddə 19), cinsi əsasda ayrı-seçkiliyə yol verilmədən məşğulluq və iş məsələlərində bərabər imkanlar və bərabər rəftar hüququ (maddə 20) nəzərdə tutulmuşdur.

İştirakçı dövlətlər Xartiyanın ikinci hissəsində seçilən müddəaları, onların ümumi sayının 16 maddədən və 63 bənddən az olmamaq şərtilə özləri üçün məcburi hesab etməlidirlər.

Bu sistem, yəni dövlətlərin müvafiq maddələrdən seçim imkanını nəzərdə tutan sistem dövlətlərin Avropa Sosial Xartiyasını ratifikasiya etməsini asanlaşdırır və müəyyən dərəcədə onların Xartiyaya mürəkkəb qeyd-şərtlər etməsinin qarşısını alır. Lakin bütün iştirakçı dövlətlər müəyyən əsas hüquqları mütləq qəbul etməli və onlara təminat verməlidirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Sosial Xartiyasında nəzərdə tutulan bütün hüquqları qəbul edən dövlətlərin sayı olduqca azdır.

Avropa Sosial Xartiyası özündə bir çox sosial hüquqları əks etdirən, regional səviyyədə qəbul olunmuş sənəddir. Avropa Sosial Xartiyası iqtisadi və sosial hüquqların qorunması üçün regional Avropa sistemi yaradaraq sosial-iqtisadi hüquqların tanınması və effektiv təminatında mühüm rol oynayan beynəlxalq sənəddir.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının Preambula hissəsində qeyd olunur ki, Xartiyayı imzalayan Avropa Şurasının üzv dövlətləri 18 oktyabr 1961-ci ildə imzalanmaq üçün Turində açıq elan edilmiş Avropa Sosial Xartiyası və ona aid Protokolla öz əhalisinin həyat səviyyəsi və sosial rifahını yüksəltmək məqsədilə onları bu sənədlərdə dəqiqləşdirilmiş sosial hüquqlarla təmin etmək barədə razılığa gəlmişlər.

Xartiyada təsbit olunan hüquqları 3 kateqoriyaya ayırmaq olar.

Birinci kateqoriyaya məşğulluğun müdafiəsi ilə bağlı hüquqlar aid edilir. Belə hüquqlara məşğulluğun yaxşılaşdırılması, işçilərin ədalətli əmək şəraiti hüququ, işçilərin öz iqtisadi və sosial maraqlarının müdafiəsi məqsədilə təşkilatlanma hü-

quqları, işçilərin əməyinin ədalətli ödənilməsi və s. hüquqlar aiddir.

İkinci kateqoriyaya insanların sosial müdafiə hüquqları aid edilir. Belə hüquqlara isə ailənin müdafiəsi, sosial təminat hüququ və s. aid edilə bilər.

Üçüncü kateqoriyaya isə iş müəssisəsindən kənar xüsusi hüquqlar aiddir ki, bunlara da mənzil hüququ, sağlamlıq hüququ və s. aiddir.

Avropa Sosial Xartiyasında qeyd olunan əsas hüquqlardan biri əmək hüququdur. Xartiyanın 1-ci maddəsi ilə tam məşğulluğun əldə olunması, yüksək məşğulluq səviyyəsinə nail olunması, işçinin sərbəst seçdiyi iş vasitəsilə öz yaşayışını təmin etmək məqsədilə qazanc əldə etmək hüququnun qorunması, bütün işçilər üçün pulsuz məşğulluq xidmətlərini yaratmaq və saxlamaq, müvafiq peşə yönəltməsi, hazırlığı və bərpaasının təminatı və inkişafı iştirakçı tərəflərin üzərinə öhdəlik kimi qoyulur. Bu müddəaya uyğun olaraq dövlətlər tam məşğulluğun təmin olunmasına nail olmağa yönəlmiş iqtisadi siyasət yürütməlidirlər. Sosial Xartiya kontekstində əmək hüququnun ilkin və əsas hüquqlardan hesab edilməsi onunla bağlıdır ki, Xartiyada nəzərdə tutulan bir sıra digər hüquqların həyata keçirilməsi yalnız əmək hüququnun təminatı şəraitində mümkündür.

Əmək dedikdə, maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılmasına, şəxsi və ictimai tələbatın ödənilməsi üçün əmtəə və xidmətlərin yaradılmasına yönəlmiş məqsədyönlü insan fəaliyyəti başa düşülür. Əmək hüququ insanın təbiətindən irəli gəlir və insanın əməyə olan təbii tələbatını əks etdirir. Əmək hüququ əsasən üç tərkib hissədən ibarətdir. Birincisi, hər bir insanın öz əməyi ilə öz yaşayışını təmin etmək üçün qazanc əldə etmə hüququ, ikincisi, hər bir insanın sərbəst olaraq əməyin formasını seçmək hüququ, üçüncüsü, məşğulluğun müdafiəsi, işəgötürənin təşəbbüsü ilə əsassız işdən azad olunmadan müdafiə hüququ kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, işi əvvəl əldə etmək,

daha sonra qorumaq lazımdır. Yalnız bu halda hesab etmək olar ki, insan öz əmək hüququnu reallaşdırmışdır.

Əmək hüququnun praktiki olaraq həyata keçirilməsi işləmək istəyən hər bir kəsin işlə təmin olunması, əhalinin tam məşğulluğu probleminin həll olunmasında öz əksini tapır. Beləliklə, əmək hüququ dövlət tərəfindən istənilən şəxsə işsizlikdən müdafiə hüququnun verilməsini nəzərdə tutur.

Avropa Sosial Xartiyasında təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququ təsbit olunmuşdur. Qeyd edilən müddəa ilə iştirakçı dövlətlərin üzərinə texniki təhlükəsizlik və əmək sanitariyasını yaxşılaşdırmaq, əmək şəraitinin təhlükəsizlik və sağlamlıq qaydalarını nəşr etmək, bu qaydaların tətbiqi üzrə nəzarət üçün tədbirlər görmək və s. öhdəliklər qoyulmuşdur. İşçilərin təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququ iş zamanı onların fiziki və mənəvi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdir.

İştirakçı dövlətlər həmçinin əməyin ədalətli ödənilməsi hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə bir sıra öhdəliklər götürürlər. Burada işçilərin əməyinin işçilərə və onların ailələrinə layiqli həyat səviyyəsini təmin edəcək dərəcədə ödənilməsi, xüsusi hallar istisna edilməklə, işçilərin iş vaxtından artıq gördükləri işə görə əməyin daha yüksək dərəcədə ödənilməsi, işçi kişi və qadınlara bərabər həcmli əməyə görə bərabər əmək haqqı ödənilməsi, bütün işçilərə əmək münasibətlərinin xitam edilməsi haqqında bildirişin ağılabatan müddətdə verilməsi, maaşdan tutulmalara yalnız milli qanunvericilikdə və ya qaydalarda nəzərdə tutulmuş, yaxud kollektiv müqavilələr və ya arbitraj qərarları ilə müəyyən edilmiş şərtlərlə və dərəcədə icazə verilməsi qeyd olunur. Bütün bu məsələlərlə, xüsusilə də əmək haqqı miqdarı ilə əlaqədar təminatların əsasında ədalətlik prinsipi dayanır. Xartiyanın müvafiq müddəası ədalətli əmək haqqının alınmasına təminat verir ki, həmin əmək haqqı da ölkədə müəyyən olunmuş orta əmək haqqından çox aşağı ola bilməz. Hər bir halda əmək haqqı

ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin hesablanma həddindən yüksək olmalıdır.

Xartiyanın 7-ci maddəsi uşaqların və gənclərin müdafiə olunması hüququna həsr olunub. Qeyd olunur ki, uşaq və gənclər məruz qaldıqları fiziki və mənəvi ziyan təhlükəsindən xüsusi müdafiə hüququna malikdirlər. Xartiyanın müvafiq müddəası uşaq əməyini qadağan edir və yeniyetmələrin əmək şəraitinin müxtəlif aspektlərini müəyyən edir. Maddənin məqsədi uşaq və gənclərin sağlamlığının qorunması və müəyyən dərəcədə təhsil hüququnun müdafiəsidir. Bu maddəyə görə, dövlətlər iş fəaliyyətinə başlamanın aşağı yaş həddini 15 yaş müəyyən etməli və təcrübədə bu müddəaya əməl olunmasına təminat verməlidirlər. Bu qadağa ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinə, iqtisadiyyatın bütün sferalarına və bütün müəssisələrə aid olunur. Lakin 7-ci maddənin 1-ci bəndi göstərilən qadağadan istisna müəyyən edərək, 15 yaşına çatmamış uşaqların sağlamlığına, mənəviyyatına və ya təhsilinə xələl gətirməyən və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yüngül işlərə götürülməsi imkanı nəzərdə tutmuşdur.

Avropa Sosial Xartiyasında qeyd olunan əsas hüquqlardan biri kimi sağlamlığın qorunması hüququnu göstərmək olar. İnsan, onun həyatı və sağlamlığı ilkin sosial dəyərlərdir. Cəmiyyətin digər dəyərləri bunların əsasında formalaşır və müəyyən olunur.

Sağlamlığın ilkin dəyər kimi qiymətləndirilməsi onun müdafiəsinin zəruriliyini şərtləndirir. Bu baxımdan Avropa Sosial Xartiyasında sağlamlığın qorunması hüququnun təsbiti çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Xartiyanın bir sıra müddəaları birbaşa və ya dolayı yolla sağlamlığın qorunmasını tələb edir. Məsələn, 2-ci maddə ilə nəzərdə tutulan hüquq (ədalətli əmək şəraiti hüququ) insanların sağlamlıqlarının onların əmək fəaliyyəti çərçivəsində qorunmasına əsaslanır. 3-cü maddədə isə (təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququ) əmək təhlükəsizliyi və gigiyenası ilə əlaqədar öhdəliklər müəyyən olunur.

Uşaq və yeniyetmələrin sağlamlıqları isə 7 və 17-ci maddələrlə qorunur. Bundan əlavə, bir sıra digər maddələr də sağlamlığın qorunması hüququ ilə əlaqəlidir.

Ümumiyyətlə, sağlamlıq insan orqanizminin düzgün və normal fəaliyyəti, fiziki qüsurların və xəstəliklərin olmaması ilə xarakterizə olunan, şəxsin tam fiziki, psixi və sosial fəaliyyətini təmin edən təbii, psixoloji vəziyyətdir. Xartiyada qeyd olunur ki, sağlamlığın qorunması hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə iştirakçı dövlətlər xəstəliklərin səbəblərini mümkün qədər aradan qaldırmaq, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və səhiyyə məsələlərində şəxsi məsuliyyətin həvəsləndirilməsi üçün məsləhət və təhsil xidmətlərini müəyyən etmək, epidemik və digər xəstəliklərin və həmçinin bədbəxt hadisələrin mümkün qədər qarşısını almağa yönəlmiş müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyini götürürlər. Hər bir insan öz səhhətini mümkün qədər yaxşı vəziyyətdə saxlamağa imkan verən hər hansı bir vasitədən istifadə etmək hüququna malikdir.

Xartiyada qeyd olunan sosial hüquqlar sırasında xüsusi yeri sosial təminat hüququ tutur. Sosial təminat hüququ sosial sığorta, pensiya təminatı və tibbi xidmət də daxil olmaqla əsas sosial hüquqlardandır. Sosial təminat hüququ vətəndaşların qocalıq dövründə, əlillik vəziyyətində, işsizlik, xəstəlik dövründə və insanların öz əməyindən sistemətik gəlir əldə edə bilmədiyi digər həyati situasiyalarda dövlətin həyata keçirməli olduğu tədbirlər kompleksini özündə əks etdirir. İnsanların sosial təminat hüququ öz xarakterinə görə iki aspektdə nəzərdən keçirilir:

- Hər bir şəxs obyektiv səbəblərdən özünü təmin edə bilmədikdə, cəmiyyət və dövlət tərəfindən ona yardım və dəstək verilməsi hüququna malikdir.

- Dövlət işləmək qabiliyyəti və ya əməyə görə gəlir əldə etmək imkanından məhrum olmuş insanlara, eləcə də ailəyə uşaqların doğulması və tərbiyə edilməsi ilə əlaqədar yardım

edilməsinə təminat verməlidir.

Avropa Sosial Xartiyasında qeyd olunmuşdur ki, iş-tirakçı dövlətlər sosial təminat hüququnun səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə bir sıra öhdəliklər götürürlər. Həmin öhdəliklərə sosial təminat sistemini yaratmaq və onu qoruyub saxlamaq, sosial təminat sistemini qənaətbəxş səviyyədə saxlamaq, sosial təminat sisteminin tədricən daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasına nail olmaq aiddir.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının 15-ci maddəsində əlil şəxslərin müstəqillik, sosial inteqrasiya və cəmiyyətin həyatında iştirak etmə hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Yaşından, əlilliyin təbiəti və mənşəyindən asılı olmayaraq əlil şəxslərin müstəqillik, sosial inteqrasiya və cəmiyyətin həyatında iştirak etmə hüququ ilə əlaqədar iştirakçı dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərdən əlillərin məşğulluğunu asanlaşdırmaq, əlillərin tam sosial inteqrasiyasına və onların cəmiyyət həyatında iştirakına, o cümlədən onların təmas və hərəkətlərini məhdudlaşdıran maneələrin aradan qaldırılmasına imkan yaradan və nəqliyyat, yaşayış, mədəni fəaliyyət və tam dəyərli asudəliyə yol açan texniki vəsaitlərin verilməsi yolu ilə dəstək vermək öhdəliyini qeyd etmək olar.

Xartiyada nəzərdə tutulan hüquqlardan biri də ahılların sosial müdafiə hüququdur. Qeyd edilir ki, hər bir ahıl sosial müdafiə hüququna malikdir. Xartiyanın iştirakçı dövlətləri öz üzərlərinə ahıl insanların sosial müdafiə hüququnun səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə bir sıra öhdəliklər götürürlər. Bu öhdəliklərə ahıl insanların mümkün qədər uzun müddət cəmiyyətin tam qiymətli üzvü olmaqlarına imkan yaratmaq, ahıllara sərbəst olaraq öz həyat tərzini seçmək və özlərinin istədikləri və bacardığı qədər vərdiş etdikləri şəraitdə müstəqil həyat sürmək imkanı vermək öhdəliyi aiddir.

Xartiyada nəzərdə tutulan hüquqlardan biri də yaşayış yeri hüququdur. Yaşayış yeri hüququ əsas və ümumtanınmış insan hüquqlarındandır. Hər bir kəsin yaşayış yeri hüququna

malik olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər bir kəsin ləyaqətinin, fiziki və psixi sağlamlığının və həyat şəraitinin təminatı müəyyən dərəcədə yararlı və təhlükəsiz yaşayış yerindən asılıdır. XX əsrin ortalarında mənzil hüququ ilk dəfə olaraq əsas sosial hüquq kimi beynəlxalq səviyyədə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində təsbit edilmişdir. Bəyannamənin 25-ci maddəsinin I bəndinə görə, hər bir insan qida, geyim, mənzil, tibbi qulluq və zəruri sosial xidmətlər də daxil olmaqla onun özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının qorunub saxlanması üçün zəruri olan həyat səviyyəsi hüququna malikdir.

Yenidən baxılmış Xartiyada da analogi müddəa, yəni hər bir insanın mənzil hüququna malik olması əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, yaşayış yeri dedikdə, insanın yaşaması üçün xüsusi nəzərdə tutulmuş, təchiz olunmuş, yararlı yer başa düşülür. Yaşayış yeri insan yaşayışının əsas maddi şərtlərindən biridir. Avropa Sosial Xartiyasında qeyd olunur ki, yaşayış yeri hüququnun səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə iştirakçı tərəflər bir sıra tədbirlərin görülməsi öhdəliyini götürürlər. Həmin tədbirlərə lazımı tələblərə cavab verən yaşayış yerinin təminatına dəstək verilməsi, evsizliyin qarşısının alınması və onun tədricən aradan qaldırılması məqsədilə evsizlərin sayının azaldılması, kifayət qədər vəsaitləri olmayan insanlar üçün yaşayış yerinin qiymətinin əlçatan edilməsi aiddir.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası sosial və iqtisadi hüquqların tam olaraq həyata keçirilməsinə təminat verən mühüm sənəddir. Son 30 il ərzində sosial hüquqlar sahəsində inkişafı nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, bu müasir sənəd 1961-ci il tarixli Avropa Sosial Xartiyasındakı müəyyən boşluqları aradan qaldırmışdır.

Xartiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, iştirakçı dövlətlər tədricən yeni müddəalara qoşulmaqla öz öhdəliklərinin həcmi genişləndirə bilirlər. Xartiyanın nəzarət mexanizmi isə iştirakçı dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri

öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsinə yönəlib ki, bu da onun effektiv tətbiqinə kömək edir. Avropa Şurasının üzv dövlətlərinin Avropa Sosial Xartiyasını qəbul etməsi həmin dövlətlərdə sosial-iqtisadi hüquqların təmin olunma mexanizmlərinin, sosial təminat sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə, sosial sahədə islahatların genişləndirilməsinə səbəb olur. Xartiyanı ratifikasiya edən dövlətlər özlərinin daxili qanunvericiliklərini Avropa Sosial Xartiyasına uyğunlaşdırmalı, eyni zamanda onun səmərəli tətbiqini təmin etmək istiqamətində zəruri tədbirlər görməlidirlər. Bütün bunlar Xartiyanın müasir dövrün demokratik hüquqi sənədi kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Xartiyanın həyata keçirilməsi üzərində nəzarət mexanizmini nəzərdən keçirməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bir sıra dövlətlər 1961-ci il tarixli Avropa Sosial Xartiyasının və ona əlavə və düzəlişlər edən protokolların, bəzi dövlətlər isə 1996-cı il tarixli yenidən baxılmış (və ya dəyişdirilmiş) Xartiyanın iştirakçılarıdır. Yenidən baxılmış Xartiya özündə 1961-ci il Xartiyası və 1988-ci il tarixli Protokolda nəzərdə tutulan bütün hüquqları, eləcə də bu hüquqlara düzəlişlər və bir sıra yeni hüquqları özündə ehtiva edir. Hazırda Xartiyanın hər iki variantının eyni zamanda fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, yenidən baxılmış Xartiyanın tədricən əvvəlki Xartiyanı əvəz etməsi nəzərdə tutulur.

Beləliklə, Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası hazırda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində XXI əsrin tələblərinə cavab verən sosial hüquqların səmərəli təmini sahəsində mühüm Avropa müqaviləsi hesab edilir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, sosial hüquqların insan hüquqları sistemində yerini müəyyənləşdirərkən belə nəticələrə gəlmək olar:

1. Sosial hüquqlar insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsi kimi insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalarla müəyyən edilir. Məhz baza kimi çıxış edən beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquq üçün bununla əla-

- qədər əsas normalar müəyyən edir.
2. Sosial hüquqlarla əlaqədar məsələlər dövlətin konstitusiyaya və digər normativ hüquqi aktlarında dövlətlərin beynəlxalq sənədlərlə öhdəliklərini nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələrə uyğun müəyyən edilir. Bu isə heç də dövlətdaxili hüququn rolunu azaltmır.
  3. Sosial hüquqlar insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi sistemində beynəlxalq hüququn digər sahələri, məsələn, beynəlxalq əmək hüququ, beynəlxalq iqtisadi hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq təşkilatlar hüququ və s. sahələrin müvafiq normaları ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.
  4. Sosial hüquqların həyata keçirilməsi dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Məsələn, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Eyni zamanda, sosial hüquqlar, o cümlədən, bütövlükdə insan hüquqları sahəsində üstünlük beynəlxalq müqavilələrə verilir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

Mülki və siyasi hüquq və azadlıqlar

Mülki hüquq və azadlıqlar

Mülki hüquqlar vətəndaş cəmiyyətinin bir üzvü kimi fərdin azadlıq və muxtariyyətinin təminatını, hər hansı bir xarici müdaxilədən onun hüquqi qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Mülki hüquqların əsas təyinatı hər bir şəxsin inkişafının fərdi, daxili oriyentirlərinin prioritetini təmin etmək-

dən ibarətdir.

Hüquqların bu kateqoriyası onunla səciyyələnir ki, fərdin ixtiyarına verilmiş və dövlətin iddia obyektinə ola bilməyən müəyyən münasibətlər sferasında dövlət şəxsiyyətin azadlığını tanıyır. Hər bir fərdin atributu olan bu hüquqlar şəxsin fərdi müqəddəratını həll və özünü reallaşdırma imkanını təmin etməyi tələb edir.

Bu hüquqlar əsas etibarilə dövlətin şəxsi azadlıq sferasına qeyri-qanuni müdaxiləsindən insanı mühafizə etməyə yönəlmişlər.

İnsanın mülki hüquq və azadlıqlarına yaşamaq hüququ, ləyaqət hüququ, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, vicdan azadlığı və s. daxildir.

Yaşamaq hüququ bütün digər hüquq və azadlıqların ilkin əsasını təşkil edir. O, dünya sivilizasiyasının mütləq dəyəridir, yəni insan məhv olduqda bütün qalan hüquqlar öz mənə və əhəmiyyətini itirir. Bu fundamental hüququ iki aspektdə nəzərdən keçirmək mümkündür: birincisi, dövlət, onun nümayəndələri və ya xüsusi şəxslər tərəfindən bir şəxsiyyət hüququ kimi onun şəxsi həyatına edilən istənilən qeyri-qanuni qəsdlərdən müdafiə hüququ; ikincisi, şəxsin öz həyatını sərbəst idarə etmək hüququ.

Mahiyyətə, bütün qalan hüquqlar istər-istəməz bu əsas hüququn ətrafında birləşir. Təsadüfi deyil ki, şəxsiyyətin həyat və sağlamlığı əleyhinə olan cinayətlər cəzalandırılan cinayət hərəkətlərinin xüsusi ağır kateqoriyasını təşkil edir.

Ləyaqət hüququ, əslində insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədidir. Bu mənada insan ləyaqəti onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir. Ləyaqət cəmiyyət tərəfindən sosial dəyərlərin tanınması, konkret insanın unikallığı, insan cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsiyyətin əhəmiyyətliyi. Ləyaqət bir subyektiv insan hüququ kimi həm də vicdan, şərəf və yaxşı adın qorunmasını özündə birləşdirir. Şəxsiyyətin ləyaqətinin qorunması şərtsizdir, dövlət tərəfindən həyata keçirilir və heç

bir şərait onun alçaldılması üçün əsas ola bilməz. Buna görə də hər kəsin (yalnız yetkin və iş qabiliyyəti olan insanın deyil, həm də uşaq, yeniyetmə, ruhi xəstə və s. kateqoriyadan olanlar) ləyaqəti qorunmalıdır.

Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ insan azadlığını, öz hərəkətlərini sərbəst müəyyənləşdirərək özünü, öz vaxtını idarə etmək hüququnu bildirir. Göstərilən hüquq aşağıdakı komponentlərdən irəli gəlir: 1) şəxsiyyətin öz-özünü istədiyi kimi idarə etməklə fərdi azadlığı; 2) şəxsiyyətin fiziki, mənəvi və ruhi toxunulmazlığı. Azadlıqdan qeyri-qanuni məhrum olmaq cinayət qanunvericiliyində zorakılıq aktı kimi qiymətləndirilir. Lakin azadlıq və ya toxunulmazlığın məcburi məhdudiyətlərini tələb edən şərait də mövcuddur. Bu cür hərəkətlər qanunla əsaslandırılmalıdır.

Vətəndaş azadlığının əsas məcburi məhdudlaşdırma üsullarına aşağıdakılar aiddir: həbs, cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxslərin həbsə alınması və nəzarətdə saxlanması; özləri və cəmiyyət üçün təhlükəli sayılan ruhi xəstələrin məcburi müalicəsi; ağır yoluxucu xəstəliyi olan şəxslərin müvəqqəti təcrid olunması və müalicə edilməsi; həddi-buluğa çatmayanların internatlara, xüsusi məktəblərə və s. göndərilməsi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, demokratik dövlətdə bütün bu hallarda azadlığın məhdudlaşdırılmasına qanun əsasında və yalnız məhkəmənin qərarı ilə icazə verilir. Şəxsiyyət azadlığının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmamasının təmin edilməsi inzibati, cinayət-prosesual, cinayət hüququ vasitəsilə tənzimlənir.

Müvafiq hüquq Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Pakta uyğun olaraq, heç kəs əsassız həbslərə məruz qala və qanunla nəzərdə tutulmuş prosedur və əsaslardan başqa azadlıqdan məhrum edilə bilməz. Avropa Konvensiyasında isə aşağıdakı hallardan başqa şəxsin azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun pozulmasına yol verilmir:

məhkəmə tərəfindən şəxsin təqsirliliyinin tanınması əsasında onun nəzarət altında qanuni saxlanması; qanunda göstərilmiş istənilən öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə və ya məhkəmənin qanuni qərarının yerinə yetirilməməsinə görə şəxsin tutulması və ya qanuni şəkildə həbs edilməsi; şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusunun və ya onun törədilməsindən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısının alınması məqsədilə onun həbs edilmə zərurəti, hüquq pozuntusu törətməsi, güman edildiyinə görə onun məhkəməyə təhvil verilməsi məqsədilə şəxsin tutulması və qanuni həbsi; tərbiyəvi nəzarət və ya onun səlahiyyətli orqana təhvil verilməsi üçün qanuni qərar əsasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tutulması; infeksiya xəstəliklərinin, həmçinin ruhi xəstəlik, alkoqolizm, narkomaniya və ya səfilliyin qarşısının alınması məqsədilə şəxsin qanuni tutulması; ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısının alınması və haqqında çıxarılma və ya verilmə üzrə tədbirlər qəbul edilən şəxsin qanuni həbsi və ya tutulması.

Şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı, ailə sirrinin saxlanması məsələsi üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq lazımdır. Şəxsi həyata hörmət fərdi azadlıq aspektlərindən biridir. Bu hüquq şəxsin özü haqqında zəruri məlumat toplamaq, öz şəxsi, intim xarakterli məlumatlarının yayılmasına mane olmaq kimi dövlət tərəfindən verilmiş və təmin olunmuş imkanları bildirir. Şəxsi həyatı fərdin özü tərəfindən nəzarət edilən fiziki və mənəvi sahə kimi təyin etmək olar, yəni o, xarici təsirdən azaddır. Qanunvericilik bu sferaya toxuna bilməz və onu hər hansı bir qeyri-qanuni müdaxilədən mühafizə etməyə yönəlmişdir.

Qanun şəxsi həyatın toxunulmazlıq hüdudunu, qeyri-qanuni müdaxilədən onu mühafizə etməyin formalarını müəyyənləşdirir. Demokratik sivil dövlət yalnız müstəsna hallarda qanun və xüsusi məhkəmə qərarlarının əsasında insanın şəxsi həyatının toxunulmazlığını poza, onun yazı, telefon danışığı və ya digər məlumatların məzmunu ilə tanış ola bilər.

Vətəndaşın şəxsi həyatı barədə məlumat toplamağın

məcburi zərurəti yalnız cinayətə qarşı mübarizə, həmçinin sağlamlığın və digər vətəndaşların təhlükəsizliyinin mühafizəsi məqsədilə yarana bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Şəxsi toxunulmazlıq hüququ” adlanan 32-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirlərini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. Hər kəsin yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlərini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır.

Nəzərdən keçirdiyimiz hüququn təbiətinin aydınlaşmasında vətəndaşın ləyaqəti və şərəfli adının qorunması böyük rol oynayır. Ləyaqətin və şərəfli adın qorunmasının əsasları konstitusiyaya hüququ, mülki və cinayət qanunvericiliklərində konkretləşir. Bu bütün şəxslərə insanın iradəsinə zidd olaraq onun şəxsi həyatına müdaxilə etməkdən çəkinməyi, səlahiyyətli orqanlardan onun ləyaqət və şərəfli adını qeyri-qanuni qəsdlərdən mühafizə etməyi bir zərurət olaraq müəyyən edir. Buna görə də

məhkəmə vasitəsilə ləkələyici məlumatların təkzib edilməsi ilə yanaşı, həmin məlumatların yayılmasından əmələ gəlmiş ziyan və mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etməyə hər kəsin haqqı vardır.

Yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirri həm də şəxsi və işçi həyatın mühafizə hüququnun əsas təminatlarından biridir. Bu hüquq beynəlxalq normalarda nəzərdə tutulmuş, Azərbaycan Konstitusiyası da daxil olmaqla, demək olar ki, bütün müasir konstitusiyalarda təsbit olunmuşdur. Bu hüququn məhdudlaşdırılmasına yalnız qanun və məhkəmə qərarı əsasında yol verilir.

İnsanın şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etməmək prinsipi cəmiyyətin hər bir üzvünün şəxsi həyatı haqqında məlumatların toplanması və hazırlanmasına nəzarətin dövlət tərəfindən təmin edilməsini tələb edir. Şəxsin icazəsi olmadan onun şəxsi həyatı barədə məlumatların toplanma, saxlanılma, istifadə və yayılması yolverilməzdir.

Mənzil toxunulmazlığı hüququ onu bildirir ki, heç kim orada yaşayanların iradəsinin ziddinə olaraq qanuni əsas olmadan mənzilə daxil ola bilməz. Beləliklə, mənzil hüququnun pozulması şəxsiyyətin azadlığı aspektlərindən biri kimi çıxış edir. Qanuna müvafiq olaraq, mənzil toxunulmazlığının pozulması cinayət və inzibati məsuliyyətə səbəb olur. Lakin bu hüququ qəti və qeyri-məhdud hesab etmək olmaz.

Mənzil toxunulmazlığının beynəlxalq-hüquqi əsası 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 17-ci, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Paktın müvafiq maddəsinin tələbinə əsasən, heç kim mənzil toxunulmazlığına qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni və əsassız qəsdə məruz qala bilməz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 33-cü maddəsi “Mənzil toxunulmazlığı hüququ” adlanır və həmin maddəyə əsasən, hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna

olmaqla mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

Hər bir insanın milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Faktiki olaraq bu, öz xüsusi mədəniyyətini seçmək imkanı kimi reallaşan azad etnik yaşayış hüququ və etnik mənsubiyyətlə bağlı maraq və sorğuları təmin etmək hüququ kimi şəxsiyyət hüququdur. Milli mənsubiyyətin təyin edilməsi heç bir hüquqi nəticə yaratmır və şəxsin hüququnun tapdalanması və ya əksinə, ona hər hansı xüsusi imtiyaz verilməsi üçün əsas ola bilməz.

Ana dilindən istifadə, ünsiyyət dili, tərbiyə, təhsil və yaradıcılığı sərbəst seçmək hüququ milli mənsubiyyət hüququna aid edilir. Milli xüsusiyyətləri saxlamaq və inkişaf etdirmək hüququ beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş şəxsiyyətin əsas, ayrılmaz hüquqlarının tərkibinə daxil olur. Əhalinin mürəkkəb etnik tərkibi şəraitində bu hüquq bir tərəfdən insan, vətəndaş, müəyyən xalqın nümayəndəsi kimi hər bir şəxsə özünü reallaşdırmağa kömək edir, digər tərəfdən isə xalqlara öz dili və mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, milli adət və ənənələrini qorumağa və saxlamağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Milli mənsubiyyət hüququ” adlanan 44-cü maddəsinə əsasən, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz. Bundan əlavə, dövlət dilimizin Azərbaycan dili (maddə 21) olmasına baxmayaraq, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə, istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu müəyyən edir.

Milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlər hesab edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, eləcə də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında öz əksini tapmışdır. Göstərilən aktlar irqi, dərisinin rəngi,

cinsi, dili, dini, siyasi və digər mənsubiyyəti, milli və sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, anadan olma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan onun ərazisində yaşayan və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarını təmin etməyə və ona hörmət etməyə yönəlmişdir.

Hər bir ölkənin hüduqları daxilində hərəkət etmək, qalmaq və yaşayış yerinin seçilməsi hüququ, əraziyə daxil olmaq və maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınır və insan hüquqları haqqında bütün əsas beynəlxalq hüquqi aktlarda qeyd olunur. Göstərilən hüquqlar şəxsiyyətin özünü müəyyən etməsi azadlığının mühüm elementi, insan və onun layiqli həyatının hərtərəfli və mənəvi şərtidir. Bununla yanaşı müvafiq hüquq mütləq xarakter daşımır. Hərəkət etmə azadlığı qanunla nəzərdə tutulmuş məhdudiyətlərin: dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayiş, əhəlinin sağlamlığı və mənəviyyəti üçün zəruri olan məhdudiyətlərin, həm də digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudiyətlərinin obyektinə ola bilər.

Mənəvi azadlıqlardan ən əsası vicdan azadlığıdır. Bəşəriyyətin ən mühüm nailiyyətlərindən biri sayılan vicdan azadlığı demokratik quruluşun bərqərar olması yolunda vacib şərtlərdən biri kimi istənilən dini konfessiyanın hakim mövqeyindən qorunma təminatı olmaqla yanaşı, dini zəmində bölgələrarası mübarizəyə qarşı mühüm alətdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsi vicdan azadlığı prinsipini təsbit edir. Konstitusiyaya əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və ya yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.

Konstitusiyanın bu maddəsi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsi, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 9-cu maddəsi ilə həmahəngdir. Eyni fikirləri BMT-nin «Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» Bəyannaməsi barəsində də söyləmək olar. Belə ki, həmin Bəyannamənin 1-ci maddəsinə görə, hər bir insan fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquq özünün seçdiyi hər hansı dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq və öz dininə, yaxud əqidəsinə təklikdə, və ya başqaları ilə bircə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, ibadətdə, dini mərasim və ayinlərin icrasında və təlimdə etiqad bəsləmək, və ya onları ifadə etmək azadlığını əhatə edir.

Vicdan azadlığı insanın düşünmək və öz əqidəsinə uyğun olaraq davranmaq hüququdur. O, bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan bir sıra struktur elementləri özündə ifadə edir: hər hansı bir dinə etiqad etmək; dini ibadət etmək; dinini dəyişdirmək; heç bir dinə etiqad etməmək; ateist təbliğatı aparmaq; dini qurum yaratmaq; öz dinini təbliğ etmək; dini mədəni-maarif fəaliyyəti göstərmək; dinə olan münasibətindən asılı olmayaraq hamının qanun qarşısında bərabərliyi.

Bu mühüm konstitusiya norması «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır.

Adı çəkilən Qanun dini etiqad azadlığının Konstitusiyaya və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq surətdə həyata keçirilməsi üçün təminatlar yaradır, dini qurumların statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir, dini qurumların fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Hər kəsin hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsinə ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

Şəxsin dini etiqadını ifadə etməsinə, ibadətlərdə, dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməsinə və ya dini öyrənməsinə hər hansı maneə törədilə bilməz. Heç kəs öz dini etiqadını ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Dini etiqadın və dini həyat tərzinin zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq ediləcəyi ilə hədələməklə, habelə irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik yaratmaq məqsədilə təbliğinə yol verilmir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır.

Dini etiqad azadlığı yalnız qanunda nəzərdə tutulan və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallarda ictimai təhlükəsizlik mənafeləri üçün, ictimai qaydanın təmin edilməsi, sağlamlığın və ya mənəviyyatın və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün məhdudlaşdırıla bilər.

Hər kəs dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Şəxsin dini mənsubiyyətinin rəsmi sənədlərdə göstərilməsinə yalnız onun arzusu ilə yol verilir.

Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır. Dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşurmır və onların fəaliyyətinə qarışmır. Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum bərəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz. Dini qurumlar ictimai həyatda iştirak etmək, habelə ictimai birliklərlə yanaşı kütləvi məlumat vasitələrindən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil sistemiindən ayrılır. Lakin bununla yanaşı dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər. Vətəndaşlar istədikləri dildə fərdi qaydada və ya başqaları ilə birlikdə ilahiyyəti öyrənə və dini təhsil ala bilərlər.

Dini qurumlar öz nizamnamələrinə (əsasnamələrinə) uyğun olaraq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gənclərin və yaşlıların dini təhsili üçün tədris müəssisələri yaratmaqla müəyyən olunmuş formada təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirə bilirlər.

Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilədə dini etiqad azadlığı haqqında daxili qanunvericilikdə olduğundan fərqli qaydalar olduqda, beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq olunur.

Azərbaycan dövləti milli, etnik, irqi və ya dini zəmində, insanların konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə xüsusi cəza siyasəti müəyyənləşdirmişdir.

Soyqırım, siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, cinsi və ya beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan edilmiş digər əsaslara görə müəyyən edilmiş hər hansı bir qrupu və ya təşkilatı təqib etmə, yəni qrupa və ya təşkilata mənsub olduqlarına görə insanları əsas hüquqlardan kobudcasına məhrum etmə, bərabərlik hüququnu pozma, qanunsuz olaraq dini ayinlərin icrasına mane olma, dini ayinlərin icrası adı altında vətəndaşların hüquqlarına qəsd etmə, milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada cəzalandırılır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, vicdan, dini etiqad azadlığı Azərbaycan Respublikasının da iştirakçısı olduğu bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda da öz əksini tapmışdır.

İnsan hüquqlarının tərkib hissəsi olan dini etiqad azadlığı məsələsinə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xüsusi diqqət və önəm yetirilməyə başlanılmışdır. Belə ki, 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxs din, əqidə və fikir azadlığı hüququna malikdir. Hər bir şəxs öz dinini və ya əqidəsini dəyişə bilər, həmçinin öz dininə tək və ya digərləri ilə birgə etiqad edə bilər.

Bu sahədə daha bir mühüm sənəd 1966-cı ildə BMT

çərçivəsində qəbul olunmuş Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır. Paktın 18-ci maddəsində dini etiqad azadlığı bir daha öz təsbitini tapmışdır. Paktda bu azadlıq daha da genişləndirilmiş və uşaqların dini tərbiyə azadlığının təmin olunması kimi müddəalar əks olunmuşdur. Ölkəmiz insan hüquqları sahəsində hüquqi cəhətdən məcburi olan ilk universal beynəlxalq müqavilə olan bu sənədə 1992-ci ilin iyunun 26-da qoşulmuşdur.

Dini etiqad azadlığının getdikcə aktuallaşmasını nəzərə alaraq, 1981-ci ildə BMT tərəfindən «Dözümsüzlüyün və din və əqidə azadlığı sahəsində ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğv olunması haqqında Bəyannamə» qəbul olunmuşdur. Bu sənəd əsasında BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı nəzdində din və əqidə azadlığı üzrə Xüsusi Məruzəçi kimi yeni bir vəzifə təsis edilmişdir. Xüsusi məruzəçinin əsas vəzifəsi qeyd olunan sənədin müddələrinin BMT-nin üzvü olan dövlətlər tərəfindən tətbiq olunmasına nəzarət etmək və məruzələr hazırlamaqdan ibarətdir. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının din və etiqad azadlığı üzrə xüsusi məruzəçisi Asma Cahangir 2006-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək respublikamızda səfərdə olmuş, ombudsmanla, aidiyyəti dövlət qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirmiş və sonradan səfərinin yekunlarına dair hesabat hazırlamışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, öz hesabatında xüsusi məruzəçi Azərbaycanda ümumilikdə dini tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu və böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq burada həqiqi dini harmoniyanın mövcud olduğunu vurğulamışdır. Hesabatda xüsusi məruzəçi həmçinin qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda ümumilikdə din və etiqad azadlığına hörmətlə yanaşılır.

Azərbaycanın insan hüquqları sahəsində geniş və hərtərəfli əməkdaşlıq etdiyi digər bir beynəlxalq təşkilat olan ATƏT çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi, 1975-ci ildə qəbul edilmiş Helsinki

Yekun Aktında öz bariz təcəssümünü tapmışdır. Həmin sənədin qəbul olunması ilə, demək olar ki, insan hüquqlarının müdafiəsi hər bir dövlətin daxili və suveren məsələsi çərçivəsindən çıxaraq qlobal və ümumbəşəri bir məsələyə çevrildi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Helsinki Yekun Aktının 7-ci prinsipi din, əqidə və fikir azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan ATƏT-in üzvü olandan sonra 1992-ci ilin iyulun 8-də bu sənədi imzalamışdır.

1990-cı ildə Parisdə keçirilmiş ATƏT-in Zirvə toplantısı zamanı qəbul olunmuş qərara əsasən, ATƏT nəzdində Demokratik təsisatlar və insan hüquqları bürosu təsis edilmişdir. Büronun təsis edilməsində əsas məqsəd ATƏT bölgəsində demokratik təsisatların və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin və qanunun aliliyinin gücləndirilməsindən ibarət olmuşdur.

Avropa məkanında insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi, plüralist demokratiya və qanunun aliliyinin qorunması və gücləndirilməsi məsələləri ilə məşğul olan başlıca beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurası çərçivəsində 1950-ci ildə qəbul olunmuş Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını xatırlamaq yerinə düşərdi. Konvensiyanın 9-cu maddəsinə əsasən, hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

Siyasi hüquq və azadlıqlar

Siyasi hüquq və azadlıqlar vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının mühüm kateqoriyasıdır. Siyasi hüquq və azadlıqlar dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində və dövlətin ictimai-siyasi həyatında insanın dövlət hakimiyyəti və hüquqları təmin edilmiş iştirakı imkanındır. Siyasi hüquqlar demokratiya sisteminin əsasıdır. Digər hüquqların reallaşması üçün ən vacib

şərt vətəndaşların siyasi hüquqlarıdır, çünki onlar demokratiya sisteminin üzvi əsasını təşkil edir və elə dəyərlərdə özünü göstərir ki, hakimiyyət bunlarla özünü məhdudlaşdırmalı və həmin müddəaları qanunvericiliyində nəzərdə tutmalıdır.

Dövlətin təbiətini göstərən faktor, hakimiyyətə nəzarət vasitəsi, demokratik rejimin qiymətləndirmə meyarı kimi çıxış edən siyasi hüquq və azadlıqlar sivil cəmiyyətin ayrılmaz atributudur.

Mülki (şəxsi) hüquq və azadlıqlardan fərqli olaraq siyasi hüquq və azadlıqlar insan muxtariyyətini təmin etməyə yox, onun siyasi tərəqqisinin fəal iştirakçısı kimi təzahür etməsinə yönəldilmişdir. Bu hüquqların dəyəri həm də ondan ibarətdir ki, onlar vətəndaş, cəmiyyət və dövlət arasındakı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün şərait yaradır. Siyasi hüquqlar, mahiyyət etibarilə, şəxsi azadlığın sərhədlərindən biridir; siyasi şüur və iradənin daşıyıcısı kimi insan siyasi prosesin azad və özünəməxsus iştirakçısı qismində çıxış edir.

Siyasi hüquqların daha bir özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu hüquqlar əsas etibarilə vətəndaşlar üçün tanınır, yəni siyasi hüququn qazanılması konkret dövlətin vətəndaşlığına mənsub olma ilə əlaqələndirilir. I nəsil klassik hüquqlardan fərqli olaraq siyasi hüquqlar fərdin dövlətlə münasibətləri sahəsini (ümumi maraqlar sferasını) əhatə edir.

Əvvəllər qadağan olunmuş siyasi hüquq və azadlıqlar sonradan açıq konstitusion hüquqi status aldı və ilk olaraq milli hüquq, daha sonra isə beynəlxalq hüquq səviyyəsində təsdiq edildi.

İnsan hüquqları haqqında bir çox müasir universal və regional xarakterli beynəlxalq hüquq sənədləri insanın ayrılmaz hüquq və azadlıqlarının həcmi müəyyənləşdirərək söz və etiqad, dinc yığınaq və birləşmək azadlığı, dövlətin və cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak hüququ kimi bir sıra siyasi hüquqlar təsbit edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan və vətəndaşın əsas siyasi

hüquq və azadlıqlarının faktiki həyata keçirilməsi yalnız effektiv mexanizm və onların həyata keçirilmə üsullarını nəzərdə tutmalı olan milli hüquq normalarının vasitəsilə mümkündür. Siyasi plüralizm və onun dəyərlərinin formalaşması, vətəndaşların ictimai-siyasi həyatda fəal və səmərəli iştirakından xaricdə demokratik cəmiyyətin mövcudluğu heç cür mümkün deyildir.

Cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə təsbit edilmiş bir sıra müddəaların bu gün də milli qanunvericiliyin əsası kimi qəbul edilməsinin artıq ənənə halına çevrilməsini göstərmək olar. Dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak hüququ, xalqın iradəsinin dövlət hakimiyyətinin əsası olması, bunun da nəticəsində qanunların aliliyinin təmin edildiyi hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması kimi mühüm müddəalar əksər demokratik dövlətlərin qanunvericiliyində, xüsusilə də konstitusiyalarında öz təsdiqini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasını, onun 1, 54, 55-ci maddələrini misal göstərmək olar. Belə ki, Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz iştirak etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirə bilirlər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilirlər.

Seçki hüququ vətəndaşın dövlətin seçkili orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında, həmçinin bilavasitə demokratiya prosedurlarında (məsələn, referendum) iştirakı imkanını təmin edən hüquqlar sırasına aiddir. Seçki

hüququ siyasi hüquqların nüvəsini təşkil edir. Seçki hüququ ən mühüm demokratik institutdur, xalqın iradəsinin və onun siyasi prosesdə iştirakının ən əsas azad ifadə formalarından biridir. Vətəndaşların dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətində şəxsi, həmçinin onlar tərəfindən seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə iştirakı xalqın suverenliyinin və xalq hakimiyyətinin prinsipinin həyata keçmə formasının ifadəsidir. Seçki hüququ dövlət hakimiyyətinin və yerli idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması, bütövlükdə hüquqi sistemin zəruri elementidir. Seçki hüququnun əsas elementlərini seçmək və seçilmək hüquqları təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 56-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır. Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur. Hərbi qulluqçuların, hakimlərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin bu Konstitusiyada və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 3-cü maddəsinə əsasən, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər qanunverici hakimiyyət orqanını seçərkən xalqın öz iradəsini sərbəst ifadə edə biləcək şəraitdə, əğlabatan dövriliklə gizli səsvermə yolu ilə azad seçkilər keçirməyi öhdələrinə götürürlər.

İttifaq və assosiasiya azadlığı, birləşmək hüququ fəaliyyət azadlığına malik olan siyasi partiya və digər ictimai təşkilatların yaradılmasında vətəndaşların hüququnu nəzərdə tutur. Vətəndaşın siyasi partiyalarda birləşmək hüququ kifayət qədər ciddi təminatlarla xarakterizə edilir. Ancaq onlar qeyri-qanuni məqsədlər güdən partiyalara şamil olunmur. Ölkənin mövcudluğunu təhlükə altına qoymaq və ya onu məhv etmək, azad de-

mokratik quruluşun əsaslarına zərbə vurmaq məqsədləri güdən partiyalar antikonstitusion partiyalar sırasına aid edilir.

İctimai təşkilatlarda birləşmək hüququ digər siyasi hüquq və azadlıqlar arasında fərdin ictimai-siyasi həyatda iştirakını təmin edir. İttifaq və assosiasiyalar azadlığı ilə tanınmış bu hüquq həm də qanun tələbləri çərçivəsində istənilən ittifaqı yaratmaq hüququ kimi özünü göstərir. İctimai ittifaq maraqların birliyi əsasında birləşərək vətəndaşların ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə öz iradəsini ifadə etməsindən yaranır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 58-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququ vardır. Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və ya onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır. Konstitusiyanı və qanunları pozan birliklərin fəaliyyətinə yalnız məhkəmə qaydasında xitam verilə bilər.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 11-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin dinc toplaşmaq azadlığı və öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla, başqaları ilə birləşmək azadlığı hüququ vardır. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənaviyyətin qorunması üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olanlardan başqa, heç bir məhdudiyət qoyula bilməz. Bu maddə silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvlərinin belə hüquqlarının həyata keçirilməsinə qanuni məhdudiyətlər qoyulmasına mane olmur.

Toplaşmaq və mitinq, yığıncaq, nümayiş keçirmək azadlığı dövlət və ictimai həyatın istənilən məsələsi üzrə fərdi və ya kollektiv ifadə formalarıdır. Vətəndaşın göstərilən siyasi azadlığı ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakı üçün, özünütəsdıq, özünüifadə, şəxsiyyətin inkişafı məqsədilə istifadə edilir.

Yığıncaq, mitinq və nümayişlərin həyata keçirilməsi kimi kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün xəbərdarlıq üsulu tətbiq edilir. Bu zaman onların təşkilatçıları keçiriləcək tədbirlər barəsində dövlət hakimiyyət orqanlarına xəbər verirlər. Müvafiq orqanlar kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə o zaman mane olmağa haqlıdırlar ki, onların keçirilməsinin məqsəd və şəraiti ictimai asayiş üçün təhlükə yaratsın.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsinə əsasən, hər kəsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı vardır. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır.

Siyasi hüquq və azadlıqlar sırasında insanın ən mühüm konstitusion hüquqlarından biri olan söz azadlığı xüsusi yer tutur. Bu əsas azadlığın primat ideyasını qoruyaraq, fransız maarifçiliyinin ideoloqu Volter yazırdı: “Öz fikirlərini sərbəst demək azadlığı olmadan insanların heç bir azadlığı yoxdur”.

İdeya plüralizmi, yəni siyasi, iqtisadi, mənəvi, digər ideya və dəyərlərin zənginliyi və müxtəlifliyi cəmiyyətin siyasi həyatına əsaslı demokratik prinsiplərin tətbiq edilməsinə imkan yaradır. Buna görə də, söz və fikir azadlığı demokratik tolerant cəmiyyətin mövcudluq formasıdır. Təsadüfi deyil ki, tanınmış rus hüquqşünası E.N.Tarnovski yazırdı: “Şəxsiyyət azadlığı hər şeydən çox mətbuat və söz azadlığı ilə təsdiq və sübut olunur”.

Bir halda ki, cəmiyyət heç vaxt intellektual vəhdət yaratmır və özünü vahid bir ideyada ifadə edə bilmir, onda onun hər bir üzvü öz fəaliyyətini, bu və ya digər problemlər barədə xüsusi anlayışını saxlayır. Söz və fikir azadlığı həqiqətdə insan

fərdiyyətinin mühüm aşkara çıxarılma faktoru, hər bir şəxsin orijinallığı və unikallığının təsdiqidir.

Öz mövqeyini söyləməyə və ya ondan imtina etməyə məcbur etmək məqsədilə insana edilən hər hansı bir zorakı təsir yolverilməzdir. Buna görə də söz azadlığının ən mühüm hüquqi nəticələri sırasına qüvvədə olan qanunvericiliyin gözlənilməsi şəraitində vətəndaşın öz fikrini söyləməsinə görə istənilən təqibin qanunauyğunsuzluğu, həmçinin vətəndaşların söylədiyi rəylər əsasında onların hüququnun tapdalanmasına yolverilməzlik də daxildir.

Söz azadlığı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və ayrılmaz vəhdətdə mövcud olan bir neçə struktur elementləri özündə birləşdirir. Birincisi, bu, hər bir insanın öz fikirləri, ideya və mülahizələrini kütlə qarşısında söyləmək və onları istənilən qanuni üsullarla yaymaq azadlığıdır. İkincisi, senzuranın qadağan edilməsi fonunda mətbuat, KİV azadlığı, müvafiq informasiya orqanları yaratmaq və onlardan istifadə etmək hüququdur. Üçüncüsü, informasiya mənbələrinə buraxılma azadlığı hüququdur.

Əksər müasir konstitusiyalarda senzura qadağası olsa da, bu, o demək deyildir ki, söz azadlığı hüdüdsuz və mütləqdir. Bir qayda olaraq, legitim dövlət hakimiyyətini zorla devirməyə çağırışlar, dövlət sirrini yaxud qanunla qorunan digər sirri yaymaq, cinayətlərə təhrik, milli, irqi, dini və digər düşmənçiliyi qızıqdırmaq, təhqiretmə və digər şəxslərə böhtan atmaq, ictimai əxlaq və məənəviyyətə qəsd üçün söz azadlığından istifadə etmək qadağan olunur. Başqa sözlə, söz azadlığının istifadəsi xüsusi məsuliyyət tələb edir, bunlara həmçinin nəzərdə tutulan hüquqdan sui-istifadəni aradan qaldırmağı tələb edən müəyyən qanuni məhdudiyyətlər də aiddir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 47-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır. Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz. İrqi, milli, dini, sosial ədavət və

düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğata yol verilmir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsinə müvafiq olaraq, hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur.

Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məhdudiyyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər.

Kollektiv hüquqlar

Fərdi və kollektiv hüquqlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və “kollektiv hüquqların həyata keçirilməsi fərdin hüquq və azadlıqlarının pozulmasına gətirib çıxarmamalıdır” prinsipinə əsaslanmalıdır. Fərdi və kollektiv hüquqlar sıx əlaqədədir, halbuki onlar öz təbiətinə görə müxtəlifdirlər. Fərdin hüququ – anadangəlmə ona xas olan təbii hüquq olmaqla bəşəri mövcudluğun başlıca dəyərlərindən biridir. Kollektiv hüquqlar təbii hüquqlar deyil, çünki bu və ya digər cəmiyyət, yaxud kollektivin maraqlarının inkişafı dərəcəsinə görə formalaşır və inkişaf edir. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, kollektiv hüquqlara bu və ya digər cəmiyyət, yaxud kollektivə daxil olan şəxslərin fərdi hüquqlarının məcmusu kimi baxmaq olmaz. Kollektiv

hüquqlar heç vaxt insan hüquqlarına etinasızlıq göstərməməli, onlara zidd olmamalı və təzyiqli göstərməməlidir.

Kollektiv hüquqlara əsas ertibarilə inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, təhlükəsizlik hüququ, informasiya mübadiləsi hüququ aid edilir.

1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “İnkişafa olan hüquq” haqqında Bəyannamənin preambulasında inkişafın bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkişafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, azad və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi proses olduğu göstərilir. İnkişaf hüququ insanın ayrılmaz hüququdur və buna müvafiq olaraq hər bir insan və bütün xalqlar insanın bütün hüququ və əsas azalıqlarını tam həyata keçirə biləcək iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək və onun nemətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Bəyannamənin tələbinə görə, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir və inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı və bənefisiarı olmalıdır. Dövlətlər inkişaf hüququnun həyata keçirilməsi üçün milli səviyyədə lazım olan bütün tədbirləri görməli və məsələn, ehtiyatlara yol tapmağa, təhsilə, səhiyyəyə, qidalanmaya, mənzilə, məşğulluğa və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə aid məsələlərdə hamı üçün inkişafın bərabərliyini təmin etməlidirlər. Qadınların inkişaf prosesində fəal rolunu təmin etmək üçün təsirli tədbirlər görülməlidir. Bütün sosial ədalətsizlikləri ləğv etmək məqsədilə müvafiq iqtisadi və sosial islahatlar keçirilməlidir. Bəyannamənin 10-cu maddəsində birbaşa göstərilir ki, milli və beynəlxalq səviyyələrdə siyasi tədbirlərin, qanunvericilik tədbirlərinin və digər tədbirlərin işlənilməsi, hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi daxil olmaqla inkişaf hüququnun tam həyata keçirilməsini və durmadan möhkəmləndirilməsini təmin etmək üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

İnsan hüquqları üzrə 25 iyun 1993-cü il tarixli Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsi və

Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı “İnkişafa olan hüquq haqqında” Bəyannamədə müəyyən edilən inkişafa olan hüququ əsas insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə daxil olan universal və ayrılmaz hüquq kimi təsdiq edir.

Sülh hüququ ilə əlaqədar ilkin əsas BMT Nizamnaməsində qoyulmuşdur. Belə ki, Nizamnamənin 1-ci maddəsində BMT-nin məqsədləri kimi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını önləmək üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və həll olunmasına müvəffəq olmaq müəyyən edilmişdir. Bu isə bilavasitə sülh hüququnun formalaşmasına və sonrakı inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişdir. 12 noyabr 1984-cü il tarixdə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Xalqların sülh hüququ haqqında Bəyannamədə xüsusi olaraq göstərilir ki, xalqlar üçün sülh həyatının təmin edilməsi hər bir dövlətin müqəddəs vəzifəsidir. Eyni zamanda, Bəyannamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, planetin bütün xalqları müqəddəs sülh hüququna malikdirlər. 2-ci bənddə isə belə hüququn təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bunun üçün milli və beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin görülməsi zəruriliyi isə Bəyannamənin 4-cü bəndinin tələbidir.

Yeni nəsil hüquqların formalaşması, eyni zamanda, beynəlxalq cəmiyyətin insan hüquqları standartlarının daha da inkişafına ətraflı yanaşması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, burada beynəlxalq təhlükəsizlik və global problemlərin həll edilməsi amilləri də xüsusi yer tutur.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. Əsas (konstitusion) hüquqları səciyyələndirən cəhətlər hansılardır?
2. Hüquq və azadlıqlar bir-birindən nə ilə fərqlənir?
3. Fərdi və kollektiv hüquqların oxşar və fərqli cəhətləri?
4. Mütləq və geri çəkilməsi mümkün olan hüquqlar hansılardır?
5. Mütləq hüquqlar hansı beynəlxalq hüquqi aktda nəzərdə tutulmuşdur?
6. Sosial-iqtisadi hüquqların anlayışı və əsas xüsusiyyətləri?
7. Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlətin əsas vəzifəsi nədən ibarətdir?
8. Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində əsas dövlətdaxili və beynəlxalq sənədlər hansılardır?
9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş əsas sosial-iqtisadi hüquqlar hansılardır?
10. Mülki və siyasi hüquq və azadlıqların əsas və onların sosial-iqtisadi hüquqlardan fərqli cəhətləri hansılardır?
11. Mülki və siyasi hüquq və azadlıqların müdafiəsi sahəsində dövlətin əsas öhdəlikləri nədən ibarətdir?
12. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş əsas mülki və siyasi hüquqlar hansılardır?
13. Fərdi və kollektiv hüquqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və kollektiv hüquqların fərqli cəhətləri nədən ibarətdir?
14. Kollektiv hüquqlar sahəsində əsas beynəlxalq hüquqi normalara hansılar aiddir?

Mühazirə 3. İnsan hüquqlarının mənbələri: insan hüquqları sahəsində milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normaları

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən hüquqi islahatlar

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmiz demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçdi.

Məhz dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi, sabitliyin yaranması cəmiyyətimizin gələcək inkişafına, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş, demokratik dəyərlərə əsaslanan yeni hüquq sisteminin bərqərar olunması üçün real şərait yaratdı.

Hüquqi dövlət - demokratiya, humanizm, insan hüquqları, siyasi və iqtisadi azadlıqlar kimi fundamental ümumbəşəri bir sərvətdir. Hüquqi dövlət cəmiyyətin bütün seqmentlərinə siyasi həyatda iştirak etməyə bərabər imkanlar açır və hər bir fərdin hüquqlarını təmin edir.

Demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq arzusu ilə yaşayan Azərbaycan xalqı ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış Konstitusiyaya layihəsini 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsində qəbul etdi. Konstitusiyada xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması, dövlətin demokratik, hüquqi və dünyəvi olması, idarəçiliyin hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil olunması kimi təməl prinsiplər təsbit olunmuşdur.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsi dövlətin ali məqsədinin insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin etmək olduğunu müəyyən edir.

Burada insan hüquqlarının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, Konstitusiyaya müəyyən edir ki, insan hüquq və azadlıqlarını gözləmək və onları qorumaq bütün hakimiyyət orqanlarının borcudur. Bu hüquq və azadlıqlar birbaşa qüvvədədir, onların həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz və heç bir müddə onların ləğvinə yönəldilmiş müddə kimi təfsir edilə bilməz.

Eyni zamanda, hüquq və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir və heç kəs öz hüquq və azadlıqlarından sui-istifadə etməməlidir. İnsan hüquqları yalnız digər insanların hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təminat verilməsi, onların müdafiə edilməsi məqsədilə məhdudlaşdırıla bilər.

Bu məhdudiyyətlər yalnız qanunla müəyyən edilməli və demokratik cəmiyyətin zərurətindən irəli gəlməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının daha effektiv təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu sahədə mühüm Fərman və Sərəncamlar imzalamışdır. Belə ki, 22 fevral 1998-ci il tarixdə insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində çox mühüm Fərman imzalandı. Fərmanda insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının layihəsinin hazırlanması, insan hüquqları üzrə səlahiyyətli müvəkkil təsisatının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, əlillərin, müharibə iştirakçılarının, aztəminatlı ailələrin iqtisadi və sosial hüquqlarının daha səmərəli təmin edilməsi ilə əlaqədar təkliflərin hazırlanması, insan hüquqları üzrə Elmi Tədqiqat institutunun yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması, hüquqi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar normativ hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunu təmin etmək və s. bu kimi məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlər planı müəyyən olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərmanından irəli gələn məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq, Azərbaycanın

konkret inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 iyun tarixli 832 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı»nı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dövlət Proqramında İnsan hüquqları üzrə Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli müvəkkili təsisatının yaradılması, Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları haqqında beynəlxalq sazişlərə qoşulması, bu sahədə elmi-tədqiqat institutunun yaradılması, normativ hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin edilməsi, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institut və mərkəzlərdə tədqiqat və təhsil proqramları üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, insan hüquqları haqqında öhdəliklərə riayət edilməsi və digər mühüm məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu gün bu proqramı təhlil etdikdə görürük ki, orada təsbit olunan demək olar ki, bütün bəndlər icra edilmişdir. Ombudsman təsisatının yaranması və uğurlu fəaliyyəti qeyd olunan proqramın səmərəli icrasına əyani sübutdur.

Azərbaycanda aparılan hüquqi islahatların əsasında inkişaf etmiş dövlətlərin hüquqi dövlət quruculuğu təcrübəsi, ümumbəşəri demokratik prinsiplər, Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi və ənənələri dayanır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Hüquqi İslahat Komissiyası tərəfindən hazırlanmış «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında», «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları sahəsində atılan ilk, lakin çox vacib addım olmaqla müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratdı.

Konstitusiyamızda bəyan edilmiş məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunda inkişaf etdirilərək öz real təminatını tapmış və insan

hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədilə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə hüquqi zəmin yaratmışdır.

Qanun yeni məhkəmə sistemini, onun təşkilati əsaslarını müəyyən edərək, məhkəmələrin və hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsinə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinin genişləndirilməsinə, məhkəmə baxışının ədalətli və açıq keçirilməsinə, ümumiyyətlə məhkəmələrin fəaliyyətinin və hakimlərin statusunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Yeni qanunvericiliyə görə əsas insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsinə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada yalnız məhkəmənin qərarına əsasən yol verilir.

İslahatlar nəticəsində SSRİ-dən qalma və demokratik dövlətlərin prokurorluq orqanlarına xas olmayan səlahiyyətlər, o cümlədən dövlət və ictimai təşkilatlar, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qanunların eyni cür və dürüst icra edilməsi üzərində «ümumi nəzarət, islah-əmək müəssisələrində qanunların icrasına nəzarət, normativ hüquqi aktların qanuniliyinin yoxlanılması» kimi səlahiyyətlər qanunla ləğv edilmişdir.

Hazırda prokurorluğun əsas fəaliyyət istiqamətləri ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlikdən, səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq aparmaqdan, dövlət ittihamının müdafiəsindən və məhkəmələr tərəfindən təyin edilmiş cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak etməkdən ibarətdir.

«Polis haqqında» Qanuna görə polis Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinə mənsub olan vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanı olmaqla təyinatı insanların həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini və mülkiyyətini hüquqa-zidd hərəkətlərdən qorumaqdan ibarətdir.

Yeni qanunvericilik şəxsin azadlıq, mənzil toxunulmazlığı hüquqlarının məhdudlaşdırılması, fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin və odlu silahın tətbiqi ilə bağlı polis əməkdaşlarının

hüquq və vəzifələrini ilk dəfə olaraq dəqiq müəyyən etmişdir. Polisin fəaliyyəti üzərində nəzarət mexanizmləri təsis edilmiş, polis əməkdaşlarının qanunsuz hərəkətlərindən və qərarlarından məhkəməyə müraciət etmək hüququ təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi – stabil, demokratik dövlətin təməl daşı və bünövrəsi, vətəndaş cəmiyyətinin yetkinliyinin meyarıdır.

Son illərdə hüququn demək olar ki, bütün sahələrini tənzimləyən yüzlərlə qanunların, həmçinin bir çox məcəllələrin qəbul edilməsi dövlət orqanlarının statusunu, fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməklə hüquqi dövlətin demokratik cəmiyyətdə zəruri olan qanunvericilik bazasını yaratmış, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə real təminat vermişdir.

Müstəqillik dövründə respublikamız dünya ölkələri sırasında layiqli yerini tutmuş, BMT, Avropa Şurası və digər universal və regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilən yüzlərlə beynəlxalq müqaviləyə qoşularaq dünya və Avropa hüquq məkanına uğurla inteqrasiya etməkdədir.

Mütərəqqi haldır ki, 24 dekabr 2002-ci il tarixdə insan hüquqlarının təmini sahəsində mühüm qanunvericilik aktı – «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Konstitusiyaya Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğunlaşdırmaq məqsədilə qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa hüquq məkanına doğru inteqrasiya prosesində həyata keçirdiyi islahatların ən mühüm mərhələlərindən biri insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində səmərəli hüquq müdafiə mexanizmi olan Ombudsman institutunun yaradılması olmuşdur.

Ombudsman institutu haqlı olaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin hüquq sistemlərində insan hüquqlarının müdafiəsində və dövlət orqanlarının qanuniliyi və fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsində vacib mexanizm hesab olunur.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında da bir çox

inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə olduğu kimi və müasir dövrümüzdə hüquqi dövlətin mühüm institutlarından sayılan Ombudsman təsisatı müstəqil fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda bu institutun təsis olunması və səmərəli fəaliyyəti həqiqətən də respublikamızın hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolunda olduğunu göstərən ən mühüm amillərdəndir. Ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının təmini istiqamətində aparılan hüquqi islahatların tərkib hissəsi kimi, insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə 28 dekabr 2001-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində görülən tədbirlərin genişləndirilməsi məqsədilə 28 dekabr 2006-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı (MFP) təsdiq edilmişdir.

Həmin Plan insan hüquqlarının təmin edilməsi prosesinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə, beynəlxalq səviyyədə yeni əməkdaşlıq strategiyasının qurulmasına, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət etmiş, bununla da davamlı, köklü islahatların ardıcıl, mütəşəkkil proseslərin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Eyni zamanda MFP-nin həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi, dəyərləndirilməsi funksiyasını daşıyan İşçi Qrupu Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin rəhbərliyi ilə uğurla fəaliyyət göstərmişdir.

MFP-da təsbit olunmuş müddələrin daha səmərəli həyata keçirilməsinə, bu sahədəki fəaliyyətin əlaqələndirilməsinə dəstək vermək məqsədilə İşçi Qrupunun nəzdində MFP-nin strukturuna müvafiq olaraq 5 alt qrupları yaradılmış, qrupların işinə planın icrasına məsul dövlət qurumlarının nümayəndələri ilə yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları da cəlb olunmuşlar.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının icra vəziyyəti mütəmadi qaydada təhlil edilmiş, onun icrası və nəticələrinin müzakirəsi üçün cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə ölkəmizin bütün rayon və şəhərlərində ictimai dinləmələr keçirilmişdir.

Hər il MFP-da nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icra vəziyyəti, ictimai dinləmələrin nəticələri təhlil olunmuş, irəli sürülmüş təkliflər ümumiləşdirilərək kitab şəklində nəşr olunmuş, ölkə rəhbərliyinə və ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

Bu nəşrlər müxtəlif qurumlar arasında təcrübə mübadiləsi və əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafında dəyərli vasitə kimi istifadə olunmuşdur.

Lakin zaman dəyişdikcə hər yeni inkişaf mərhələsi insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində yeni məqsədlər, prioritetlər, problemlər və onların həlli məsələlərini doğurur ki, bu da yeni islahatların zəruriliyini gündəmə gətirir.

Odur ki, insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmini istiqamətində yeni prioritetlər nəzərə alınaraq, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində ilk Milli Fəaliyyət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Çoxşaxəli problemlərin həlli ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə ehtiva edən və 6 fəsil, 75 bənddən ibarət olan bu Proqram insan hüquqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri əhatə edir:

- normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsi;

- dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- Milli Fəaliyyət Proqramının həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi.

Proqramda hər bir istiqamət üzrə qarşıya qoyulan vəzifələr, onların icrasına məsul qurumlar və icra müddəti təsbit olunmuşdur.

Proqramda təsbit olunmuş vəzifələri ümumi xarakterli, konkret hüquqlar və sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar.

Ümumi xarakterli vəzifələr sırasında Azərbaycan Respublikası qanunları layihələrinin hazırlanması zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş insan hüquq və azadlıqlarının əsas meyar kimi rəhbər tutulması, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsi və qanunvericiliyin beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğunluğunun təmin edilməsi kimi vəzifələri qeyd etmək olar ki, bunlarda mütəmadi olaraq icra olunmaqdadır.

Konkret hüquqlarla bağlı vəzifələrə gəldikdə aşağıdakıları qeyd etmək olar. Məsələn, vətəndaş və siyasi hüquqlar sırasında: fikir, söz və ifadə azadlığının daha səmərəli təmini sahəsində diffamasiyaya görə cinayət məsuliyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması, kütləvi informasiya vasitələri üçün fikir və ifadə azadlıqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı təlimlərin təşkil edilməsi, informasiya əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin izahı ilə bağlı maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və informasiya almaq hüququnun səmərəli təmin edilməsi kimi vəzifələri göstərmək olar.

Proqramda əhalinin mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı vəzifələr də nəzərdə tutulmuşdur.

Vətəndaş və siyasi hüquqlar sırasında mühüm hüquqlardan biri də müraciət etmək hüququdur. Proqramda bu hüququn daha səmərəli təmini və dövlət orqanlarının bu istiqamətdə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla bir sıra mühüm vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təmin edilməsi, elektron hökumət portalının tam istifadəyə verilməsi, şəxslərin müraciət etmək imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə regional elektron müraciət terminallarının yaradılması, şəxslərin bu terminallardan istifadəsinin təşviq edilməsi kimi vəzifələr bu qəbildəndirlər.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmini ilə bağlı nəzərdə tutulan vəzifələr sırasında isə işsizlərin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onların yeni peşələrə yiyələnməsinə yönəlmiş kursların təşkili, işçilərin əmək hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, istehsalatda və tikintidə əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin səmərəliliyinin artırılması, etnik azlıqların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi sahəsində fəaliyyətin davam etdirilməsi, əhalinin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmini və ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması məqsədilə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər bu kimi tədbirləri misal göstərmək olar.

Əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının hüquqlarına gəldikdə proqramda bu istiqamətdə mühüm vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi baxımından nəzərdə tutulan vəzifələr sırasında: uşaqların cinsi istismarının qarşısının alınması məqsədilə cinayət qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq standartlarına uyğunlaşdırılması barədə təkliflərin hazırlanması, valideyn məsuliyyətinin artırılması və valideyn vəzifələrini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, əhali, xüsusilə də uşaq və gənclər arasında sağlam ətraf mühit və

sağlam həyat tərzinin geniş təbliği, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim və peşə hazırlığının, onlara göstərilən xidmətlərin (sosial xidmət, inklüziv təhsil və s.) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə xüsusi olaraq tibbi, pedaqoji kadrların və sosial işçilərin hazırlanması, uşaqların tərbiyəsinə, tədrisinə və maarifləndirilməsinə yönəlmiş televiziya proqramlarının hazırlanması, habelə Uşaq Televiziyasının yaradılması imkanlarının araşdırılması, uşaq əməyinə dair müvafiq beynəlxalq konvensiyalardan, həmçinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatının sənədlərindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində insan hüquqlarının tədrisinin genişləndirilməsi, ümumtəhsil məktəblərində uşaq hüquqlarının pilləli tədrisinin inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələri göstərmək olar.

Qadın hüquqlarının müdafiəsi baxımından nəzərdə tutulan vəzifələr sırasında: qadınların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, qadınlar arasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, qadınlar tərəfindən yeni peşələrin əldə edilməsinə yönəlmiş kursların təşkili, məişət zorakılığına məruz qalmış qadınlar üçün reabilitasiya proqramlarının hazırlanması, qadınlara qarşı zorakılıq, o cümlədən məişət zorakılığı ilə mübarizənin gücləndirilməsi, bu cür zorakılığın qurbanları üçün hüquqi müdafiə vasitələrinin, zəruri kompensasiyanın, reabilitasiyanın, tibbi və psixoloji yardımın təmin olunması kimi vəzifələri göstərmək olar.

Məhkum və saxlanılan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi baxımından nəzərdə tutulan vəzifələr sırasında: həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi, barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş şəxslərin həbsdə saxlanılmasının qanuniliyinin təmin edilməsi məqsədilə Cinyət-Prosessual Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın və onun Fakültativ

Protokolunun tələblərinin hüquq mühafizə orqanlarının, digər aidiyyəti qurumların əməkdaşları, habelə vəkillər tərəfindən öyrənilməsi işinin təşkil olunması, saxlanılan şəxslərin öz iradəsi ilə tərk edə bilmədiyi yerlərdə şəraitin və rejimin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin beynəlxalq standartlara uyğun saxlanması məqsədilə yeni penitensiar müəssisələrin inşa edilməsi işinin davam etdirilməsi, şəxsin tutulması, həbs edilməsi, müvəqqəti saxlama yerində və istintaq təcridxanalarında saxlanması zamanı qanunvericiliyin tələblərinin, insan hüquqlarının pozulması, pis rəftar, vəzifədən sui-istifadə və digər bu kimi halların ciddi araşdırılması, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsi kimi vəzifələri göstərmək olar.

Proqramda həmçinin, əlillərin, ahılların, sahibkarların və əhalinin digər qruplarının hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda proqramda məhkəmə hüquq sisteminin insan hüquqlarının daha səmərəli təmini baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur.

Proqramda insan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə tədbirləri də nəzərdə tutulmuşdur.

Ən nəhayət Milli Fəaliyyət Proqramında insan hüquqları sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqla bağlı mühüm vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur ki, bunların da sırasında BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları, beynəlxalq regional təşkilatlar, o cümlədən, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, ATƏT-lə birgə layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi, 2012-2013-cü illər üçün Avropa Şurası ilə birgə Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi, BMT-nin "Minilliyin inkişaf məqsədləri"nin təbliği və həyata keçirilməsi üçün BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası ilə səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələri qeyd etmək olar.

Göründüyü kimi Milli Fəaliyyət Proqramı ölkəmizdə

insan hüquqlarının inkişafı sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik olan bir sənəddir və konkret məqsədlərə yönəlmiş tədbirlər, onların icraçıları, müddətinin göstərilməsi, onların icrasına nəzarətin təşkili üçün də imkan yaradır.

Müstəqil monitoring mexanizmi qismində isə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili təsisatı müəyyən edilmişdir.

Ümumilikdə Proqram mövcud prioritetlərə əsaslanaraq gələcəyə yönəlmişdir. Milli Fəaliyyət Proqramı konseptual, miqyaslı xarakter daşıyır və dövlət başçısının 2011-ci il 29 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası çərçivəsində qarşıya qoyulan vəzifələr kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Bu sənəd göstərir ki, insan hüquqlarının müdafiəsi Azərbaycan Prezidentinin həyata keçirdiyi siyasətin prioritetlərindən biridir.

Bununla yanaşı, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında xüsusi bəndlə vurğulanmışdır ki: “Milli Fəaliyyət Proqramında göstərilən icra orqanlarına tapşırılsın ki, Milli Fəaliyyət Proqramının həyata keçirilməsində vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə sıx əməkdaşlıq etsinlər”.

Proqramın icra mexanizminin çevik və işlək tərzdə fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra tədbirlər də nəzərdə tutulmuş və artıq həyata keçirilir.

Yeri gəlmişkən bu proseslərin həyata keçirilməsi demək olar ki, Proqramın təsdiq olunmasının ilk günlərindən başlamışdır.

Proqrama dair xüsusi mövzuların ali məktəblərin tədris proqramlarına salınaraq tədris olunması Təhsil nazirliyi ilə razılaşdırılmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında və Ədliyyə Akademiyasında təhsil alan tələbələr və kurs keçən dövlət qulluqçuları üçün

Proqramın təbliği ilə bağlı mühazirələr keçirilmişdir.

Dövlət qurumlarının, əhalinin müxtəlif qruplarının, vətəndaş cəmiyyətinin Milli Fəaliyyət Proqramında fəal iştirakını təmin etməklə adı çəkilən sənədin təbliği ilə bağlı fəaliyyətin daha da genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanın hər bir rayon və şəhərində həmin bölgə üzrə seçilmiş millət vəkilləri, yerli icra hakimiyyəti, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərləri, bələdiyyələrin, yerli QHT-lərin, KİV-lərin, icmaların nümayəndələri iştirakı ilə Müvəkkil tərəfindən ictimai dinləmələr keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və əsas insan hüquqları və azadlıqları

Son 100 ildə Azərbaycan xalqı iki dəfə öz müstəqilliyinə qovuşmaq imkanı qazanmışdır.

Müstəqilliyin əldə olunması ilə bağlı yeni bir tarixi şans xalqımıza 1991-ci il oktyabrın 18-də nəsib oldu. Həmin gün qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktı müstəqil Azərbaycanın dövlət quruluşunun, siyasətinin və iqtisadi inkişafının əsaslarını təsis etmişdir. Konstitusiya aktı nə qədər mühüm və əhəmiyyətli bir sənəd olsa da, dövlətin quruluşunu və əsaslarını müəyyən edən Konstitusiyanı əvəz edə bilməzdi. Yəni, yenicə müstəqilliyinə qovuşmuş gənc dövlətin demokratik prinsiplərə cavab verən əsas qanununun olmasına böyük ehtiyac var idi. Məhz bu baxımdan 1993-cü ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ilk olaraq beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının ümumtənzim prinsiplərinə uyğun olan konstitusiya layihəsinin hazırlanmasını qarşıya məqsəd qoydu. Qısa müddət ərzində konstitusiyanın layihəsi hazırlanaraq 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olundu.

Beş bölmədən, 12 fəsildən və 158 maddədən ibarət yeni Konstitusiyada demokratik prinsiplər əsas tutularaq insan hüquq və azadlıqlarına geniş yer verilmiş, o cümlədən bu hüquqlardan doğan vəzifələr öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və

vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi təsbit olunmuş və insan hüquqlarının təbii hüquqlar olması göstərilmişdir.

Konstitusiyanın üçüncü fəslə bütünlüklə əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuşdur.

Əsas Qanunda həm birinci nəsil (klassik) insan hüquqları, yeni vətəndaş və siyasi hüquqlar, o cümlədən bu hüquqların tərkib hissəsini təşkil edən məhkəmə təminatı ilə bağlı olan hüquqlar, həm də ikinci nəsil insan hüquqları, yəni iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda müəyyən mənada Konstitusiyada yeni nəsil hüquqların, yəni həmrəylik hüquqlarının əks olunduğunu da iddia edə bilərik. Məsələn, ən mühüm həmrəylik hüququ kimi qiymətləndirilən sülh hüququ Konstitusiyada birbaşa olmasa da, dolayısı ilə nəzərdə tutulmuşdur. Yaxud müasir hüquq ədəbiyyatında müəyyən qədər həmrəylik hüququ kimi dəyərləndirilən ətraf mühitin təhlükəsizliyi hüququ Konstitusiyada fərdi hüquq kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Məlumdur ki, ictimai münasibətlərin inkişafı, sosial, iqtisadi və siyasi şəraitin xarakterində pozitiv dəyişikliklərin baş verməsi Konstitusiyaya müvafiq dəyişiklik və əlavələrin edilməsini zərurətə çevirir.

İnsan hüquqlarının real müdafiəsinin növbəti mərhələsi Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi barədə 2002-ci ilin avqust ayında keçirilmiş referendum oldu.

Qəbul edilmiş konstitusion dəyişikliklərdən biri vətəndaşların Konstitusiyaya Məhkəməsinə bilavasitə müraciət etmək hüququnun təsbit edilməsi oldu. Artıq hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada Konstitusiyaya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər. Məsələn, məhkəmə müdafiə vəsi-tələri tükəndikdən sonra, yaxud məhkəməyə müraciət etmək hüququ təmin edilmədikdə, habelə konstitusiyaya hüquqlarının

məhkəmələr vasitəsilə hüquqi müdafiəsi ərizəçiyə mühüm və bərpaedilməz ziyan vurulmasının qarşısını ala bilmədikdə vətəndaşın verdiyi şikayətlərə Konstitusiya Məhkəməsində baxıla bilər. Bu qaydanın müəyyən edilməsi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sisteminin daha bir təminatıdır.

2009-cu il 18 mart tarixində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi məqsədilə keçirilmiş ümumxalq səsverməsi (referendum) nəticəsində ölkəmizin Əsas Qanununa insan hüquqlarının, o cümlədən uşaq hüquqlarının təmini baxımından mühüm normaların əlavə edilməsi mütərəqqi bir hadisə kimi qəbul edilməlidir.

Təqdirəlayiq haldır ki, Konstitusiyaya edilən əlavə və dəyişikliklərin mühüm bir qismi Azərbaycan dövlətinin insan və şəxsiyyət amilini yüksək tutaraq yeritdiyi sosial yönümlü siyasət strategiyasının daha dolğun, hərtərəfli ifadəsinə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsinə, dövlətin sosial məsuliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Məsələn, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin əvvəlki mətnində qeyd olunurdu ki, «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir». Referendum nəticəsində isə bu maddə «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir» formasında təsbit edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inamla irəliləyən Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin ana xəttində sosial yönümlü məsələlərin üstünlük təşkil etdiyi, «sosial dövlət» modelinə doğru inamlı addımların atıldığı Konstitusiyanın 15-ci maddəsinə edilən dəyişiklik fonunda bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Həmin maddənin əvvəlki mətninin 2-ci hissəsində qeyd olunurdu ki, «Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir». Referendum nəticəsində bu hissənin «Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa tə-

minat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir» formasında verilməsi daha məqsədəuyğun sayılmışdır.

Konstitusiyanın 17-ci maddəsinə edilən əlavələrə diqqət yetirdikdə, bu normanın humanist mahiyyəti aydın şəkildə hiss olunur. Əvvəlki mətnə dövlətin uşaqların gələcəyi və himayəsi ilə bağlı üzərinə düşən vəzifələr müəyyən mənada ümumi şəkildə əksini tapmış olsa da yeni dövrün bir sıra reallıqları kənar qalmışdı. 17-ci maddəyə edilən birinci mühüm əlavəyə görə «Valideynləri və ya qəyyunları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsi altındadırlar». Bu əlavə müxtəlif səbəblərdən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların dövlətin hərtərəfli qayğısı ilə himayə olunmasına daha etibarlı, ciddi təminat yaradır, dövlətin bu sahədə məsuliyyətini artırır. İkinci əlavəyə görə «Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır». Belə bir müddəanın Konstitusiyada konkret şəkildə təsbit olunması uşaq hüquqlarının dövlət tərəfindən daha etibarlı müdafiəsinə xidmət etməklə, bu sahədə beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə tam cavab verir. Üçüncü mühüm əlavədə göstərilir ki, «15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməzlər». Uşaq əməyinin respublikada getdikcə geniş yayıldığı, uşaqların fiziki istismara məruz qaldığı hazırkı şəraitdə belə bir müddəanın Konstitusiyada birmənalı təsbit olunması son dərəcə əhəmiyyətlidir. Yeni əlavəyə əsasən, uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlətin nəzarət etməsi isə bu sahəyə verilən diqqətin göstəricisidir.

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin digər qismi isə beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipi və normalarına uyğun olaraq insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmini ilə bağlıdır. 25-ci maddəyə edilən əlavələr də insan hüquqlarının əsasını təşkil edən və hər bir hüququn bir növ ayrılmaz elementi olan ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnun daha etibarlı təminatına şərait yaradır. 25-ci maddəyə görə dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cin-

sindən, mənşeyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. Bu maddəyə edilən əlavəyə görə «Heç kəsə yuxarıda göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz». Eləcə də digər əlavədə göstərilir ki, «Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir». Bu əlavələr Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının ayrı-seçkiliyin ümumi şəkildə qadağan olunmasına dair 12 sayılı protokolunun tələblərinə tamamilə uyğundur.

Konstitusiyada məhkəmə hakimiyyətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edən bir sıra mühüm yeni müddəalar da əksini tapmışdır. 125-ci maddəyə edilən əlavəyə görə «Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir». 129-cu maddəyə edilən əlavələrə görə isə «Məhkəmə qərarlarının icra olunmaması qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur; Məhkəmə qərarı əsaslandırılmalı və sübuta yetirilmiş olmalıdır». Bu əlavə məhkəmə qərarlarının təsir gücünün və səmərəliliyinin daha yüksək səviyyədə təminatına, məhkəmə qərarlarının icrası sahəsində bəzi problemləli məqamların tamamilə aradan qaldırılmasına xidmət edir.

İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq hüquqi normalar

İnsan hüquqlarının mənbələri dedikdə, bu sahədə hüquq normalarının ifadə forması başa düşülür. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun ən mühüm mənbəyi beynəlxalq müqavilədir. Beynəlxalq müqavilə iki və ya daha artıq dövlət və ya beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında bağlanmış, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirən razılaşmadır. Beynəlxalq müqavilə müxtəlif cür adlandırıla bilər. Məsələn, konvensiya, saziş, pakt, müqavilə və s. Lakin bu,

beynəlxalq müqavilənin nə statusunu, nə də mahiyyətini dəyişir. Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüquq qaydasının və dövlətlər arasında münasibətlərin sabitliyinin, hüquqi dövlətlərin fəaliyyətinin mühüm elementidir. Beynəlxalq müqavilələr insan hüquqlarının müdafiəsində, eləcə də dövlətlərin qanuni maraqlarının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Müvafiq sahələrdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması beynəlxalq hüququn bu və ya digər subyektlərinin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur.

İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq müqavilələri bir neçə kateqoriyaya ayırmaq olar:

1. *İnsan hüquqları sahəsində əsas baza prinsiplərini özündə əks etdirən beynəlxalq müqavilələr, bəyannamələr və digər beynəlxalq hüquq normaları.* Məsələn, BMT Nizamnaməsi, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə, 1975-ci il tarixli ATƏM-in (indiki ATƏT) Helsinki Yekun Aktı və s.

2. *İnsan hüquqları sahəsində ümumi beynəlxalq müqavilələr.* Bu müqavilələrdə, demək olar ki, bütün əsas insan hüquqları və ya onların böyük bir hissəsi təsbit olunur. Bu müqavilələr həm universal, həm də regional səviyyədə mövcuddur. Universal müqavilələrə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı və Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı aiddir. Ümumi regional müqavilələrə misal kimi Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası, İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası və s. göstərmək olar.

3. *Xüsusi universal və regional müqavilələr.* Bu müqavilələr konkret insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Bu növ müqavilələrə Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası, Kələliyin, qul ticarətinin və kələliyə oxşar institut və adətlərin ləğv

edilməsi haqqında 1956-cı il Konvensiyası, İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza növləri əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası, İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınmasına dair 1987-ci il Avropa Konvensiyası, İşgəncənin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair 1985-ci il Amerika Konvensiyası və s. aid etmək olar.

4. *Ayrı-ayrı əhali qruplarının hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş müqavilələr.* Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1952-ci il Konvensiyası, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası, Bütün miqrant-işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyası, Miqrant işçilərin hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyası, Milli azlıqların müdafiəsinə dair 1995-ci il Çərçivə Konvensiyası, Əlillərin hüquqları haqqında 2006-cı il Konvensiyası və s.

5. *Ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasına dair müqavilələr.* Bu müqavilələr irqi və ya cinsi əsaslara görə, təhsil, işədüzəlmə və s. sahələrdə ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Məsələn, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Konvensiyası, Aparteid cinayəti ilə mübarizə və onun cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası, Təhsil sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə 1960-cı il YUNESKO Konvensiyası və s.

6. *İnsan hüquqları sahəsində tövsiyə xarakterli normalar.* Məsələn, Xalqların sülh hüququ haqqında 1984-cü il Bəyannaməsi, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il Bəyannaməsi, Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin 1985-ci il tarixli Minimal standart qaydaları, Milli, etnik, dil və dini azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il Bəyannaməsi və s.

İnsan hüquqlarına dair əsas beynəlxalq hüquqi aktlar:

1. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi

Bəyannamə insan hüquqları sahəsində ilk hüquqi cəhətdən məcburi sənəd olmasa da, miqyasına və əhəmiyyətinə görə şübhəsiz ki, ən önəmli sənədlərdəndir. Məhz onun əsasında sonradan yüzlərlə beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmiş, əksər dövlətlər onun müddəalarını konstitusiyalarında təsbit etmişlər.

Bəyannamənin əhəmiyyətini qiymətləndirərkən həm də qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamə müxtəlif dillərə ən çox tərcümə olunmuş sənəd kimi Ginnəsin rekordlar kitabına düşmüş, ən əsası isə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi şəklində qəbul olunmasına baxmayaraq onun bir sıra müddəaları bütün beynəlxalq birlik üçün məcburi xarakter daşıyan normalara çevrilmişdir. Bəyannamənin bəzi müddəaları dövlətlər üçün *erga omnes* öhdəliklər müəyyən etmişdir.

Preambuladan və 30 maddədən ibarət olan «İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə» BMT Nizamnaməsinin iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq haqqındakı maddəsini bir növ inkişaf etdirmiş və konkretləşdirmişdir. Beynəlxalq münasibətlər tarixində ilk dəfə olaraq məhz bu Bəyannamədə hamı tərəfindən əməl olunması nəzərdə tutulan əsas insan hüquqları və azadlıqları müəyyən edilmişdir.

Bəyannamədə təsbit edilmiş hüquqlar ümumbəşəri dəyərlərdir. Onlar hər kəsə, məhz insan olduğuna görə, mənsubdur. Kişi və ya qadın, uşaq və ya böyük, vətəndaş və ya əcnəbi, varlı və ya kasıb, güclü və ya zəif, bütün bunlara fərq qoymadan, hər kəs insan olduğuna görə bərabər insan hüquqlarına malikdir və ləyaqətinə hörmət edilməyə haqqı vardır.

Ümumi Bəyannamə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qətnamə formasında qəbul edilmişdir və buna görə də, o yalnız tövsiyə xarakteri daşıyır. Eyni zamanda onun müddəalarının

hüquqi gücünə qiymət verdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq hüquqda müqavilə ilə birlikdə dövlətin beynəlxalq təcrübəsi nəticəsində formalaşmış və onlar tərəfindən tədricən hüquqi norma kimi təsdiq olunan adətlər də mühüm rol oynayır. Ümumi Bəyannamədə təsbit edilmiş əsas hüquq və azadlıqlar hal-hazırda əksər ölkələr tərəfindən hüquqi cəhətdən vacib olan adi və ya müqaviləli normalar kimi tanınır. Bir çox dövlətlərin konstitusiyaları birbaşa bu sənədə istinad edərək, onun bir çox müddəalarını özündə əks etdirir. Bəyannamədə qeyd olunmuş prinsip və normalar yeni beynəlxalq sazişlərin bağlanması prosesində tədricən inkişaf edir və dəqiqləşir. Bu, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında həmin sənədin reallığını və böyük əhəmiyyətini göstərir.

1948-ci ildə «bütün xalqların və dövlətlərin əldə etməli olduqları standartlar» qismində qəbul edilmiş Ümumi Bəyannamə bu gün hüququn əsas mənbələrindən biri olmaqla, bir çox dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarına aid müxtəlif qanun və sənədlərin, konstitusiyaların ayrı-ayrı müddəalarının işlənilib hazırlanması üçün modeldir. 1948-ci ildən sonra qəbul edilmiş 100-ə qədər milli konstitusiyada Bəyannamənin təsiri ilə ora daxil edilən fundamental hüquqların geniş siyahısı vardır.

Bu gün bir çox dövlətlər insan hüquqlarına aid dövlətdaxili qanunların şərhini üçün Bəyannamənin müddəalarından geniş istifadə edir. Bir sıra ölkələrin məhkəmələri öz qərarlarında Bəyannamənin müddəalarına istinad edir.

Bir sıra dövlətlər Bəyannaməyə əksər hissəsi ümum-məcburi normalara çevrilmiş sənəd kimi baxırlar. Belə yanaşma, xüsusən ona görə vacibdir ki, bəzi dövlətlər nə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın, nə də İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın iştirakçılarıdır. Belə dövlətlər Ümumi Bəyannaməni rəhbər tutmalıdırlar.

1994-cü ildə BMT Baş Məclisi İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar vəzifəsini təsis edərkən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə əməl olunmasının zəruriliyini vurğulamış və qeyd etmişdir ki, Ali Komissar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyan-

naməsi və insan hüquqları sahəsində digər beynəlxalq sənədlər əsasında fəaliyyət göstərməlidir». BMT-nin köməkçi orqanı statusuna malik olan, 2006-cı ildə yaradılmış İnsan Hüquqları Şurasının təsis sənədində (BMT Baş Məclisinin 60/251 nömrəli qətnaməsində) Şuranın öz fəaliyyətində sөykənəcəyi əsas sənəd kimi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi göstərilmişdir. Bundan əlavə, Bəyannamə bütün dünya dövlətlərinin mütəmadi olaraq Şuraya təqdim edəcəkləri məruzələlərə baxılması prosedurunun (universal periodic review mechanism) əsaslarından biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq insan hüquqları hüququnun, habelə bütövlükdə beynəlxalq hüququn inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Bəyannamənin yaradıcı qüvvəsi sayəsində insan hüquqlarının təşviqində və müdafiəsində əhəmiyyətli tərəqqi əldə olunmuşdur. O, insan hüquqlarını dövlətlərarası münasibətlərin təməl prinsipləri səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu gün birmənalı demək olar ki, beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının məzmununu müəyyənləşdirmək üçün müraciət edilən ilk sənəd məhz Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində onun müddəalarının həyata keçirilməsi mexanizmi, daha dəqiq desək, Bəyannamədə təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına dövlətlər tərəfindən riayət edilməsi üzərində hər hansı nəzarət mexanizmi və ya proseduru nəzərdə tutulmamışdır. Doğrudur, Bəyannamənin mətni hazırlanarkən belə bir nəzarət qurumunun təsis edilməsi təklifi də irəli sürülmüşdü. Lakin bu təklif sonradan rədd edildi, çünki dövlətlər buna hazır deyildilər, Bəyannamənin məqsədi tamamilə başqa idi və o, BMT Baş Məclisinin tövsiyə xarakteri daşıyan qətnaməsi şəklində qəbul olunurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, institusional mexanizmlər təkcə beynəlxalq müqavilələrdə deyil, habelə digər sənədlərdə də, məsələn, beynəlxalq orqanların və ya təşkilatların qətnamələrində nəzərdə tutula bilər. Məsələn, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirən

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə Paktın əsasında deyil, 1985-ci ildə EKOSOK-un qətnaməsinə müvafiq surətdə təsis olunmuşdur.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi hər hansı nəzarət proseduru nəzərdə tutmasa da, bu sənəd qəbul edildikdən bir az sonra belə mexanizm və prosedurlar yaradılmağa başladı. Əvvəl regional səviyyədə (Avropa Şurası çərçivəsində), sonralar isə universal səviyyədə implementasiya mexanizmləri təsis edildi.

Şübhə yoxdur ki, beynəlxalq nəzarət mexanizmləri və prosedurları olmadan əsas insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli həyata keçirilməsi, demək olar ki, mümkünsüz olardı. Bu gün insan hüquqları sahəsində çoxlu sayda universal və regional sazişlər mövcuddur, lakin bu sahədə başlıca problem məhz bu sazişlərin implementasiyası ilə bağlıdır. Başqa sözlə, göstərilən sazişlərin beynəlxalq-hüquqi vasitə və metodların köməyi ilə adekvat yerinə yetirilməsini təmin etmək problemi ən aktual məsələdir.

2. İnsan hüquqlarına dair 1966-cı il Beynəlxalq Paktları

Əsas insan hüquq və azadlıqlarını hüquqi sənəd çərçivəsində təsbit etmək məqsədilə 1966-cı ildə iki universal müqavilə imzalandı – İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (3 yanvar 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir) və Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir).

Adlarından görüldüyü kimi birinci Paktda iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, ikinci Paktda isə vətəndaş və siyasi hüquqlar öz əksini tapmışdır. Hüquqi baxımdan Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Pakt daha mükəmməldir və o, iştirakçı dövlətlər üçün daha dəqiq və konkret müəyyən olunmuş öhdəliklər nəzərdə tutur. Paktda nəzərdə tutulmuş başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, dövlət öz ərazi hüduqlarında və yurisdiksiyası çərçivəsində olan hər bir şəxsə bu Paktda təsbit olunmuş hüquqlarına hörmət etməli və onları təmin etməlidir. Paktdan irəli gələn öhdəliklərini həyata keçirmək üçün dövlət

zəruri qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməli, habelə pozulmuş hüquqların müdafiəsi və bərpası məqsədilə şəxsə effektiv dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri təmin etməlidir. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Paktın daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, iştirakçı dövlətlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə nəzarət etmək məqsədilə xüsusi effektiv bir mexanizm nəzərdə tutur. Bu, 28-ci maddənin əsasında təsis olunmuş İnsan hüquqları komitəsidir. Pakta iki protokol əlavə olunmuşdur: İnsan hüquqları komitəsinə fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti verən 1966-cı il Fakültativ Protokolu və Ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş ikinci Fakültativ Protokol (1989-cu il).

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt

II nəsil, yəni iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar beynəlxalq müqavilələr və dünyanın müxtəlif ölkələrinin qanunvericiliyində nisbətən yaxın vaxtlarda elan edilmiş və təsbit olunmuşdur. XVIII-XIX əsrlərdə qəbul olunmuş qanunverici aktlarında əsasən mülki və siyasi hüquqlar təsbit olunurdu. O dövrlərdə iqtisadi və sosial hüquqlar onların inkişafının ikinci dərəcəli məhsulu kimi nəzərdən keçirilirdi. Yalnız XX əsrdən başlayaraq bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında sosial-iqtisadi hüquqlar qeyd edilməyə başladı. Bu sənədlərə 1919-cu il Almaniya Konstitusiyası, 1931-ci il İspaniya Konstitusiyası, 1936-cı il SSRİ Konstitusiyası, 1937-ci il İrlandiya Konstitusiyası və s. aiddir.

XX əsrin əvvəllərində bu sahədə əsas etibarilə əmək münasibətlərini tənzimləyən ilk beynəlxalq müqavilələr də bağlanır. Bunlara əsasən Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş konvensiyalar aiddir.

BMT Nizamnaməsinin və daha sonra isə İnsan hüquqları Ümumi Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə bu hüquqların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin keyfiyyətə yeni mərhələsi başlayır. Paktda onların siyahısı əmək hüququ, hər kəsin əlverişli və ədalətli əmək şəraiti hüququ, hər kəsin ləyaqətli

həyat səviyyəsi hüququ, təhsil hüququ və s. hüquqların təsbit olunması ilə başlayır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktdan fərqli olaraq bu Paktın 2-ci maddəsi «bu paktın təsbit olunan hüquqların bütün zəruri üsullarla tam həyata keçirilməsini tədricən təmin etmək üçün mövcud vəsaitlərdən maksimum dərəcədə istifadə etməklə tədbirlərin, xüsusilə qanunvericilik tədbirlərinin görülməsini» dövlətlərə həvalə edir. Bəzi alimlər (məsələn, Robertson A.) Paktın bu maddəsini təhlil edərək sübut etməyə çalışırlar ki, bu Pakt iştirakçı-dövlətlər üçün hüquqi öhdəliklər müəyyən etmir, yalnız onların əldə etməli olduqları standartları qısa şəkildə ifadə edir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Digər hüquqlar kimi iqtisadi və sosial hüquqlar da dövlətin üzərinə müəyyən hüquqi öhdəliklər qoyur. Burada fərq öhdəliyin təbiətində ola bilər.

Limburq prinsipləri. 1986-cı ildə Limburq universitetində (Niderland Krallığı) müxtəlif ölkələrin aparıcı ekspertləri toplaşaraq iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın iştirakçı-dövlətlərinin götürdükləri hüquqi öhdəliklərin təbiətini müzakirə etmiş və aşağıdakı əhəmiyyətli nəticəyə gəlmişlər:

1. Sosial-iqtisadi hüquqları da daxil etməklə insanın bütün hüquq və azadlıqları bölünməzdir, qarşılıqlı əlaqədədir və beynəlxalq hüququn ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.
2. Pakt iştirakçı-dövlətlərin üzərinə hüquqi öhdəliklər qoyur.
3. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq Paktın iştirakçı-dövlətləri heç olmazsa minimum dərəcədə hər kəsi sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlarla təmin etməyə borcludurlar.

Pakta müvafiq olaraq iştirakçı-dövlətlər bu Paktda təsbit olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi yolunda tərəqqi və onlar tərəfindən tətbiq olunan tədbirlər barədə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının müzakirəsinə məruzələr təqdim etməlidirlər. Lakin bu beynəlxalq müqavilədə dövlətlərin məlumatlarını müzakirə etmək üçün xüsusi bir orqanın yaradılması nəzərdə tutulmamışdır.

1976-cı ildə EKOSOK belə məruzələri təhlil etmək üçün xüsusi işçi qrupu yaratdı. 1985-ci ildə Pakta heç bir düzəliş əlavə olunmadan işçi qrupu əvəzinə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar

üzrə Komitənin təsis edilməsi barədə qərar qəbul olundu.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt

Paktda əsas insan hüquq və azadlıqlarının geniş siyahısı verilmişdir. Bu hüquqlar iştirakçı-dövlətlər tərəfindən heç bir fərq qoyulmadan yurisdiksiyası altında olan və ərazisində yaşayan bütün şəxslərə verilməlidir. Paktda qeyd olunur ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir ayrı-seçkilik olmadan qanunla bərabər müdafiə hüquqları vardır. Paktın üçüncü hissəsində (6-27-ci maddələr) hər bir dövlətdə təmin olunması nəzərdə tutulan mülki və siyasi hüquqların konkret siyahısı vardır: yaşamaq hüququ, işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ, qul, köləlik və məcburi əməyin qadağan olunması, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, vicdan, düşüncə azadlığı və s. Siyasi hüquqlar sırasında hər bir vətəndaşın dövlət işlərinin aparılmasında həm birbaşa, həm də azad seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə iştirak etmək, ümumi bərabər seçici hüququ əsasında gizli səs vermə zamanı aparılan və seçicilərin sərbəst surətdə öz iradəsini bildirməyi təmin edən seçkilərdə səs vermək və seçilmək hüququ, öz ölkəsində ümumi bərabərlik şəraitində dövlət xidmətinə buraxılma hüququnu Pakt özündə ehtiva edir.

Paktın 28-ci maddəsinə uyğun olaraq 1976-cı ildə iştirakçı-dövlətlərin vətəndaşlarından seçilən və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə və insan hüquqları sahəsində səriştəsi olan 18 ekspertdən ibarət İnsan hüquqları komitəsi yaradıldı. Komitənin əsas funksiyalarından biri iştirakçı-dövlətlərin Paktda tanınan hüquqların həyata keçirilməsi tədbirlərinin qəbul edilməsi və bu hüquqların istifadəsində əldə edilmiş tərəqqi haqqında məruzələrinin baxılmasından ibarətdir.

Pakta müvafiq olaraq təsis edilmiş Komitəyə həmçinin dövlətin yurisdiksiyası altında yaşayan ayrı-ayrı şəxslərin həmin dövlət tərəfindən pozulmuş hüquqları barədə şikayətlərinə baxmaq üçün səlahiyyətlər verilib.

Hal-hazırda BMT üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti beynəlxalq paktların iştirakçısıdır.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən hüquqi islahatların məzmunu?
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqları ilə bağlı nəzərdə tutulan əsas normalar hansılardır?
3. İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair ilk dövlət proqramı: mahiyyəti və məzmunu nədən ibarətdir?
4. İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Planı: məzmunu və icrası
5. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının əsas cəhətləri hansılardır?
6. İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq hüquqi aktlara hansılar aiddir?
7. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini səciyyələndirən əsas cəhətlər hansılardır?
8. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
9. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
10. 1966-cı il beynəlxalq paktlarının oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

Mühazirə 4. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: universal müqavilə mexanizmləri

İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi sahəsində BMT-nin müqavilə qurumlarının əhəmiyyətli rolu vardır. Universal səviyyədə insan hüquqlarına dair beynəlxalq normaların implementasiyası üzərində beynəlxalq nəzarəti BMT-nin konvension orqanları (müqavilə qurumları) yerinə yetirir. Hal-hazırda bu qurumların sayı doqquzdur:

1. İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə.
2. İnsan hüquqları komitəsi.
3. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə.
4. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitə.
5. İşgəncə əleyhinə komitə.
6. Uşaq hüquqları komitəsi.
7. Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə komitə.
8. Əlillərin hüquqları üzrə komitə.
9. Zorakılıqla yoxaçıxarmaya qarşı komitə.

Bu qurumların hər biri müvafiq beynəlxalq müqavilə əsasında təsis edilib, yalnız İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitə eyniadlı Pakt əsasında deyil, İqtisadi və Sosial Şüaranın (EKOSOK) qətnaməsi əsasında yaradılmışdır. Paktda komitənin yaradılması nəzərdə tutulmamışdır. Paktın 16-cı maddəsinə əsasən, iştirakçı-dövlətlər bu Pakta uyğun olaraq həyata keçirdikləri tədbirlər və bu Paktda təsbit olunmuş hüquqların təmini sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərə dair məruzələrini BMT Baş Katibinə təqdim edir, o isə öz növbəsində məruzələri baxılmaq üçün EKOSOK-a göndərir. Lakin 1987-ci ildən İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitənin fəaliyyətə başlaması ilə Paktda nəzərdə tutulan və yuxarıda qeyd olunan prosedur dəyişikliyə məruz qaldı.

İlk müqavilə qurumu – İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə ko-

mitə 1970-ci ildə təsis edilmişdir.

Lakin bundan əvvəl 1965-ci ildə üzv-dövlətlər EKOSOK-un qərarı ilə BMT Baş Katibinə bu və ya digər hüquqların həyata keçirilməsinə dair illik məruzələr təqdim edirdilər. Dövlətlərin məruzələrinə baxılması üçün dövrü məruzələr üzrə xüsusi komitə fəaliyyət göstərirdi. BMT çərçivəsində qəbul olunan universal beynəlxalq müqavilələrin (insan hüquqlarına dair Beynəlxalq Paktlar, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında konvensiya və s.) qüvvəyə minməsi ilə bundan əvvəl mövcud olan mexanizm yenisi ilə əvəz olundu.

Əsasında təsis edildiyi beynəlxalq-hüquqi aktda təsbit olunmuş insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası üzərində beynəlxalq nəzarət həyata keçirən universal müqavilə qurumlarının əsas funksiyaları iştirakçı dövlətlərin müvafiq konvensiya ilə üzərlərinə götürdüləri öhdəliklərin icrasına dair əvvəlcə ilkin, daha sonra isə dövrü məruzələrinə baxmaq, bununla bağlı müvafiq dövlətə tövsiyələr bildirmək, həmçinin mandatından asılı olaraq fərdi və (və ya) dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir.

Dövrü məruzələrə baxarkən komitələr əsasən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirirlər:

- müvafiq beynəlxalq aktda təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların pozulduğu halda onların bərpası üçün səmərəli dövlətdaxili hüquq müdafiə mexanizmlərinin (məhkəmə, inzibati və digər) mövcudluğu;

- beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarının milli hüquqda, ilk növbədə əsas qanunda və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunması;

- insan hüquqlarına dair beynəlxalq aktların milli qanunvericiliyə münasibətdə hüquqi statusu, dövlətdaxili hüquqda normativ hüquqi aktların iyerarxiyasında onların yeri;

- dövlətin iştirakçısı olduğu insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquqi aktların milli səviyyədə birbaşa tətbiqi imkanları;

- insan hüquqları sahəsində milli nəzarət mexanizmlərinin

mövcudluğu və fəaliyyəti;

- dövlət tərəfindən müvafiq konvension normaların implementasiyası sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət, əldə olunan uğurlar, mövcud çətinliklər və s.

Komitələr tərəfindən dövlətlərin dövrü məruzələrinə baxılmasının aşağıdakı məqsədlərini qeyd etmək olar:

- 1) milli qanunvericiliyin təhlili, ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğunun müəyyən edilməsi;
- 2) dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarının təmininə diqqətin artırılması, daim bu məsələnin nəzarət altında saxlanılmasının təmin edilməsi;
- 3) dövlətlərə müvafiq beynəlxalq müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin nə dərəcədə yerinə yetirilməsi ilə bağlı məlumat vermək imkanının yaradılması;
- 4) insan hüquqlarının təmini sahəsində ictimai nəzarətin gücləndirilməsinə və inkişafına nail olunması;
- 5) insan hüquqlarının təmini sahəsində dəqiq indikatorların müəyyən edilməsi;
- 6) dövlətlərə insan hüquqlarının implementasiyası, pozulmuş hüquq və azadlıqların bərpası sahəsində mövcud olan nöqsan və çatışmazlıqların aşkarlanmasında yardımçı olunması;
- 7) qarşılıqlı informasiya mübadiləsi və mövcud nöqsanların birgə sözlərlə aradan qaldırılmasına nail olunması.

Komitələr tərəfindən dövrü məruzələrə baxılması, bununla əlaqədar müvafiq tövsiyələrin qəbul edilməsi, müvafiq dövətdə insan hüquqlarının inkişafı, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunması, milli qanunvericiliyin, hüquq tətbiqetmə praktikasının təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətliyətlidir. Lakin bununla yanaşı mövcud olan müəyyən çətinlikləri də qeyd etmək lazımdır.

Dövlətlərin dövrü məruzələri vaxtında təqdim etməməsi, bir sıra hallarda illərlə yubatması, bəzən göstərilən məlumatların həqiqəti əks etdirməməsi, statistik göstəricilərin düzgün ve-

rilməməsi, bir sıra dövlətlərin müqavilə qurumlarının tövsiyələrinə laqeyd yanaşması, bu tövsiyələrə əməl etməməsi və nəhayət, tövsiyələrin həyata keçirilməsi üzrə effektiv nəzarət mexanizminin olmaması və bununla bağlı digər hallar müqavilə qurumlarının işində çətinliklər yaratmaqla yanaşı bütövlükdə insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin BMT sisteminin səmərəliliyini şübhə altına almış olur.

Fəaliyyətlərinin ilk illərində öhdəliklərin icrası ilə bağlı müvafiq məlumatların yalnız dövlətdən alınması ilə məhdudlaşdırılması bu qurumların səmərəli və obyektiv fəaliyyətinə olduqca böyük maneələr törədirdi. Lakin sonradan milli insan hüquqları təsisatlarının (ilk növbədə ombudsmanların), qeyri-hökumət təşkilatlarının müqavilə qurumlarına alternativ məruzələr təqdim etməsi və sessiyalarda iştirakı komitələr tərəfindən ölkədə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin düzgün dəyərləndirilməsində əhəmiyyətli oldu.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin müqavilə qurumlarının fəaliyyətini tənzimləyən bütün konvensiyalarının iştirakçısıdır. Bütün şəxslərin zorakılıqla yoxaçıxarma hallarından müdafiəsi haqqında beynəlxalq konvensiya isə Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış, lakin hələ ratifikasiya edilməmişdir. Həmin beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq Azərbaycan Hökuməti müvafiq komitələrə dövrü məruzələr təqdim edir, həmçinin Azərbaycan dövlətinin yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs müvafiq beynəlxalq müqavilədə təsbit olunmuş hüquqlarının pozulduğu halda və pozulmuş hüququn (hüquqların) bərpasına dövlətdaxili səviyyədə nail ola bilmədiyi halda BMT-nin müvafiq müqavilə qurumuna müraciət edə bilər. Yaxud insan hüquqlarının kollektiv təmini prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycan dövləti özü də müvafiq konvensiyada nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində həmin konvensiyanın digər iştirakçı dövlətinə qarşı müvafiq komitəyə müraciət edə bilər.

1) İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə

Bu komitə ilk yaradılan müqavilə qurumu olub İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il beynəlxalq konvensiyasının əsasında 1970-ildə təsis edilmişdir. Komitə onun işində müstəqil, şəxsi qismdə iştirak edən, öz dövlətlərini təmsil etməyən, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, 4 il müddətinə seçilən 18 nəfər ekspertdən ibarətdir. Konvensiyanın 9-cu maddəsinə əsasən, iştirakçı-dövlətlər Baş Katibə bu konvensiyanın müddəalarının implementasiyası ilə bağlı həyata keçirdikləri qanunvericilik, məhkəmə, inzibati və ya digər tədbirlər haqqında hesabat təqdim edirlər. İlk hesabat konvensiyanın dövlətə münasibətdə qüvvəyə minməsindən sonra bir il müddətində, daha sonra isə hər 4 ildən bir təqdim edilməlidir. Komitə həmçinin öz fəaliyyətinə dair Baş Assambleyaya illik hesabatlar təqdim edir. Konvensiyanın 11-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər hansı iştirakçı dövlət digər iştirakçı dövlətin bu konvensiyanın müddəalarına əməl etməməsi qənaətinə gələrsə, Komitəyə müraciət edə bilər. Dövlətlərarası və ya fərdi şikayət proseduru nəzərdə tutan digər universal beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq sözü gedən konvensiya bir iştirakçı-dövlətin digərinə qarşı komitəyə müraciətlə bağlı hər hansı bir xüsusi bəyanatın verilməsi və ya digər əlavə prosedur nəzərdə tutmur.

Dövlətlərarası şikayət prosedurundan fərqli olaraq fərdi şikayət proseduru fakültativ xarakter daşıyır. Belə ki, konvensiyanın 14-cü maddəsinə əsasən, fərdi şikayət prosedurunun həyata keçirilməsi üçün dövlət komitənin onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan bu konvensiyanın pozuntusunun qurbanı olduğunu iddia edən məlumat ala bilər. Şikayət yalnız 14-cü maddəyə müvafiq olaraq komitənin müvafiq yurisdiksiyasını tanımaq barədə xüsusi bəyanat verən dövlətə qarşı verilə bilər. Komitənin fəaliyyəti subsidiar xarakter daşıyır. Belə ki, 14-cü maddənin 2-ci bəndinə əsasən, Komitənin fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətini tanıyan hər

bir dövlət öz yurisdiksiyası hüdudlarında Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqlarından hər hansının pozulmasının qurbanı olduğunu və mümkün yerli hüquq müdafiə vasitələrinin tükəndiyini iddia edən ayrı-ayrı şəxslərdən, yaxud şəxslər qrupundan şikayət qəbul etmək və baxılmaq üçün səlahiyyətli orqan təsis edə və ya belə bir orqanın milli hüquq sistemi çərçivəsində mövcudluğunu göstərə bilər. Bu konvensiya üzrə hüququ pozulmuş şəxs 14-cü maddənin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq təsis edilmiş, yaxud göstərilmiş orqanın fəaliyyətindən narazı qalarsa, altı ay ərzində həmin məsələ ilə əlaqədar Komitəyə müraciət edə bilər. Şikayətçi yalnız bütün mümkün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrini keçdikdən sonra Komitəyə müraciət edə bilər. Əgər bu vasitələrin tətbiqi həddindən artıq yubanırsa bu halda şikayətçi belə dövlətdaxili vasitələri tükəndirmədən də Komitəyə müraciət edə bilər.

Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il beynəlxalq konvensiyasının iştirakçısıdır. Eyni zamanda Azərbaycan 2001-ci ildən Konvensiyanın 14-cü maddəsinə uyğun olaraq Komitənin fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətini tanımışdır.

2) **İnsan hüquqları komitəsi**

Bu komitə Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 28-ci maddəsi əsasında 1976-cı ildə, yəni Pakt qüvvəyə mindiyi ildə təsis olunmuşdur. Komitə onun işində müstəqil surətdə iştirak edən, insan hüquqları sahəsində tanınmış mütəxəssislər olan və 4 il müddətinə seçilən (yenidən seçilə bilmək hüququ ilə) 18 ekspertdən ibarətdir. Komitə hər il özünün üç həftə davam edən sessiyalarını keçirir. Dövlətlər paktından irəli gələn öhdəliklərin icrasına dair hər 5 ildən bir Baş Katib vasitəsilə Komitəyə dövrü hesabat təqdim edirlər. Komitənin mühüm səlahiyyətlərindən biri dövlətlərarası işlərə baxmaqdan ibarətdir. Lakin bu prosedur könüllü xarakter daşıyır. Yəni, Komitənin dövlətlərarası işlərə baxa bilməsi üçün iştirakçı dövlətlərin Paktın 41-ci maddəsinə əsasən xüsusi bəyanatı tələb

olunur. Dövlətlərarası işlərə münasibətdə Komitənin rolu subsidiardır. Belə ki, əgər 41-ci maddəyə uyğun olaraq Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə bəyanatla çıxış edən hər hansı bir iştirakçı dövlət (və ya dövlətlər) belə bəyanat verən digər iştirakçı dövlətin Pakt üzrə öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri icra etməməsi qənaətinə gələrsə, bununla bağlı həmin dövlətə yazılı müraciət olunur. Əgər məsələ öz həllini tapmazsa yalnız bundan sonra iş Komitəyə təqdim oluna bilər. Əgər məsələnin Komitə tərəfindən həlli tərəfləri qane etməzsə bu halda onların razılığı ilə xüsusi razılaşdırıcı komissiya təyin edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə müəyyən siyasi maraqlar səbəbindən dövlətlərarası şikayət proseduru öz təsdiqini tapmamışdır.

Komitənin daha bir mühüm səlahiyyəti fərdi şikayətlərə baxmaqla bağlıdır. Dövlətlərarası şikayət prosedurundan fərqli olaraq fərdi şikayət proseduru kifayət qədər işlək və bir sıra hallarda səmərəli mexanizmdir. Pakta dair 16 dekabr 1966-cı il tarixli Fakültativ Protokola uyğun olaraq Protokolun iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququnun (hüquqlarının) pozulduğu və pozulmuş hüququn (hüquqlarının) bərpasına milli səviyyədə nail ola bilmədiyi halda Komitəyə müraciət edə bilər. Komitə yalnız Protokolun iştirakçısı olan dövlətə münasibətdə verilən şikayətlərə baxa bilər.

Komitə EKOSOK vasitəsilə Baş Assambleyaya özünün işi ilə bağlı illik hesabat təqdim edir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən Paktın iştirakçısıdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən Komitənin dövlətlərarası şikayətlərlə bağlı səlahiyyəti tanınmamışdır.

3) Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə

Bu Komitə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 18 dekabr 1979-cu il Konvensiyası əsasında 1982-ci ildə təsis edilmişdir. Komitə 4 il müddətinə seçilən, öz dövlətlərini təmsil etməyən, yüksək mənəvi key-

fiyyətə malik və qadın hüquqları sahəsində ixtisaslaşan 23 ekspertdən ibarətdir. Komitə hər 4 ildən bir iştirakçı dövlətlərin dövrü hesabatlarına baxır. Hesabatda Konvensiyanın müddəalarının həyata keçirilməsi üzrə qanunvericilik, məhkəmə, inzibati və digər tədbirlər barədə dolğun məlumat verilməlidir. Komitə Baş Assambleyanın 1996-cı ildə qəbul etdiyi qətnaməyə uyğun olaraq 1997-ci ildən etibarən ildə hər biri 3 həftə davam etməklə 2 sessiya keçirir. Komitənin mühüm səlahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, 10 dekabr 1999-cu il tarixli Fakültativ Protokola əsasən fərdi şikayətlərə baxa bilər. Protokolun iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyası altında olan istənilən fərd, fərdlər qrupu və ya onların adından digər tərəf Konvensiyanın müddələrinin pozulması ilə bağlı Komitəyə müraciət edə bilər.

Komitə eyni zamanda qadın hüquqlarının səmərəli şəkildə təmini ilə bağlı ümumi tövsiyələr qəbul edir (məsələn, əlil qadınların hüquqları haqqında 18 sayılı tövsiyə, nikahda qadınların bərabər hüquqları haqqında 21 sayılı tövsiyə və s.).

Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildən Konvensiyanın, 2001-ci ildən isə Fakültativ Protokolun iştirakçısıdır.

4) İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitə

Bu Komitə EKOSOK-un köməkçi orqanı olub, 1985-ci ildə EKOSOK-un qətnaməsi əsasında təsis edilmişdir. Komitə 1987-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın Komitənin yaradılması nəzərdə tutulmamışdır. Paktın nəzərdə tutulduğu ki, iştirakçı-dövlətlər Paktın implementasiyası ilə bağlı dövrü məruzələri Baş Katibə təqdim edir, o isə öz növbəsində baxılmaq üçün EKOSOK-a göndərir. Komitə Paktın iştirakçı-dövlətlərinin təqdimatı ilə EKOSOK tərəfindən seçilən 18 müstəqil ekspertdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 10 dekabr 2008-ci ildə Baş Assambleyanın 63/117 sayılı qətnaməsi ilə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın Fakültativ Protokol qəbul olunmuşdur. Protokol Komitəyə fərdi və dövlətlərarası işlərə baxmaq səlahiyyəti verir. Fərdi və dövlətlərarası şikayət

proseduru yalnız Paktın və Fakültativ Protokolun iştirakçısı olan dövlətlərə münasibətdə tətbiq oluna bilər. İştirakçı dövlətin yurisdiksiyası altında ayrı-ayrı şəxslər, şəxslər qrupu və ya onların adından digər tərəf Paktın təsbit olunmuş iqtisadi, sosial və ya mədəni hüquqların pozulması ilə bağlı Komitəyə müraciət edə bilər. Fərdi şikayət prosedurundan fərqli olaraq dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşımır. Yəni, dövlətlərarası şikayət prosedurunun tanınması üçün dövlət xüsusi bəyanat verməlidir. Protokolun 10-cu maddəsinə əsasən, yalnız belə bəyanatla çıxış edən iştirakçı-dövlətə münasibətdə bu prosedur həyata keçirilə bilər. Həmin maddəyə əsasən iştirakçı-dövlət istənilən vaxt bəyan edə bilər ki, o Komitənin digər iştirakçı-dövlətlərdən Paktın irəli gələn öhdəliklərə əməl etməməsi ilə bağlı məlumat almaq səlahiyyətini tanıyır. Dövlətlərarası şikayət proseduru, demək olar ki, insan hüquqları komitəsi çərçivəsində həyata keçirilən prosedurla eynidir. Yuxarıda qeyd olunan səlahiyyətlərdən başqa Komitə həmçinin EKOSOK-a ümumi tövsiyələr təqdim edir. Məsələn, bunların sırasında ləyaqətli yaşayış hüququna dair 4 sayılı, ahılların sosial-iqtisadi hüquqlarına dair 6 sayılı, iqtisadi sanksiyaların tətbiqi problemi və onların sosial və iqtisadi hüquqlara təsirinə dair 8 sayılı, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın iştirakçısı olan dövlətlərin milli hüquq sistemlərində tətbiqinə dair 9 sayılı, suya olan hüquqa dair 15 sayılı qətnamə və digərlərini göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən Paktın iştirakçısıdır.

5) İşgəncə əleyhinə komitə

Bu Komitə İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyasının əsasında 1987-ci ildə təsis edilmişdir. 1988-ci ilin aprelinə Komitə özünün ilk sessiyasını keçirmişdir. Komitə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri tərəfindən 4 il müddətinə seçilən, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, insan hüquqları sahəsində tanınmış mütəxəssislər olan 10 müstəqil ekspertdən ibarətdir. Konvensiyanın 17-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən

iştirakçı-dövlətlər Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın əsasında təsis edilmiş insan hüquqları komitəsinin üzvü olan və işgəncə əleyhinə Komitədə işləmək arzusunı bildirən şəxslərin namizədliyini irəli sürməyin məqsədmüvafiq olduğunu nəzərə alırlar. Komitənin əsas səlahiyyəti hər 4 ildən bir iştirakçı-dövlətlərin Konvensiya üzrə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin icrası ilə bağlı dövrü məruzələrinə, həmçinin fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir. Komitənin daha bir mühüm səlahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hər hansı bir iştirakçı-dövlətin ərazisində sistematik surətdə işgəncə tətbiq edildiyinə dair əsaslı məlumat alarsa ilk olaraq həmin dövlətlə bu məlumatın araşdırılmasında əməkdaşlıq etməyi təklif edir və zəruri olarsa özünün bir və ya bir neçə üzvünü məxfi təhqiqat aparmaq və bununla bağlı Komitəyə təcili surətdə məruzə təqdim etmək, həmçinin müvafiq dövlətin razılığı olarsa onun ərazisində təhqiqat aparmaq üçün təyin edə bilər. Komitə dövlətlərin dövrü məruzələri ilə bağlı ümumi xarakterli qeydlər etməklə yanaşı, təhqiqatın nəticələrini özünün qeyd və təklifləri ilə birləşdirərək müvafiq dövlətə göndərə bilər. Yuxarıda qeyd olunan təhqiqatla bağlı bütün prosedur məxfi xarakter daşıyır. Komitənin fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla bağlı yurisdiksiyası fakültativ xarakter daşıyır. Yəni, Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlət heç də Komitənin fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla bağlı səlahiyyətini avtomatik olaraq tanımır. Bunun üçün iştirakçı-dövlət tərəfindən xüsusi bəyanat verilməsi tələb olunur. Komitə tərəfindən fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxılması proseduru demək olar ki, belə səlahiyyətlərə malik digər müqavilə qurumlarında olduğu kimidir.

Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Baş Assambleyanın 18 dekabr 2002-ci il tarixli 57/199 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Fakültativ Protokol Komitənin səlahiyyətini genişləndirmiş və işgəncə əleyhinə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə yeni mexanizmlərin yaradıl-

masını nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, Protokol işgəncələrin və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üçün azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı yerlərə müstəqil beynəlxalq və milli orqanlar tərəfindən müntəzəm başçəkmələr sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Protokola əsasən, işgəncə əleyhinə komitənin tərkibində Protokolda göstərilən funksiyaları yerinə yetirəcək yeni bir qurum - İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Subkomitə yaradılır. Subkomitə öz fəaliyyətini BMT Nizamnaməsi çərçivəsində həyata keçirir və onun məqsəd və prinsiplərini, BMT-nin azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə rəftara aid normalarını, həmçinin konfidensiallıq, qərəzsizlik, qeyri-seçicilik, universallıq və obyektivlik prinsiplərini rəhbər tutur. Subkomitə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi (əsasən də cinayət işləri üzrə) sahəsində, penitensiar sahədə və ya polis sistemində, yaxud da azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə rəftara aid digər sahələrdə təcrübəsi olan 4 il müddətinə seçilən 25 müstəqil üzvdən ibarətdir. Protokolun iştirakçı - dövlətləri Subkomitənin üzvlərinin onların nəzarəti altında olan azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı yerlərə (buraya həmçinin ruhi xəstələrin saxlandığı müəssisələr də daxildir) başçəkmələrinə lazımı şərait yaratmaq öhdəliyi götürmüşlər. Subkomitənin Protokolda qeyd olunmuş vəzifələrini yerinə yetirə bilməsi üçün iştirakçı - dövlətlər aşağıdakıları öz öhdələrinə götürürlər:

- Subkomitəni öz ərazisində qəbul etmək və saxlanma yerlərinə baş çəkməyə imkan vermək;

- işgəncəyə məruz qalmamaq hüququnun müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə ehtiyacların və zəruri olan tədbirlərin qiymətləndirilməsi məqsədilə Subkomitə tərəfindən sorğu edilə bilən bütün aidiyyəti məlumatı təqdim etmək;

- Subkomitənin tövsiyələrini öyrənmək və onların mümkün tətbiqi ilə bağlı dialoq aparmaq.

Başçəkmələrin nəticəsi olaraq Subkomitə öz tövsiyə və

iradlarını konfidensial qaydada iştirakçı dövlətə göndərir. Özünün fəaliyyəti haqqında illik hesabatı isə İşgəncə əleyhinə komitəyə təqdim edir.

Fakültativ Protokolun gətirdiyi daha bir mühüm yenilik milli preventiv mexanizmlərlə bağlıdır.

Protokola əsasən, onun müvafiq dövlətə münasibətdə qüvvəyə minməsindən sonra bir ildən gec olmayaraq iştirakçı-dövlətlər milli səviyyədə işgəncənin qarşısının alınması məqsədilə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərəcək milli preventiv mexanizmlərin təsis edilməsi öhdəliyini götürürlər. İştirakçı-dövlətlər milli preventiv mexanizmlərə işgəncələrin qarşısının alınması ilə bağlı müvafiq qurumlara tövsiyələr verilməsi, qüvvədə olan qanunvericilik və qanun layihələrinə dair təkliflər verilməsi, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin sayı, onların saxlandığı yerlər, onların rəftar və saxlanma şəraitinə dair istənilən məlumatın alınması, azadlıqdan məhrum edilmiş və ya azadlığı başqa cür məhdudlaşdırılmış şəxslərin saxlandığı və saxlana biləcəyi istənilən yerə sərbəst buraxılış imkanının olması, belə şəxslərlə fərdi söhbət aparmaq imkanının olması, Subkomitə ilə əlaqələr yaratmaq, ona məlumat ötürmək və üzvləri ilə görüşmək hüququnun olmasını təmin etməyi öz öhdələrinə götürürlər.

Milli preventiv mexanizm araşdırmaların nəticəsi olaraq müvafiq səlahiyyətli orqanlara tövsiyələr verir və illik məruzələrlə çıxış edir. Subkomitə işgəncələrin qarşısının alınması ilə bağlı tövsiyə və iradları konfidensial qaydada iştirakçı – dövlətlə yanaşı zərurət olduqda milli preventiv mexanizmə də göndərir. Milli preventiv mexanizmin təşkili qaydalarını, milli səviyyədə hansı orqanın bu funksiyanı yerinə yetirəcəyi ilə bağlı məsələni açıq qoyan Fakültativ Protokol bunu iştirakçı – dövlətlərin öz ixtiyarına buraxır. Dövlətlər ya yeni bir təsisat, yaxud artıq mövcud olan hansısa bir qurum daxilində müstəqilliyi təmin olunmaqla bu mexanizmi yarada bilərlər.

Təcrübə göstərir ki, milli preventiv mexanizm funksiyalarını bir çox hallarda müstəqil fəaliyyət göstərən insan hüquq-

ları üzrə müvəkkil (ombudsman) təsisatları yerinə yetirir (məsələn, Çexiya, Polşa, Sloveniya, Serbiya, İsveç, Estoniya, Moldova; Sloveniya və Moldovada isə bu mexanizmə qeyri-hökumət təşkilatları da cəlb edilmişlər).

Azərbaycan Respublikasının 2 dekabr 2008-ci il tarixli Qanunu ilə adı çəkilən Protokol Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli Sərəncamına əsasən Fakültativ Protokolda nəzərdə tutulmuş milli preventiv mexanizm funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) müəyyən edilmişdir.

6) Uşaq hüquqları komitəsi

Bu Komitə Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası əsasında 1990-cı ildə fəaliyyətə başlamışdır. Komitə 4 il müddətinə seçilən, uşaq hüquqları sahəsində səriştəyə malik, müstəqil qismdə fəaliyyət göstərən 10 ekspertdən ibarətdir. Komitənin əsas səlahiyyəti iştirakçı-dövlətlərin uşaq hüquqlarının təmini ilə bağlı ölkədə vəziyyətə dair hər 5 ildən bir məruzələrə baxmaqdan ibarətdir. Komitə həmçinin Baş Assambleyaya Baş Katib tərəfindən onun adından uşaq hüquqları ilə bağlı bu və ya digər məsələyə dair təhqiqat aparmaq təklifi ilə müraciət edə bilər. Komitə həmçinin dövrü məruzələrlə bağlı ümumi xarakterli tövsiyələr qəbul edir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Baş Assambleyanın 54/263 sayılı 25 may 2000-ci il tarixli qətnaməsi ilə Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya iki fakültativ protokol qəbul edilmişdir – Uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinə dair Fakültativ Protokol və Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakültativ Protokol. Hər iki protokol iştirakçı-dövlətlər üçün hər beş ildən bir Uşaq hüquqları komitəsinə dövrü məruzələr təqdim etmək öhdəliyi nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası 2 aprel 2002-ci il tarixli Qanunla hər iki Protokolu təsdiq etmişdir.

7) Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə komitə

Komitə, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyası əsasında 2004-cü ildə təsis olunmuş və elə həmin ilin martında Komitənin ilk sessiyası keçirilmişdir. Komitə 4 il müddətinə seçilən 14 müstəqil ekspertdən ibarətdir. Komitənin əsas səlahiyyətləri hər 5 ildən bir dövlətlərin təqdim etdikləri dövrü məruzələrə baxmaq və Konvensiyanın pozulması ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər fərdi, istərsə də dövlətlərarası şikayət proseduru könüllü xarakter daşıyır, yəni, dövlət Konvensiyanın iştirakçısı olmaqla Komitənin bu səlahiyyətini avtomatik olaraq tanımır, bunun üçün müvafiq iştirakçı-dövlətin xüsusi bəyanatı tələb olunur.

Azərbaycan Respublikası 1998-ci ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır.

8) Əlillərin hüquqları üzrə komitə

Komitə 2006-cı ilin dekabrında qəbul edilən və 2008-ci ilin mayında qüvvəyə minən Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya əsasında yaradılmışdır. 23 fevral 2009-cu il tarixdə Komitənin ilk sessiyası öz işinə başlamışdır. Komitə 4 il müddətinə seçilən və onun işində müstəqil surətdə iştirak edən 18 ekspertdən ibarətdir. Komitənin əsas səlahiyyəti hər 4 ildən bir əliliyi olan şəxslərin hüquqlarının səmərəli təmin edilməsi üzrə iştirakçı-dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələri ilə bağlı dövrü məruzələrə baxmaq, həmçinin BMT Baş Assambleyasının 61/106 sayılı 13 dekabr 2006-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilən Fakültativ Protokola əsasən fərdi şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir. Protokolun iştirakçısı olan dövlət avtomatik olaraq Komitənin fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətini tanıyır. Komitənin daha bir mühüm səlahiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər o, Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqların hər hansı iştirakçı-dövlət tərəfindən sistemativ pozulduğuna dair məlumat alarsa, bu halda həmin məlumatın

araşdırılması və ona dair qeydlərin təqdim olunması üçün həmin iştirakçı-dövlətə əməkdaşlıq təklif edir. Komitə həmçinin özünün bir və ya bir neçə üzvünü hüquq pozuntusu ilə bağlı təhqiqat aparmaq (müvafiq iştirakçı-dövlətin razılığı olduğu təqdirdə təhqiqat onun ərazisində aparıla bilər) və bununla bağlı Komitəyə təcili surətdə hesabat təqdim etməyi həvalə edə bilər. Lakin Komitənin bu səlahiyyəti məcburi xarakter daşımır. Protokolun iştirakçısı olan dövlət onu təsdiq edərkən Komitənin bu səlahiyyətini tanımadığını bəyan edə bilər.

Azərbaycan Respublikası 2008-ci ildən həm Konvensiyanın, həm də Fakültativ Protokolun iştirakçısıdır.

9) Zorakılıqla yoxaçıxarmaya qarşı komitə

Bu komitə BMT-nin müqavilə qurumları sırasında ən son yaradılmışdır. Komitənin yaradılması BMT Baş Assambleyasının 61/177 sayılı 20 dekabr 2006-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilən Bütün şəxslərin zorakılıqla yoxaçıxarma hallarından müdafiəsi haqqında beynəlxalq konvensiya ilə nəzərdə tutulmuşdur.

Komitə 4 il müddətinə seçilən, insan hüquqları sahəsində tanınmış mütəxəssislər olan 10 müstəqil ekspertdən ibarətdir.

Konvensiya üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı iştirakçı-dövlətlərin dövrü məruzələrinə, fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaq Komitənin əsas səlahiyyətləridir. Bundan əlavə Konvensiyanın 30-cu maddəsinə əsasən, yoxaçıxan şəxsin qohumları, qanuni nümayəndələri və ya onun vəkilləri təcili qaydada Komitəyə yoxaçıxan şəxsin axtarışı və onun yerinin müəyyən edilməsi xahişi ilə müraciət edə bilər. Fərdi və dövlətlərarası şikayət proseduru fakültativ xarakter daşıyır və iştirakçı-dövlətlərin Komitənin belə səlahiyyətini tanıması ilə bağlı xüsusi bəyanatından asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası müqavilə qurumlarını nəzərdə tutan bütün beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır. Yalnız sonuncu müqavilə Bütün şəxslərin zorakılıqla yoxaçıxarma hallarından müdafiəsi haqqında 20 dekabr 2006-cı il tarixli beynəlxalq konvensiya Azərbaycan Respub-

likası tərəfindən imzalanmış, lakin hələ ki, ratifikasiya olunmamışdır.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə universal mexanizmlərə nələr aiddir?
2. Müqavilə mexanizmlərinin əsas vəzifələri nədən ibarətdir?
3. İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitənin əsas funksiyaları hansılardır?
4. İnsan hüquqları komitəsinin fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla bağlı əsas səlahiyyəti hansılardır?
5. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitənin qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas fəaliyyəti nədən ibarətdir?
6. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitənin yeni səlahiyyətləri hansılardır?
7. İşgəncə əleyhinə komitənin əsas vəzifələri nədən ibarətdir?
8. İşgəncə əleyhinə Subkomitənin və milli preventiv mexanizmlərin işgəncə hallarının qarşısının alınması sahəsində əsas fəaliyyəti nədir?
9. Uşaq hüquqları komitəsinin əsas fəaliyyəti nədən ibarətdir və son vaxtlar komitənin işinin təkmilləşdirilməsi üçün hansı işlər görülür?
10. Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə komitə hansı səlahiyyətlərə malikdir?
11. Əlillərin hüquqları üzrə komitənin əsas fəaliyyət istiqamətləri hansılardır?
12. Zorakılıqla yoxaçıxarmaya qarşı komitənin hansı vəzifələri yerinə yetirir?

Mühazirə 5. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi sahəsində BMT-nin qeyri-müqavilə mexanizmlərinin rolu

Hal-hazırda BMT-nin demək olar ki, əksər əsas və köməkçi orqanları bilavasitə və ya dolayısı ilə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsi ilə məşğul olur. Bunların sırasında Baş Assambleya (BA), Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) və İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) xüsusi yer tutur.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən, təşkilatın əsas məqsədlərindən biri irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaqdan ibarətdir. BA irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək məqsədilə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr verir.

Sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına görə başlıca məsuliyyət TŞ-nin üzərindədir. Öz vəzifələrini icra edərkən TŞ BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq hərəkət edir.

İnsan hüquqları sahəsində BMT sistemində xüsusi yerlərdən birini onun altı əsas orqanlarından biri olan EKOSOK tutur. Şura hər bir kəsin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək vermək üçün tövsiyələr verə bilər. Eyni zamanda EKOSOK-un daha bir mühüm səlahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, BA-ya təqdim etmək üçün öz səlahiyyəti çərçivəsində olan məsələlərə aid konvensiya layihələri hazırlaya bilər. Nizamnaməyə əsasən EKOSOK insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər bu cür komissiyalar təsis edir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin orqanları, əsasən də BA və TŞ yalnız aşağıda qeyd olunan hallarda

insan hüquqları məsələsini müzakirəyə çıxarır:

- insan hüquqlarının pozuntusu beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə törədirsə;
- vəziyyət humanitar fəlakət həddinə çataraq beynəlxalq nizamlaşmanı zəruri edirsə;
- insan hüquqlarının pozuntusu beynəlxalq cinayətdirsə;
- terror aktları mülki əhali arasında böyük itkilərə səbəb olursa;
- qeyri-beynəlxalq xarakterli daxili konfliktlər nəticəsində mülki əhalinin hüquqları kobud və sistemətik şəkildə pozulursa və s.

Onilliklər boyu BMT-nin insan hüquqları sahəsində mərkəzi orqanlardan biri kimi İnsan Hüquqları Komissiyası (İHK) çıxış edirdi. Komissiya 1946-cı ildə EKOSOK tərəfindən yaradılmışdır. İlk vaxtlar Komissiya 18 üzv dövlətdən ibarət idi, 90-cı illərin əvvəllərindən isə BMT-yə yeni üzv-dövlətlərin qəbulu ilə əlaqədar olaraq onun tərkibi genişləndirildi və üzvlərinin sayı 53-ə çatdırıldı (3 il müddətinə seçilməklə). Komissiya EKOSOK-a insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri ilə bağlı təkliflər, tövsiyələr və məruzələr təqdim etmək səlahiyyətinə malik idi.

İlkin olaraq Komissiyanın qarşısında aşağıdakı vəzifələr dayanırdı:

- insan hüquqlarına dair fundamental beynəlxalq hüquqi aktların, ilk növbədə isə, insan hüquqları haqqında Beynəlxalq Billin işlənilib hazırlanması;
- ayrı-ayrı insan hüquqlarının (qadınların, uşaqların, milli azlıqların və s.) müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq konvensiya və bəyannamələrin işlənilib hazırlanması;
- müxtəlif əlamətlərə görə, əsasən də, irqinə, cinsinə, dilinə, dininə və ya digər əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyin ümumi qadağan edilməsinə dair təkliflərin işlənilib hazırlanması;
- insan hüquqlarının müdafiəsinin digər aktual məsələlərinə dair təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Məlum olduğu kimi, Komissiya onun qarşısında qoyulan və yuxarıda qeyd olunan bütün vəzifələri, demək olar ki, yerinə yetirdi və bununla da beynəlxalq insan hüquqları hüququnun inkişafına və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin formalaşması və fəaliyyətinə böyük töhfələr vermiş oldu. Belə ki, İnsan hüquqlarına dair Beynəlxalq Bill (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt və onun Fakültativ Protokolu) və bir sıra digər mühüm universal beynəlxalq müqavilələr (ümumi, xüsusi, ayrı-ayrı qrupların müdafiəsinə yönəlmiş, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasına dair) Komissiya tərəfindən işlənib hazırlandı.

Komissiyanın illik sessiyaları altı həftə ərzində İsveçrənin Cenevrə şəhərində çağırılırdı. Özünün illik sessiyalarında Komissiya bir sıra mühüm sənədlər, o cümlədən tematik qətnamələr qəbul edirdi. Bəzi hallarda isə (məsələn, insan hüquqlarının kobud pozulması və təcili müdaxilə tələb edilən və bu kimi digər hallarda) Komissiyanın xüsusi sessiyaları çağırılırdı. Fəaliyyət dövrü ərzində Komissiya bu və ya digər ölkədə insan hüquqlarının kobud pozuntusu hallarına operativ reaksiya vermək məqsədilə bir sıra mühüm mexanizmlər təsis etmişdir. Bunların sırasında tematik mexanizmlər, xüsusi məruzəçilər yaxud xüsusi prosedurlar, müxtəlif işçi qruplarının yaradılması önəmli yer tutur. BMT Baş Katibindən, İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissardan, İnsan Hüquqları Şurasından mandat almış xüsusi məruzəçilər, insan hüquqları ilə bağlı vəziyyəti yerində araşdırmaq, monitoring aparmaq məqsədilə bu və ya digər üzv dövlətə səfərlər edir, aidiyyəti dövlət qurumlarının, milli insan hüquqları təsisatlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirir. Daha sonra isə araşdırma ilə bağlı özünün hesabatını hazırlayır və BMT-nin müvafiq qurumuna təqdim edir.

İnsan hüquqları sahəsində bu və ya digər məsələ ilə

əlaqədar olaraq BMT-nin xüsusi məruzəçiləri Azərbaycanda da olmuş və hesabatlar hazırlamışlar. Məsələn, BMT Baş Katibinin nümayəndəsi Frensis Denq 1998-ci il mayın 21-dən – iyunun 1-dək, İnsan Hüquqları Komissiyasının xüsusi məruzəçisi Ser Naysel Rodli 2000-ci il mayın 7-dən – 15-dək, BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının din və əqidə azadlığı üzrə xüsusi məruzəçisi Asma Cahangir 2006-cı il fevralın 26-dan – martın 5-dək, BMT Baş Katibinin məcburi köçkünlərin insan hüquqları üzrə nümayəndəsi Valter Kalin 2007-ci il aprelin 2-dən – 6-dək, İnsan Hüquqları Şurasının fikir və söz azadlıqları hüququ üzrə xüsusi məruzəçisi Ambeyi Liqabo 2007-ci il aprelin 24-dən – 27-dək və digərləri Azərbaycanda səfərdə olmuşlar.

İnsan Hüquqları Komissiyasının tərkibində müstəqil ekspertlərin deyil, ayrı-ayrı dövlətlərin təmsilçiliyi bəzən onun işinə siyasi çalarlar qatmaqla maneçilik törədirdi. BMT-nin o vaxtkı Baş Katibi K.Annanın qeyd etdiyi kimi, bir sıra dövlətlər Komissiyaya, insan hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə deyil, öz maraqlarını güdürək özlərini tənqiddən qorumaq məqsədilə üzv olmağa can atırlar. 1947-ci ildə təsis edilən və insan hüquqları sahəsində EKOSOK və İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən onun qarşısında qoyulan vəzifələri (insan hüquqlarına dair aktual məsələlərə həsr olunmuş tədqiqatların aparılması, bununla bağlı müəyyən qətnamələrin qəbul edilməsi, Komissiyaya müəyyən təkliflərin verilməsi və s.) yerinə yetirən İnsan Hüquqlarına dəstək verilməsi və müdafiəsi üzrə Altkomissiyanın (və ya ədəbiyyatda bəzən Subkomissiya da adlanır) üzvləri xüsusi məruzəçilər qismində fəaliyyət göstərmişlər.

Beləliklə, İnsan Hüquqları Komissiyası insan hüquqlarına dair bir çox beynəlxalq konvensiya, bəyannamə və digər sənəd layihələrini hazırlamaqla beynəlxalq insan hüquqları hüququnun məcəllələşdirilməsi və progressiv inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Lakin bir qədər əvvəldə qeyd edildiyi kimi, son dövrlər Komissiyanın fəaliyyəti o qədər də səmərəli olmamışdır. Bununla əlaqədar BMT-nin 60 illiyi ərəfəsində Baş Katib

üzv-dövlətlərə müraciət edərək Komissiyanın əvəzinə BMT-nin əsas orqanlarından biri, yaxud BA-nın köməkçi orqanı qismində İnsan Hüquqları Şurasının (İHŞ) yaradılmasını təklif etdi.

BMT BA-nın 15 mart 2006-cı il tarixli 60/251 sayılı «İnsan Hüquqlar Şurası» adlı Qətnaməsi ilə İHK-nın əvəzinə BA-nın köməkçi orqanı qismində İHŞ təsis edildi. Şura 47 üzv-dövlətdən ibarətdir. Şuraya seçkilərin ədalətli coğrafi bölgü prinsipi əsasında həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Şurada yerlər regional qruplar arasında aşağıdakı qaydada paylanmışdır:

Afrika dövlətləri qrupu- 13 yer; Asiya dövlətləri qrupu- 13 yer; Şərqi Avropa dövlətləri qrupu - 6 yer; Latın Amerikasını və Karib hövzəsi dövlətləri qrupu - 8 yer, Qərbi Avropa və digər dövlətlər qrupu - 7 yer. Şuranın üzvləri 3 illik müddətə seçilir və yenidən seçilmək hüququna malik olurlar, lakin iki ardıcıl səlahiyyət müddətindən dərhal sonra yenidən seçilə bilməzlər. 9 may 2006-cı ildə BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil qərargahında BA-nın iclasında Şuraya ilk üzvlərin seçkiləri keçirildi. 47 yer uğrunda 63 dövlət mübarizə aparırdı. Seçkilər nəticəsində Azərbaycan İHŞ-ya 3 illik müddətə üzv seçildi. Bu müddət artıq başa çatmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2005-ci ildə 2006-2008-ci illər arasındakı dövr üçün BMT-nin İHK-na üzv seçilməsinə baxmayaraq Komissiyasının ixtisar olunması və Şura ilə əvəzlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın Komissiyada fəaliyyət göstərmək imkanı olmamışdır.

Şuranın funksiyalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- insan hüquqları sahəsində tədris - maarifləndirmə fəaliyyətinə, eləcə də, məsləhətçi xidmətlərin göstərilməsi, texniki köməyin göstərilməsi və maraqlı üzv-dövlətlərlə məsləhətləşməklə potensialın yaradılması fəaliyyətinə yardım etmək;
- insan hüquqlarının bütün sahələri üzrə tematik məsələlərin müzakirə olunması üçün forum kimi çıxış etmək;
- beynəlxalq insan hüquqları hüququnun inkişafına dair

BA-ya tövsiyələr vermək;

- dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş insan hüquqları sahəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə yardımçı olmaq;

- obyektiv və doğru məlumatlar əsasında hər bir dövləti əhatə etməklə universal dövrü icmal proseduru həyata keçirmək;

- dialoq və əməkdaşlıq vasitəsilə insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınmasına yardım etmək və insan hüquqları sahəsində fəvqəladə vəziyyətlərə reaksiya vermək;

- İHK-nın İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarı idarəsinin işi ilə əlaqədar rolunu və öhdəliklərini öz üzərinə götürmək;

- insan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsinə dair tövsiyələr vermək;

- BA-ya illik məruzələr təqdim etmək.

Şüranın gətirdiyi əsas yenilik Universal Dövrü İcmal (UDİ) mexanizmidir. Bütün üzv-dövlətlər, ilk növbədə isə Şüranın üzvləri bu prosedurdan keçməlidir.

İcmal aşağıdakı məlumatlar əsasında həyata keçirilir:

- 1) Müvafiq dövlətin milli məruzəsi;
- 2) İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissar tərəfindən hazırlanan və özündə BMT-nin müqavilə qurumlarının, xüsusi prosedurların rəylərini əks etdirən xülasə;
- 3) Qeyri-hökumət təşkilatları, milli insan hüquqları təsisatları tərəfindən təqdim olunan alternativ məruzələr.

Şüraya qəbul olunarkən Azərbaycan öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüşdür və bu öhdəliklərdən biri də UDİ mexanizmi ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd olunan icmal ölkədə bütövlükdə insan hüquqlarının təmini sahəsində mövcud vəziyyəti əks etdirməlidir. Eyni zamanda İHŞ tərəfindən yaradılan bu yeni mexanizm dövlətlərin insan hüquqları sahəsində götördükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyə imkan verir.

İHŞ-nın 2007-ci il 18 iyun tarixli 5/1 sayılı qətnaməsinə

uyğun olaraq İHŞ-nın UDİ üzrə 2009-cu ilin fevralın 2-dən 13-dək keçirilən dördüncü sessiyasında Azərbaycana dair İcmal nəzərdən keçirilmişdir (2009-cu il 4 fevral tarixində). 2009-cu il 6 fevralda keçirilmiş iclasda Şura tərəfindən yaradılan xüsusi İşçi Qrup Azərbaycana dair Hesabat qəbul etmişdir.

Hesabat 2 hissədən ibarətdir: 1. Müzakirə prosesinin yekunu və 2. Nəticə və/və ya tövsiyələr.

Azərbaycana münasibətdə bir sıra tövsiyələr bildirilmişdir.

Azərbaycan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna qoşulması barədə tövsiyəni qəbul etməmişdir. Sənəddə vurğulanır ki, Statutda təcavüzün anlayışı nəzərdə tutulmadığından Azərbaycan hal-hazırda ona qoşulmaq niyyətində deyil.

Qanunvericiliyi və təcrübəni İşgəncələrə qarşı Konvensiyanın müddəalarına uyğunlaşdırmaqla bağlı tövsiyəyə cavab olaraq hökumət bildirmişdir ki, Konvensiyadan irəli gələn tələblər qanunvericilikdə əks etdirilərək təcrübədə tətbiq olunur.

Tövsiyələri şərti olaraq bir neçə qrupa bölmək olar:

I. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi

- milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması, dövlətdaxili qanunların beynəlxalq öhdəliklərə uyğunluğunun təmin edilməsi və onların həmin əsasda icrasına yardım edilməsi üçün səylərin davam etdirilməsi (1-ci bənd),

- cinayət qanunvericiliyində islahatların aparılması (14-cü bənd).

Bu proses Azərbaycanda davam edir, istər yeni qanunların qəbul olunması, istərsə də cari qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməsi, yeni beynəlxalq konvensiyalara qoşulmağımız, eyni zamanda ratifikasiyası gözlənilən aktlar (Zorakı yoxaçıxarılmalar əleyhinə BMT Konvensiyası və s.).

II. İnsan hüquqları sahəsində maarifləndirmə, təhsil, insan hüquqlarının təşviqi

Bü bölməyə daxil olan tövsiyələr sırasında:

- ictimaiyyət arasında insan hüquqları mədəniyyətini təşviq etmək, insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi sahəsində çatışmazlıqları aradan qaldırmaq (2-ci bənd),

- insan hüquqları ilə bağlı təhsil, eləcə də bu məqsədlə əsas beynəlxalq təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq sahəsində konstruktiv səyləri davam etdirmək (30-cu bənd) və s. qeyd etmək olar.

III. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi

- uşaqların ailə mühitində onların təhlükəsizliyini təmin etmək və onların təhsili, inkişafı və bərabər imkanlardan istifadəsi ilə bağlı hər hansı maneəni aradan qaldırmaq (9-cu bənd),

- uşaqlar üçün müdafiə mexanizmlərini, eləcə də onları yaymaq və icrasını daha səmərəli etmək üçün tədbirləri artırmaq (10-cu bənd),

- uşaqlara qarşı cismani cəzanın bütün formalarının qadağan edilməsinə yönəldilmiş zəruri tədbirlər görmək (Braziliya); cinsi istismar və fiziki zorakılığın qurbanı olan küçədə yaşayan uşaqların hazırkı vəziyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə sosial inteqrasiya tədbirlərini və təhsil proqramlarını artırmaq (11-ci bənd),

- uşaqlar üçün şikayət etmə mexanizminin yaradılması daxil olmaqla, uşaq hüquqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə zəruri vasitələri təmin etmək (12-ci bənd) və s.

IV. Qadın hüquqları və gender bərabərliyi

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə aparılması məqsədilə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya müvafiq olaraq qadınlara qarşı zorakılıq və məcburi evliliklərlə bağlı xüsusi qanun qəbul etmək; qadınlara qarşı ayrı-seçkilik hallarının dəf edilməsi məqsədilə fəal tədbirlər və maarifləndirmə kampaniyaları həyata keçirmək; qadın və kişilərin bərabər imkanları ilə bağlı ictimai maarifləndirmə kampaniyaları keçirmək (6-cı bənd);

- qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə aparmağa xüsusi diqqət yönəltmək; zorakılığın qurbanı olan bütün qadınlara məhkəməyə müraciət etmək imkanı vermək, onların müdafiəsi və reabilitasiyası üçün və qadınlara qarşı zorakılıqla bağlı polis orqanlarını təlimləndirmək üçün bütün lazımi tədbirləri görmək (8-ci bənd);

- məişət zorakılığının qurbanlarının müvafiq kompensasiya vasitələri və sığınacaqlardan istifadə imkanına malik olmalarının zəruriliyi (9-cu bənd) və s.

V. Vətəndaş və siyasi hüquqların səmərəli təmini

Tam olaraq ifadə azadlığına hörmət və təşviq edilməsini təmin etmək; ifadə azadlığı hüququnun tam həyata keçirilməsini təmin etmək üçün səmərəli tədbirlər görmək; ifadə azadlığı və medianın azadlığına hörməti təmin etmək üçün gələcəkdə tədbirlər görmək (15-ci bənd);

- toplaşmaq və birləşmək azadlığını təmin etmək, dinc toplaşmaq hüququna hörmət edilməsini və bu hüququn səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək (18-ci bənd);

- insan alverinə qarşı səmərəli mübarizə (13-cü bənd), həbsdə saxlanma şəraitinin beynəlxalq insan hüquqları standartlarına tam uyğunluğunu təmin etmək üçün səyləri artırmaq (20-ci bənd).

VI. Sosial və iqtisadi hüquqların səmərəli təmini

- Yoxsulluğun azaldılması istiqamətində səyləri davam etdirmək (24-cü bənd),

- məşğulluq, səhiyyə, təhsil və dövlət mənzil tikintisi sahəsində əhalinin əsas ehtiyaclarının tam şəkildə qarşılmasını təmin etmək üçün səyləri artırmaq, sosial-iqtisadi müdafiə səviyyəsinin artırılmasına yardım etmək (25-ci bənd), məcburi köçkünləri qənaətbəxş həyat şəraiti ilə təmin etmək üçün səyləri davam etdirmək (27-ci bənd).

Eyni zamanda təkliflər sırasında BMT-nin xüsusi prosedurlarına daimi dəvətin göndərilməsinin zəruriliyi də vurğulanmışdır.

UDİ üzrə Ombudsmanın fəaliyyəti

UDİ mexanizminin əhəmiyyətini, həmçinin onun dövlətin insan hüquqları sahəsində götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsini qərəzsiz formada sınağa imkan verməsini nəzərə alaraq müstəqil milli insan hüquqları təsisatı qismində Müvəkkil ilk günlərdən bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayır.

BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı nəzdində fəaliyyət göstərən Milli İnsan Hüquqları Təsisatlarının Beynəlxalq Əlaqələndirmə Komitəsinin (BƏK) 2008-ci ildə keçirilmiş XX sessiyasında ombudsman təsisatlarının UDİ prosesində iştirakının vacibliyi xüsusilə vurğulanmışdır. Sessiya çərçivəsində Azərbaycan Ombudsmanı Universal Dövrü İcmala həsr olunmuş seminarla çıxış edərək ombudsman institutunun bu prosesə qatılması və görüləcək tədbirlər haqqında məlumat vermişdir. O, UDİ-yə aid sənədlərin ölkənin rəsmi dilinə tərcümə olunub, aidiyyəti dövlət qurumları və vətəndaş cəmiyyəti qurumları arasında yayılması, bu işə dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının cəlb olunması ilə şəbəkə şəklində əməkdaşlığın və hesabatın hazırlanması zamanı ictimaiyyətlə müzakirələrin zəruriliyini bildirmişdir.

Müvəkkil həmçinin UDİ üçün hazırlıq təlimatlarının və aidiyyəti olan sənədlərin hesabatın hazırlanmasında iştirak edəcək təşkilatlara çatdırılması məqsədi ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi üçün xarici işlər nazirliyinə müraciət etmişdir.

UDİ üzrə dövlətin hesabatının yüksək səviyyədə hazırlanması məqsədilə, həmçinin həm dövlət qurumlarının, həm də vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin İcmal haqqında dolğun informasiyaya malik olmalarının təmin edilməsi məqsədilə Müvəkkilin təşəbbüsü ilə Ombudsman Aparatında Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Bərabərlik və insan hüquqları komissiyasının, habelə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının eksperti və BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının Cənubi Qafqaz üzrə regional nüma-

yəndəsinin iştirakı ilə trening-seminar keçirilmişdir. Tədbir UDİ çərçivəsində hesabatın hazırlanmasında iştirak edə biləcək, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarını hesabatın tərtib olunması qaydaları və hazırlanması üsulları ilə tanış etmək məqsədi ilə təşkil olunmuşdur. Trening-seminara müvafiq dövlət qurumlarının, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri qatılmışlar.

Həmçinin İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Planının və Proqramının icrası ilə bağlı Müvəkkil tərəfindən dövlət qurumlarının nümayəndələrinin, millət vəkillərinin, hüquq-mühafizə orqanlarının, bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, KİV-lərin iştirakı ilə ölkənin, demək olar ki, bütün şəhər və rayonlarında keçirilən ictimai dinləmələrdə Müvəkkil İnsan Hüquqları Şurası, o cümlədən də UDİ mexanizmi haqqında iştirakçılara ətraflı məlumat vermişdir.

Müvəkkil tərəfindən İnsan Hüquqları Şurasının 18 iyun 2007-ci il tarixli 5/1 sayılı qətnaməsinə uyğun olaraq UDİ mexanizmi üzrə ilkin olaraq müvafiq məruzə hazırlanmış və aidiyyəti üzrə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığına göndərilmişdir. Məruzədə müvafiq tələblərə uyğun olaraq həm son illərdə insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində müsbət təcrübə (“vahid pəncərə” sisteminin tətbiqi, məhkumlara münasibətdə “ictimai nəzarət”in həyata keçirilməsi, regionlarda yeni diaqnostik mərkəzlərin, xəstəxanaların tikilməsi, İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Planının qəbulu, onun səmərəli tətbiqi üzrə ictimai dinləmələrin keçirilməsi, QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının yaradılması və s.), həm də mövcud çatışmazlıqlar və çətinliklər (məişət zorakılığı və erkən nikahlar problemi, mülkiyyət hüquqlarının pozulması, jurnalistlərin hüquqlarının səmərəli təmin olunmasının zəruriliyi məsələsi və s.) göstərilmişdir.

Məruzə 4 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə məruzənin hazırlanması metodologiyası, ikinci hissədə ombudsman təsi-

satı haqqında ümumi məlumat, üçüncü hissədə insan hüquqları sahəsində öhdəliklər və qanunvericilik, dördüncü hissədə isə insan hüquqları ilə bağlı məsələlər, o cümlədən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, təhlükəsizlik və şəxsi ləyaqət hüququ, ədalətli seçkilər və yığıncaq azadlığı hüququ, fikir azadlığı hüququ, bərabərlik və ayrılıq-seçkilikə məruz qalmamaq hüququ, mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi və korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində Müvəkkilin fəaliyyəti haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.

UDİ üzrə Azərbaycan Hökumətinin hesabatına dair BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı tərəfindən hazırlanmış İcmalda ölkəmizdə Ombudsman təsisatının yaranması alqışlanmış, ümumilikdə Müvəkkilin fəaliyyəti müsbət qiymətləndirilmişdir.

Qeyd olunan İcmalda UDİ üzrə Ombudsmanın məruzəsinin on səkkiz bəndinə istinad olunmuşdur. İcmalın on beş bəndi isə bilavasitə Müvəkkilin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. İcmalda əsasən Ombudsmanın beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaqla bağlı təkliflərlə çıxış etməsi, gender bərabərliyinin təmin edilməsi, məişət zorakılığı, erkən nikahlar, insan alveri ilə mübarizə, məhkumların, qaçqın və məcburi köçkünlərin və əhəlinin digər təbəqələrinin hüquqlarının müdafiəsi, İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının qəbulu, onun səmərəli icrası sahəsində Ombudsmanın fəaliyyəti, ictimai dinləmələr və bu kimi digər məsələlərdən bəhs olunur.

Müvəkkil həmçinin 2009-cu il 2-13 fevral tarixlərində keçirilən İnsan Hüquqları Şurasının sessiyasında UDİ üzrə Azərbaycanla bağlı hesabatın dinlənilməsi prosesində iştirak etmişdir. Sessiyanın işində həmçinin hökumət nümayəndə heyəti ilə yanaşı Azərbaycandan olan bir sıra qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Bu, QHT-lər özlərinin alternativ məruzələrini də əvvəlcədən təqdim etmişdilər.

Azərbaycanın İnsan Hüquqları Şurasına təqdim etdiyi hesabat bütövlükdə uğurlu hesab edilmiş, çıxış edənlərdən hər

biri Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində həyata keçirilən islahatları müsbət qiymətləndirmiş və burada xarici işlər nazirliyi ilə birgə Ombudsman Aparatının apardığı hazırlıq tədbirlərinin mühüm rolu olmuşdur. Sessiyada iştirak edən dövlətlərdən 40-dan çoxu öz çıxışlarında müsbət təcrübə kimi ən çox Ombudsman təsisatının yaranması və fəaliyyətini, həmçinin İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının qəbulunu qeyd etmişlər.

UDİ prosesinin davamlı olduğunu nəzərə alaraq Müvəkkil hesabat üzrə tövsiyələrin müzakirəsi məqsədilə göstərilən çatışmazlıqların hər birinin araşdırılaraq birgə səylərlə qısa müddət ərzində aradan qaldırılması üçün görüləcək tədbirləri müəyyənləşdirmək üçün hesabatın tərtib olunmasında iştirak etmiş dövlət qurumlarının, həmçinin qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə müntəzəm olaraq birgə məsləhətləşmələr keçirmişdir.

Qeyd olunan tövsiyələrin həyata keçirilməsi vəziyyətinin və daha uğurlu nəticələr əldə edilməsi üçün ehtiyacların öyrənilməsi məqsədilə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı İdarəsinin Amerika, Avropa və Mərkəzi Asiya üzrə sahə əməliyyatları və texniki əməkdaşlıq bölməsinin rəhbərinin və Ali Komissarın Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə insan hüquqları müşavirinin, dövlət qurumları və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə dəyirmi masa keçirilmiş, ölkəmizdə UDİ üzrə tövsiyələrin yerinə yetirilməsi vəziyyəti və perspektivlər barədə əhəmiyyətli fikir mübadiləsi aparılmış, bu istiqamətdə bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

22-23 noyabr 2010-cu il tarixdə Cenevrədə Ədliyyə Təşəbbüsü Açıq Cəmiyyəti, UPR-Watch və Brookings İnstitutunun təşkilatçılığı ilə “Saziş qurumları, xüsusi prosedurlar və Universal Dövrü İcmalın (UDİ) həyata keçirilməsi və bu prosesin davam etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransda iştirak edən Müvəkkil Azərbaycan Ombudsmanının UDİ üzrə təşkil olunmuş fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermiş və ölkəmizdə UDİ istiqamətində

mətində görülən işlər müsbət təcrübə kimi dəyərləndirilmişdir. Konfransda BMT-nin saziş qurumlarının, xüsusi prosedurların və UDİ çərçivəsində üzv dövlətlərə ünvanlanan tövsiyələrin təkrarlanmanın qarşısının alınması məqsədilə ümumiləşdirilməsinin, onlara vahid bir tam halında baxılmasının zəruriliyi vurğulanmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, yeganə ölkə olaraq Azərbaycan Ombudsmanının UDİ üzrə fəaliyyəti BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı tərəfindən nəşr edilmiş “İşgəncənin qarşısının alınması: milli insan hüquqları təsisatları üçün təlim kitabı” adlı vəsaitdə (səh. 74-75) “ən yaxşı təcrübə (best practise)” kimi dəyərləndirilmişdir.

Müvəkkil müstəqil monitoring mexanizmi qismində tövsiyələrin icrası prosesini diqqət mərkəzində saxlamaqla həm dövlət qurumları, həm də qeyri-hökumət təşkilatları ilə mün-təzəm məsləhətləşmələr keçirərək xarici işlər nazirliyi ilə birgə aralıq hesabat hazırlamış və bu hesabat aidiyyəti üzrə BMT-yə təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda 2013-cü ildə Azərbaycanın UDİ üzrə növbəti hesabatla çıxış edəcəyini nəzərə alaraq Müvəkkil həm dövlət hesabatının hazırlanmasında iştirak etmiş, həm də müstəqil monitoring mexanizmi qismində özünün əlavə məruzəsini BMT-yə təqdim etmişdir. Əlavə məruzədə tövsiyələrin icrası vəziyyəti ətraflı təhlil edilmiş, bu sahədə həm əldə olunmuş uğurlar, həm də mövcud nöqsanlar qeyd olunmuşdur.

BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarı

1967-ci ildə İHK BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarı vəzifəsinin təsis edilməsi məsələsinin BA-nın gündəliyinə daxil edilməsini nəzərdə tutan müraciətlə EKOSOK-a müraciət etdi. Lakin BA özünün XXVIII sessiyasında İHK ilə EKOSOK-un birgə təklifini rədd edərək bu məsələnin hələ müzakirəyə hazır olmadığını bildirdi.

Uzun sürən müzakirələrdən sonra nəhayət 20 dekabr 1993-cü ildə özünün 48-ci sessiyasında BA BMT-nin İnsan

Hüquqları üzrə Ali Komissarı vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında 48/141 sayılı qətnamə qəbul etdi.

Ali Komissar Baş Assambleya tərəfindən təsdiq edilməklə Baş Katib tərəfindən 4 il müddətinə (daha bir müddətə təyin edilə bilmək hüququ ilə) təyin edilir və o, Baş Katibin müavini statusunda fəaliyyət göstərir.

BA Ali Komissara geniş səlahiyyətlər verməsə də, bununla bərabər Komissar demək olar ki, BMT-nin insan hüquqları sahəsində fəaliyyətini əlaqələndirir. BMT-nin insan hüquqları sahəsində fəaliyyətinə əsas məsuliyyəti məhz Ali Komissar daşıyır. Komissarın əsas vəzifələri sırasında bütün insan hüquqlarının səmərəli həyata keçirilməsinə dəstək verilməsi; insan hüquqlarına hörmət məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi; BMT çərçivəsində insan hüquqları sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi və həvəsləndirilməsi; insan hüquqları sahəsində yeni standartların işlənilməsinə yardımçı olunması; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiya olunmasına yardımçı olunması və s. Ali Komissar həmçinin insan hüquqlarının kobud pozuntusu hallarında tədbirlər görmək və preventiv fəaliyyət həyata keçirmək səlahiyyətlərinə də malikdir.

BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə ilk Ali Komissarı qismində Xose Ayalu Lasso 5 aprel 1994-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. 28 iyul 2008-ci ildə Baş Assambleya Baş Katib Pan Gi Munun təqdimatı əsasında xanım N.Pillay (Cənubi Afrika) Ali Komissar qismində təsdiq etdi. O, 1 sentyabr 2008-ci ildən vəzifələrinin icrasına başlamışdır.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. BMT sistemində insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi sahəsində hansı qeyri-müqavilə mexanizmləri mövcuddur?
2. BMT Baş Assambleyasının və Təhlükəsizlik Şurasının insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi sahəsində əsas

rolu nədən ibarətdir?

3. BMT-nin İnsan hüquqları komissiyasının insan hüquqlarının təmini və təbliği sahəsində rolu nədən ibarət olmuşdur?
4. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının funksiyalarını necə təsnifləşdirmək olar?
5. İnsan Hüquqları Şurası çərçivəsində həyata keçirilən Universal Dövri İcmal Mexanizminin mahiyyəti nədən ibarətdir?
6. İcmal üzrə İnsan hüquqları üzrə Müvəkkilin fəaliyyəti hansı istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir?
7. BMT- nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının əsas səlahiyyətləri hansılardır?

Mühazirə 6. Avropa Şurası və insan hüquqlarının müdafiəsi

Avropa Şurası (AŞ) əsasən Avropa məkanında insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən təşkilat kimi tanınır. AŞ - fəaliyyəti demokratik prinsiplərin və insan hüquqlarının müdafiəsi və təmin edilməsinə yönələn regional beynəlxalq təşkilatdır. AŞ, 5 may 1949-cu ildə Londonda 10 Avropa dövləti tərəfindən Nizamnaməsi qəbul edilməklə yaradılmışdır. Təşkilatın hər bir üzvü beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən olan və bir sıra beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində öz əksini tapmış, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipini rəhbər tutmalıdır. Belə ki, Şuranın Nizamnaməsinə əsasən, onun əsas məqsədlərindən biri insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir. Nizamnaməyə əsasən, AŞ-nın istənilən üzvü hüququn aliliyi prinsipini tanıyır və belə bir prinsipi qəbul edir ki, onun yurisdiksiyası altında olan istənilən şəxs insan hüquqlarından və əsas azadlıqlarından istifadə etməlidir.

İkinci dünya müharibəsinin dəhşətlərindən sonra aydın oldu ki, yeni münaqişələrin qarşısının alınması və dövlətlərin birlikdə səmərəli fəaliyyətinə imkan verən şəraitin yaradılması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq həyati əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, AŞ-nın ilk vəzifəsi demokratik dəyərləri bölüşən və fərdi azadlıq və qanunun aliliyi idealları üzərində qurulmuş Avropa dövlətlərini bir araya gətirmək idi. AŞ, soyuq müharibə dövründə Qərbi Avropanın liberal demokratiyaya kollektiv sadıqlıyının rəmzi və təzahürü olmuşdur. Sonrakı genişlənmə onun bütün Avropada plüralist demokratiyanın qorunmasının və inkişafının keşiyində durmuş bir təşkilat kimi rolunu daha da gücləndirmişdir. Son vaxtlar bu təşkilatı “demokratik ölkələr klubu” və ya “demokratiya evi” adlandırırlar.

AŞ-nın yerləşdiyi yer Fransanın Strasburq şəhəridir.

Məhz Strasburqun seçilməsinin böyük rəmzi mənası var. Müharibə zamanı almanlar tərəfindən işğal olunmuş bu şəhər indi fransız-alman barışıqının gerçəkləşdiyi məkana çevrilib. Yeni və dinc Avropa məhz bu barışıqdan doğmalı idi. Böyük Britaniyanın sabiq xarici işlər naziri Ernst Bevin 1949-cu il mayın 5-də Londonda AŞ-nın Nizamnaməsinin imzalanma mərasimində bununla bağlı aşağıdakı fikri söyləmişdir: “Çoxillik tarixi ərzində Avropanın müharibə aparan xalqları arasında nifaq obyektinə kimi çox böyük əzab-əziyyətlər çəkmiş Strasburq şəhəri yeni barışıq və birlik cəhdinin mərkəzinə çevriləcək”.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi və hüququn aliliyi Avropa Şurasına üzvlük üçün zəruri şərtlərdir. Bundan əlavə yeni üzvlüyə namizəd dövlətlər üçün milli azlıqların hüquqlarının qorunması, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını imzalamağa və qısa zaman ərzində ratifikasiya etməyə hazır olmaq və s. bu kimi əlavə tələblər irəli sürülür.

AŞ-nın iki əsas orqanı-Nazirlər Komitəsi (NK) və Parlament Assambleyasıdır (PA). Bu orqanlara Avropa Şurasının Katibliyi kömək edir.

NK-nin fəaliyyəti demək olar ki, siyasi məsələlərin bütün aspektlərini əhatə edir: inteqrasiya məsələləri, əməkdaşlığın inkişafı, demokratik dəyərlərin, təsisatların, institutların inkişafı və insan hüquqlarının müdafiəsi və s.

Avropa Şurasının hər bir üzvünün NK-də nümayəndəsi vardır və hər bir nümayəndənin bir səsi vardır. NK öz təşəbbüsü ilə və ya PA-nın tövsiyəsinə əsasən, konvensiyalar və sazişlər bağlamaq və müəyyən məsələlər üzrə hökumətlərin ümumi siyasət aparması da daxil olmaqla, AŞ-nın məqsədlərinə nail olmağa yönələn tədbirləri nəzərdən keçirir. NK-nin qərarları lazımi hallarda üzv-dövlətlərin hökumətlərinə tövsiyə formasında çıxarıla bilər, eləcə də NK həmin tövsiyələrin yerinə yetirilməsi barəsində hökumətlərə sorğu ilə müraciət edə bilər.

NK bölgədəki siyasi vəziyyəti qiymətləndirmək və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə bir qayda olaraq ildə iki dəfə iclaslar keçirir. NK həmçinin üzv-dövlətlərdə AŞ çərçivəsində qəbul olunan konvensiyalara riayət olunmasına və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının icrasına nəzarət edir. İndiyə qədər AŞ çərçivəsində insan hüquqlarına, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, sosial təminat, idman, prosesual məsələlərə həsr olunmuş 200-dən artıq konvensiya qəbul olunmuşdur. Bunlardan əksəriyyəti insan hüquqları sahəsinə aiddir.

Üzv-dövlətlər hər biri altı ay müddətinə olmaqla, ingilis əlifbasındakı ardıcılıqla Komitəyə sədrlik edirlər. Ənənəvi olaraq, sədrliyin dəyişməsi may və noyabr aylarına təsadüf edir.

Nazirlərin və müavinlərin Bürosu vardır. Bu orqan ilk dəfə 1975-ci ildə yaradılmışdır. Büro, əsasən idarəçilik məsələlərinə baxmaq üçün təxminən ayda üç dəfə toplaşır.

NK AŞ-nın daxili təşkilatlanma və iş qaydası ilə əlaqədar bütün məsələlərlə bağlı məcburi qüvvəyə malik qərarlar qəbul edir. Komitə bu məqsəd üçün zəruri olan maliyyə və inzibati qaydaları qəbul edir. Eyni zamanda AŞ-nın Baş katibi katibliyin fəaliyyətinə görə NK qarşısında məsuliyyət daşıyır.

NK PA ilə birgə AŞ-nın dəyərlərinin keşiyində durur və üzv-dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl etmələrinə nəzarət edir.

AŞ-nın ikinci mühüm orqanı məşvərətçi nümayəndəli orqan olan Parlament Assambleyasıdır. Assambleya üzv-ölkələrin parlamentləri tərəfindən seçilmiş və ya təyin olunmuş parlament nümayəndələrindən ibarətdir. Hər bir nümayəndə heyəti öz ölkəsinin müxtəlif siyasi dairələrinin, o cümlədən müxalifət partiyalarının mənafələrini ifadə etməlidir. Dövlətlərin PA-da nümayəndələrinin sayı müxtəlifdir (2-dən 18-ə kimi). Məsələn, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa və Rusiya-18, İspaniya, Polşa, Türkiyə, Ukrayna-12, Azərbaycan, Avstriya, Bolqarıstan, İsveç, İsveçrə-6, Andorra, Lixtenşteyn, San-Marino-2 və s. Hər nümayəndə təmsil etdiyi üzv-dövlətin və

təndaşı olmalıdır.

1989-cu ildə PA yeni namizəd dövlətlər üçün Şuraya tam hüquqlu üzv kimi qəbul olunmazdan əvvəl “xüsusi dəvət olunmuş” statusu müəyyən etmişdir. 1996-cı il iyunun 28-də AŞPA bürosunun iclasında Azərbaycanın xüsusi dəvət olunmuş statusu ilə Şuraya qəbul edilməsi barədə qərar çıxarılmışdır. Bundan 5 il sonra isə Azərbaycan Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv kimi qəbul olundu.

Assambleyanın həftəlik plenar iclasları ildə 4 dəfə Fransanın Strasburq şəhərində, Avropa Sarayında keçirilir. PA özünün daxili rəqlamentini qəbul edir, öz üzvlərindən sədrini və onun müavinlərini seçir. Sədr və onun müavinləri Assambleya Bürosunu təşkil edir. Sədr Assambleyanın işinə rəhbərlik edir, lakin nə müzakirə, nə də səsvermədə iştirak etmir. Sədrin müavinləri isə iclaslarda iştirak etmək, çıxış etmək və səs vermək hüququna malikdir. Assambleya həmçinin AŞ Baş Katibini, onun müavinini, PA-nın sədrini, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hakimlərini, həmçinin İnsan hüquqları üzrə Komissarı seçir.

Büro Assambleya və onun komitələrinin işini koordinasiya edir. Bu, bir çox funksiyaları əhatə edir: Assambleyanın gündəliyinin hazırlanması, sənədlərin aidiyyəti komitələrə göndərilməsi, gündəlik tədbirlərin təşkili və s. O, həmçinin Sədrə yardımçı olur və adətən, Assambleyanın xarici əlaqələrinə nəzarət edir. Büro Prezidentdən, on doqquz vitse-prezidentdən və siyasi qrupların rəhbərlərindən, yaxud onların əvəzləyicilərindən ibarət olur. Böyük dövlətlər bir qayda olaraq, bürodə daimi yerə malik olurlar, kiçik dövlətlər isə bu yerə növbə ilə yiyələnirlər.

Nizamnamənin 24-cü maddəsi Assambleyaya hüquq verir ki, öz səlahiyyətlərinə daxil edilmiş istənilən məsələyə baxılması üçün komitələr yaxud komissiyalar təsis etsin. Komitələr bunlardır:

- Siyasi məsələlər komitəsi;

- Hüquqi məsələlər və insan hüquqları komitəsi;
- İqtisadi məsələlər və inkişaf komitəsi;
- Sosial, səhiyyə və ailə məsələləri komitəsi;
- Miqrasiya, qaçqınlar və əhali komitəsi;
- Mədəniyyət, elm və təhsil komitəsi;
- Ətraf mühit, kənd təsərrüfatı və yerli və regional məsələlər komitəsi;
- Qadınlar və kişilər üçün bərabər imkanlar komitəsi;
- Prosedur qaydaları və immunitetlər komitəsi;
- Avropa Şurasının üzv-dövlətlərinin öhdəliklərə riayət etməsi üzrə komitə (monitorinq komitəsi).

Assambleya həmçinin ad hoc komitələr də təsis edir.

Komitələr alt-komitələr yarada bilərlər, alt-komitələrin səlahiyyətini və tərkibini komitələr özləri müəyyən edir. Alt-komitənin üzvlərinin sayı onun üst-komitəsinin üzvlərinin üçdə birindən çox ola bilməz. Alt-komitələr hesabatlar qəbul etmirlər, onlar öz qərarlarını müvafiq üst-komitələrə təqdim edirlər.

Komitələr tövsiyələrə, rəylərə, yaxud qətnamə təkliflərinə və Assambleyanın, yaxud Daimi Komitənin onlarla məsləhətləşdiyi istənilən başqa məsələyə baxırlar. Onlar həmçinin öz səlahiyyətlərinə daxil olan digər məsələləri də nəzərdən keçirir və onların hesabatları əsasında Assambleyanın qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər.

İki həmmürəzəçisi olan Monitorinq Komitəsindən fərqli olaraq, komitələr hər məsələ üzrə bir məruzəçi təyin edirlər.

İlk vaxtlar Assambleya ildə bir dəfə bir ay davam edən sessiya keçirirdi. 1957-ci ildə o, bu sessiyanı üç hissəyə bölmək qərarına gəldi, 1994-cü ildə isə bu sessiyalara “yay sessiyası” da əlavə olundu. Başqa sözlə, illik sessiya yanvar, aprel, iyun və sentyabr aylarında keçirilən və orta hesabla bir həftə davam edən dörd alt-sessiyadan ibarətdir.

AŞ-nın Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş üçüncü orqan Katiblikdir. Katiblik AŞ-nın inzibati orqanıdır. Ona NK-nin

təqdimatı ilə PA tərəfindən 5 il müddətinə seçilən Baş Katib rəhbərlik edir. AŞ təsis olunduğu vaxtdan indiyədək on iki Baş katibi olub: Jak Kamil Pari (Fransa, 1949-1953); Leon Marşal (Fransa, 1953-1956); Lodoviço Benvenuti (İtaliya, 1957-1964); Piter Smizers (Birləşmiş Krallıq, 1964-1969); Lujo Tonçiç-Sorinj (Avstriya, 1969-1974); Qeorq Kan-Akerman (Almaniya, 1974-1979); Franz Karazek (Avstriya, 1979-1984); Marselino Akirre (İspaniya, 1984-1989); Katrin Lalümiyer (Fransa, 1989-1994); Daniyel Tarşis (İsveç, 1994-1999); Valter Şvimmer (Avstriya, 1999-2004); Terri Devis (Birləşmiş Krallıq, 2004-2009). AŞ-nın sayca 13-cü, yəni hazırkı Baş Katibi T.Yaqland (Norveç) 2009-cu ilin sentyabrında bu vəzifəyə seçilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Katrin Lalümiyer bu vəzifədə çalışmış yeganə qadın olmuşdur.

İlk vaxtlar Baş katibin işi sadəcə NK-ya və Assambleyaya yardım etməkdən ibarət idi, indi isə ondan Şuranın işini əlaqələndirmək və onu istiqamətləndirmək tələb olunur. Katib Şuranın səmərəli fəaliyyətini təmin edir və onun fəaliyyətinə hərtərəfli nəzarəti həyata keçirir. Baş Katib həmçinin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına əsasən xüsusi rola malikdir. Konvensiyanın 15-ci maddəsinə əsasən, müharibə və ya mil-lətin həyatını təhdid edən istənilən digər fəvqəladə hallar zamanı bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilmək niyyətində olan üzv-dövlət gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri barədə Baş Katibi tam məlumatlandırmalıdır.

Katiblik Avropa ictimaiyyətini AŞ-nın fəaliyyəti ilə tanış etmək məqsədilə təşkilatın sənədlərini nəşr edir, həmçinin NK və PA-nın qərarlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Katiblik əsasən, NK və PA-nın fəaliyyətini təmin edir.

Qanunun aliliyi, insan hüquqlarına hörmət edilməsi və demokratik dəyərlərə əsaslanan Böyük Avropanın yaradılması ideyasının reallaşdırılmasının sürətləndirilməsi məqsədilə Baş Katib tərəfindən fəaliyyət planı işlənib hazırlanmışdır. Yeddi bənddən ibarət olan bu Plan demokratik, sabit, vahid Avropanın forma-

laşmasına xidmət edir. Plan əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

-AŞ-nın siyasi təsirinin gücləndirilməsi yolu ilə demokratik prinsiplərin bərqərar olması;

-Ümumavropa insan hüquqları məkanının formalaşdırılması;

-Demokratik ənənələrin inkişaf etdirilməsi və dövlətlər tərəfindən onlara əməl edilməsinin təmin edilməsi;

-Avropa İttifaqı, ATƏT və BMT ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;

-Müşahidəçi-dövlətlərlə əlaqələrin genişləndirilməsi və s.

AŞ-nın Nizamnaməsində nəzərdə tutulmayan, lakin Şuranın orqanlarından biri sayılan və hal-hazırda fəaliyyət göstərən orqan Avropa yerli və regional hakimiyyətlər Konqresidir (AYRHK). 1994-cü ildə AŞ əvvəllər fəaliyyət göstərən yerli və regional hakimiyyətlərin Avropa daimi konfransının əvəzinə konsultativ orqan qismində AYRHK-nı təsis etmişdir. Konqres yeni üzv-dövlətlərə səmərəli yerli və regional hakimiyyət orqanları yaradılmasında köməklik göstərir. Konqres üzv-dövlətlərin müvafiq ərazi qurumlarının nümayəndələrindən ibarətdir.

PA kimi, Konqres də məşvərətçi orqandır. Onun yerli demokratiyanın inkişafı sahəsində fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir və Şura üçün onun əhəmiyyəti ardıcıl şəkildə artır. Bunun nəticəsidir ki, Konqres indi Komitə və Assambleya ilə yanaşı, Təşkilatın üçüncü sütunu sayılır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, insan hüquqlarının müdafiəsi, bu sahədə effektiv mexanizmlərin işlənilib hazırlanması AŞ-nın əsas məqsədlərindən və fəaliyyət istiqamətlərindən biri və ən əsasıdır. İnsan hüquqları sahəsində AŞ-nın fəaliyyətini bir qədər şərti olaraq aşağıdakı istiqamətlərə ayırmaq olar:

-insan hüquqlarına dair ümumi, xüsusi, ayrı-ayrı qrupların müdafiəsinə yönəlmiş müqavilələrin işlənilib hazırlanması;

-əsas insan hüquq və azadlıqlarının effektiv müdafiəsi və onların təmin olunmasına nəzarət;

-insan hüquqlarına təhlükə törədən halların aradan qaldırılması, aşkarlanması və qarşısının alınması;

-insan hüquqlarına dair müxtəlif proqramların hazırlanması, həyata keçirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində təhsilin təşkili və həvəsləndirilməsi və peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması və s.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, insan hüquqları sahəsində AŞ-nın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri beynəlxalq müqavilələrin işlənilib hazırlanması və bu müqavilələr əsasında təsis olunan hüquq-müdafiə mexanizmləridir. İndiyə qədər AŞ çərçivəsində bir çox müqavilələr işlənilib hazırlanmışdır. Bunların sırasında İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyası və İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Konvensiyası xüsusi yer tutur.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası-AİHK) AŞ-nın ən mühüm nailiyyətlərindən sayılır. AİHK 1950-ci ilin noyabrın 4-də Romada AŞ üzvləri tərəfindən qəbul olunmuş və 1953-cü ilin sentyabrın 3-də AŞ üzvü olan 8 dövlət tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. AŞ-nın rəsmi dilləri ingilis və fransız dilləri olduğu üçün Konvensiya bu iki dildə qəbul olunmuşdur və 59-cu maddəyə əsasən, hər iki mətni bərabər autentikdir. Konvensiyanın I bölməsinə daxil olan 2-dən 18-ə kimi maddələrdə əsas insan hüquqları və azadlıqları sadalanır. Konvensiyaya dair bir sıra Protokollar qəbul edilmişdir. 2, 3, 5, 8, 9,10, 11, 14 sayılı Protokollar prosedur məsələlərə həsr edilmiş və Konvensiyanın mətninə inkorporasiya olunmuşdur, 1, 4, 6, 7, 12, 13 sayılı Protokollar isə Konvensiyada təsbit olunmuş əsas insan hüquqları və azadlıqlarına əlavə hüquqlar nəzərdə tutur. Beləliklə, hal-hazırda Konvensiya Preambula, üç bölmə və altı Protokoldan (1, 4, 6, 7, 12, 13 sayılı) ibarətdir. Konvensiyanın üstün cəhət-

lərindən biri ondan ibarətdir ki, o, yeni sənədlərlə tamamlanmaqla daim inkişafdadır. Konvensiyaya dair əlavə Protokollar Avropa hüquq sisteminə, demək olar ki, əksər mülki və siyasi hüquqları daxil etmişdir. AİHK-dan danışarkən yalnız orada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları deyil, həm də onun təminat mexanizmindən də danışmaq lazımdır. Çünki Konvensiyanın dəyəri, onun üstünlüyü yalnız orada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarda deyil, bundan daha çox onun təminat mexanizmindədir. Bu mexanizm Konvensiyanın 19-cu maddəsi əsasında iştirakçı-dövlətlərin Konvensiya və əlavə Protokollarla öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayəti təmin etmək məqsədilə yaradılan və daimi əsasda fəaliyyət göstərən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsidir. AŞ tərəfindən qəbul edilmiş bir çox konvensiyalar içərisində yalnız AİHK məhkəmə müdafiəsi ilə təminatlandırılmış və buna görə də bu Konvensiyanı insan hüquqlarına dair sənədlər içərisində ən səmərəli sənəd kimi dəyərləndirmək olar. Avropa Məhkəməsi Avropa Konvensiyasında və ona əlavə Protokollarda təsbit olunmuş əsas insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ilk ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə orqanıdır. Bu gün Avropa Məhkəməsini insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən səmərəli beynəlxalq-hüquqi mexanizm adlandırmaq olar.

Azərbaycan Respublikası AŞ-nın üzvü olmaqla öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüşdür. Onlardan biri də bir il ərzində AİHK-nın və onun müvafiq Protokollarının ratifikasiya edilməsi idi. Bu öhdəlik vaxtında yerinə yetirildi. Qeyd olunan Konvensiya və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokolları 25 dekabr 2001-ci il tarixdə Milli Məclis tərəfindən müvafiq bəyanatlar və qeyd-şərtlərlə ratifikasiya olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının AİHK-nı ratifikasiya etməsi Konvensiyada və əlavə Protokollarda təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların pozulduğu halda və dövlətdaxili səviyyədə bunların müdafiəsinə nail olun-

madığı hallarda Azərbaycanın yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin, həmçinin Konvensiyanın 33-cü maddəsi əsasında dövlətin özünün də Avropa Məhkəməsinə müraciət etməsinə imkan verir.

Azərbaycanın AİHK-na qoşulması ölkəmizdə insan hüquqlarının müdafiəsi sisteminin möhkəmləndirilməsində mühüm mərhələdir. Həmçinin, milli qanunvericiliyin Avropa standartlarına, AŞ çərçivəsində qəbul olunan beynəlxalq konvensiyalara uyğunlaşdırılması, bu istiqamətdə hüquqi islahatların sürətləndirilməsinə təkan vermişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini AİHK-na uyğunlaşdırmaq məqsədilə 24 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir.

Avropa Sosial Xartiyası (ASX) sosial hüquqların təminatı sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilə olmaqla özündə bir sıra sosial və iqtisadi hüquqları ehtiva edir. ASX 1961-ci il oktyabrın 18-də Turin şəhərində imzalanmış, 1965-ci il fevralın 25-də qüvvəyə minmişdir. 1988-ci il mayın 5-də Xartiyaya qəbul edilən Əlavə Protokol Xartiyada təsbit olunmuş hüquqların siyahısını daha da genişləndirmişdir. Xartiyada təsbit olunan hüquqları əsasın iki qrupa ayırmaq olar: əmək şəraiti, əməyin mühafizəsi ilə bağlı olan hüquqlar və ümumsosial müdafiə hüquqları. Xartiyanın nəzarət mexanizminə gəlincə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyadan irəli gələn öhdəliklərə əməl etmələri haqqında dövlətlərin sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinə təqdim etdikləri məruzələr 1991-ci ilin Protokolu əsasında yaradılan nəzarət mexanizminin əsasını təşkil edir. 1996-cı ildə yenidən baxılmış ASX qəbul olundu və ilk Xartiyanın məzmununu onun qəbul edilməsindən sonra baş verən əsaslı sosial dəyişikliklərə uyğunlaşdırdı. Tədricən 1961-ci il Xartiyasını əvəzləyən yenidən baxılmış ASX bir sıra yeni sosial hüquqlar

müəyyən etmişdir.

Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası Preambula və altı hissədən ibarətdir. Preambulada qeyd edilir ki, Xartiyanı imzalayan Avropa Şurasının üzv dövlətləri Avropa Şurasının məqsədinin üzv dövlətlərin ümumi irsi sayılan ideya və prinsiplərin qorunması və həyata keçirilməsi məqsədilə onların arasında daha sıx birliyə nail olmaq və onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə, xüsusilə insan hüquqları və əsas azadlıqlarının möhkəmləndirilməsi və daha geniş təminatı yolu ilə yardım etmək olduğunu nəzərə alaraq razılığa gəlmişlər.

Xartiyada müdafiə olunan hüquqları 3 kateqoriyaya ayırmaq olar:

Birinci kateqoriyaya məşğulluğun müdafiəsi ilə bağlı hüquqlar aid edilir. Belə hüquqlara məşğulluğun yaxşılaşdırılması, işçilərin ədalətli əmək şəraiti hüququ, işçilərin öz iqtisadi və sosial maraqlarının müdafiəsi məqsədilə təşkilatlanma hüquqları, işçilərin əməyinin ədalətli ödənilməsi və s. hüquqlar aiddir.

İkinci kateqoriyaya insanların sosial müdafiə hüquqları aid edilir. Belə hüquqlara isə ailənin müdafiəsi, sosial təminat hüququ və s. aid edilə bilər.

Üçüncü kateqoriyaya isə iş müəssisəsindən kənar xüsusi hüquqlar aiddir ki, bunlara da mənzil hüququ, sağlamlıq hüququ və s. aiddir.

Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 2001-ci il tarixdə yenidən baxılmış ASX-ni imzalamış və 2006-cı ildə ratifikasiya etmişdir.

AŞ-nın daha bir mühüm sənədi 1987-ci ildə qəbul edilən və iki il sonra qüvvəyə minən İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Konvensiyasıdır. Konvensiyanın əsasında müxtəlif sahələr üzrə müstəqil ekspertlərdən ibarət olan mühüm nəzarət mexanizmi-İşgəncələr əleyhinə Avropa Komitəsi yaradılmışdır. Komitə müntəzəm surətdə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı yerləri, həbsxanaları, yetkinlik yaşına çatmayan

şəxslərin saxlandığı müəssisələri, polis məntəqələrini, psixiatrik xəstəxanaları ziyarət edir. Ziyarətlərin məqsədi-ışğəncə hallarını müəyyən etmək, məhkumların saxlandığı şəraiti qiymətləndirmək və müvafiq təkliflər verməkdir. Ziyarətlər əsasən iki cür olur: müxtəlif ölkələrin planlaşdırılmış qaydada ziyarətini nəzərdə tutan müntəzəm ziyarətlər (bir qayda olaraq 4 ildən bir həyata keçirilir) və təcili müdaxilə tələb edən hallarda ad-hoc ziyarətlər. Komitənin nümayəndələri öz istəklərinə uyğun olaraq istənilən azadlıqdan məhrum etmə yerlərini maneəsiz ziyarət edə və orada saxlanılan şəxslərlə təkliddə söhbət apara bilərlər. Komitə öz fəaliyyəti ilə əlaqədar məruzələr dərc edir.

Azərbaycan Respublikası 25 dekabr 2001-ci il tarixdə İştğəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Konvensiyasını rati-fikasiya etmişdir.

İnsan hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsinə yardım məqsədilə AŞ çərçivəsində 1999-cu ildə İnsan hüquqları üzrə Komissar vəzifəsi təsis edilmişdir. Komissar hüquqi xarakterli səlahiyyətlərə malik deyildir, o, insan hüquqlarına dair tövsiyələr verir və onların pozulmasına dair məlumatları toplayır və AŞ-nın orqanlarına təqdim edir. Komissar həmçinin insan hüquqları sahəsində hökumətdən, parlamentdən, ombudsman-dan, qeyri-hökumət təşkilatlarından və vətəndaşlardan daxil olan informasiyanı araşdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Komissar zəruri hallarda Nazirlər Komitəsində və Parlament Assamb-leyasında baxılmaq üçün öz məruzələrini təqdim edə bilər.

Komissarın səlahiyyət müddəti altı ildir və bu vəzifəyə təkrar seçilə bilməz. Komissarın əsas vəzifəsi insan hüquqlarına hörməti təşviq etmək, insan hüquqları ilə bağlı təhsili və məlumatlılığı stimullaşdırmaq və Avropa Şurasının insan hüquqlarına dair sənədlərinə riayət olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Onun rolu preventiv xarakter daşıyır və bir növ Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin və digər orqanların rolunu tamamlayır. Konvensiyaya dair 14 sayılı protokol qüvvəyə min-

dikdən sonra, Komissar Məhkəmə qarşısında prosesin üçüncü iştirakçısı kimi çıxış etmək səlahiyyəti əldə etmiş və Palatada, yaxud Böyük Palatada keçirilən dinləmələrdə iştirak etmək və yazılı şərtlər vermək imkanı əldə etmişdir.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. Avropa Şurasının əsas məqsədləri hansılardır?
2. Avropa Şurasının insan hüquqları sahəsində fəaliyyəti hansı istiqamətlərə bölünür?
3. Avropa Şurasının əsas orqanları hansılardır?
4. İnsan hüquqlarının müdafiəsində Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin fəaliyyəti nədən ibarətdir?
5. İnsan hüquqlarının müdafiəsində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının fəaliyyəti nədən ibarətdir?
6. Parlament Assambleyasının hansı komitələri var və onların əsas funksiyası nədir?
7. Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş insan hüquqlarına dair əsas müqavilələr hansılardır?
8. Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Komissarının əsas fəaliyyət istiqamətləri hansılardır?

Mühazirə 7. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ixtisaslaşmış beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi

1950-ci il tarixli Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 19-cu maddəsinə görə Razılığa gəlmiş Yüksək Tərəflər bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdük-ləri öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsini təsis etmişlər.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının gətirdiyi yenilik ondan ibarət idi ki, o, ilk dəfə olaraq fərdlərin beynəlxalq məhkəmə orqanına müraciətini nəzərdə tuturdu. Konvensiyanın qəbul edilməsinə qədər ayrı-ayrı fərdlərin hüquqlarının məhkəmə qaydasında müdafiəsi yalnız müvafiq dövlətlərin müstəsna hüququ idi. Konvensiya qüvvəyə minəndən sonra isə onun müddəalarına müvafiq olaraq, bu hüquqların müdafiəsi ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə tərəfindən də mümkün oldu. Məhz buna görə də Avropa İnsan Hüquqları Konven-siyasını öz əhəmiyyətinə görə analoqu olmayan beynəlxalq müqavilə adlandırmaq olar.

Məhkəmə daimi əsasda fəaliyyət göstərir. Məhkəmədə hakimlərin sayı iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabərdir. Hakim-lər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məh-kəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab ver-məli və ya tanınmış hüquqşünas olmalıdırlar. Hakimlər hər bir üzv-dövlətin təqdim etdiyi namizədlər siyahısından Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə seçilir. Hakimlər doqquz il müddətinə seçilir və yenidən seçilə bilməzlər. Hakimlər 70 yaşa çatdıqdan sonra onların səlahiyyət müddəti bitir.

Hakim, onun istefası və vəzifəsindən azad olunması nə-ticəsində vaxtından əvvəl də vəzifədən uzaqlaşdırıla bilər. Hakimin istefası deyəndə, onun öz istəyi ilə istefaya getməsi başa düşülməlidir. Reqlamentin 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq, bu haqda ərizə Məhkəmənin Sədrinə verilir, o isə öz növ-

bəsində bunu Avropa Şurasının Baş Katibinə çatdırır. Hakim, yalnız onun hakimlər üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməməsi haqqında digər hakimlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərar əsasında vəzifəsindən azad edilə bilər. Bu qərar Məhkəmənin plenar iclasında qəbul edilir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi həm dövlətlərarası, həm də fiziki şəxslərin şikayətlərinə baxır. 33-cü maddəyə əsasən Konvensiyanın bir iştirakçı-dövləti digər iştirakçı-dövlətin Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin hər hansı birini pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər. Bundan başqa, Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona əlavə Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şəxslərdən şikayətlər qəbul edə bilər. Dövlətlər öz üzərinə bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamaq öhdəliyini götürürlər.

Bundan əlavə, Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər.

Məhkəmə şikayətləri yalnız müəyyən şərtlər daxilində öz icraatına qəbul edə bilər. Bu şərtlərə aiddir: Avropa Məhkəməsinə yalnız Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ya onun əlavə Protokollarında təsbit olunmuş hüquq və ya azadlıqların pozulması ilə bağlı müraciət edilməsi; Məhkəməyə yalnız hüquqları pozulmuş şəxsin özünün müraciət etməsi; bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi. Burada çox mühüm bir məqamı vurğulamaq lazımdır: əgər ərizəçi sübut edə bilsə ki, mövcud hüquq müdafiə vasitələri səmərəli deyildir və onlardan istifadənin ərizəçinin işi üçün heç bir perspektivi yoxdur, onda Avropa Məhkəməsi şikayətləri öz icraatına qəbul edə bilər ki, praktikada belə hallar az olmamışdır; şikayətin qəbul olunması üçün o, anonim olmamalıdır,

əvvəllər Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılmamış olan və ya başqa bir beynəlxalq orqana təqdim olunmayan şikayət olmalıdır, milli məhkəmənin son qərarının çıxarıldığı müddətdən altı aydan gec olmayaraq verilməlidir, əsaslandırılmış olmalıdır və ərizəçi şikayət vermək hüququndan sui-istifadə etməməlidir.

Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası Avropa Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir.

Konvensiyanın 32-ci maddəsi «Məhkəmənin yurisdiksiyası» adlanır. Həmin maddənin 1-ci bəndinə əsasən, Məhkəmənin yurisdiksiyası, bu Konvensiyanın və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi ilə bağlı 33, 34 və 47-ci maddələr əsasında ona verilən bütün məsələlərə şamil olunur. Həmin maddənin 2-ci bəndində isə, deyilir ki, konkret iş üzrə Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı mübahisəni Məhkəmə özü həll edir.

Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası

Bu gün Avropanın 47 dövləti və 800 milyondan artıq insan Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası altındadır.

Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası Konvensiyanın 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə qeyd olunur ki, «Razılığa gələn Yüksək Tərəflər öz yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin bu Konvensiyanın 1-ci bölməsində müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarını təmin edirlər». Qeyd etmək lazımdır ki, bura əlavə Protokollarla nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar da aid edilir. Konvensiyanın 1-ci maddəsindən göründüyü kimi, Məhkəmə yalnız Konvensiya və əlavə Protokollarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Beləliklə, Avropa Məhkəməsinə verilən şikayətin qəbul edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biri, şikayətin Konvensiyada və ya əlavə Protokollarda təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar olmasıdır. Şikayətin qəbul edilməsinin bu şərti Məhkəmə təcürübəsində «ratione materiae» adlanır.

Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası əlavə protokollarla daha da genişlənməmişdir. Məhkəmənin predmet yurisdiksiyasına

yalnız Konvensiyanın və əlavə protokolların konkret normalarında ifadə olunan hüquq və azadlıqlar deyil, eyni zamanda Məhkəmənin şərh etdiyi qaydada Konvensiya və ya əlavə protokollarda birbaşa nəzərdə tutulmasa da, onların məzmunundan irəli gələn hüquqlar da daxildir. Məsələn, «Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı» işi üzrə qərarında Məhkəmə Konvensiyada bilavasitə nəzərdə tutulmayan ədalət mühakiməsinə çatmaq hüququnu 6-cı maddədə təsbit olunan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişdir. Yəni, baxmayaraq ki, ədalət mühakiməsinə çatmaq hüququ Konvensiyada birbaşa nəzərdə tutulmamışdır, onun pozulması ilə bağlı 6-cı maddəyə istinad etməklə Məhkəməyə müraciət etmək olar.

«Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» işi üzrə qərarında Məhkəmə 1 sayılı protokolun 1-ci maddəsinin özündə üç ayrı-ayrı, lakin bir biri ilə sıx bağlı olan normanı birləşdirdiyini qeyd etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Konvensiyasında əsas insan hüquq və azadlıqlarının tam siyahısı verilməmişdir. Konvensiyanın preambulasında qeyd olunduğu kimi, o, əsas insan hüquq və azadlıqlarından «bəzilərini» təmin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın bir sıra iştirakçı-dövlətlərinin Konstitusiyalarında təsbit olunmuş bəzi hüquq və azadlıqlar Konvensiyada nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş bəzi hüquqlar, məsələn, vərəsəlik hüququna təminat (29-cu maddənin 5-ci bəndi), siyasi sığınacaq hüququ (70-ci maddənin 1-ci bəndi) və s. Konvensiyada nəzərdə tutulmamışdır.

Məhz yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq, Konvensiyanın 53-cü maddəsində deyilir: «Bu Konvensiyada heç nə Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı birinin qanunvericiliyi ilə və yaxud onun tərəfdar çıxdığı hər hansı bir digər sazişlə təmin edilə bilən insan hüquqları və əsas azadlıqlarının hər hansı birini məhdudlaşdırmaq və ya onlardan geri çəkilmə kimi şərh oluna bilməz».

Beləliklə, Məhkəmə yalnız Avropa Konvensiyasında və (və ya) əlavə protokollarda təsbit olunmuş hüquq və (və ya) azadlıqlarla bağlı şikayətlərə baxa bilər. «Ayaz Mütəllibov Azərbaycana qarşı» işində ərizəçi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının (MSK) onun prezidentliyə namizədliyinin qeydiyyatı alınmasından imtina barədə qərarından verilmiş şikayətə baxılarkən dövlətdaxili məhkəmələrin ədalətli və qərəzsiz olmadığından şikayət etmişdir. O, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə istinad etmişdir. Ərizənin qəbul edilənliyinə dair qərar Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, Konvensiyanın 6.1-ci maddəsi yalnız mülki hüquq və öhdəliklərlə bağlı mübahisələrə münasibətdə tətbiq olunur. Seçki mübahisələri ilə bağlı işlər Konvensiyanın 6-cı maddəsinin əhatə dairəsindən kənara çıxır, belə ki, onlar mülki hüquq və vəzifələrə daxil olmayıb, siyasi hüququn həyata keçirilməsinə aiddir. Hazırkı işdə apellyasiya və kassasiya məhkəmə araşdırmalarının predmeti MSK-nın ərizəçinin 15 oktyabr 2003-cü il prezident seçkilərində prezidentliyə namizədliyinin qeydiyyatı alınmaması ilə bağlı qərarının düzgünlüyünün yoxlanması olub. Müvafiq olaraq məhkəmə prosesləri ərizəçinin seçkilərdə namizəd kimi iştirak etmək siyasi hüququnun bərpasına aiddir və Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq «mülki hüquqlar və vəzifələr» anlayışına daxil olmur. Beləliklə, Məhkəmə ərizəni Konvensiyanın 35-ci maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq *ratione materiae* qəbul edilməyən elan etmişdir.

Məhkəmənin personal yurisdiksiyası. Məhkəmənin personal yurisdiksiyası iki istiqamət üzrə nəzərdən keçirilməlidir, birincisi, Məhkəməyə kimlər müraciət edə bilər, ikincisi isə, şikayət kimə qarşı verilə bilər.

Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılmış işlərin əksəriyyətini fərdi şikayətlər əsasında olan işlər təşkil edir. Fərdi şikayət hüququ-Məhkəmənin ərazi yurisdiksiyası həddləri daxilində olan hər bir şəxs, onun Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq

və azadlıqlarının dövlət orqanları tərəfindən pozulduğu halda və bu hüquq və azadlıqların dövlətdaxili səviyyədə müdafiəsinə nail oluna bilinmədiyi halda, Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququdur. Konvensiyanın «Fərdi şikayətlər» adlanan 34-cü maddəsinə əsasən, «Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiya və ya onun Protokolları ilə tanınmış hüquqlarını pozulmasının qurbanı olduğunu iddia edən şikayətlər qəbul edə bilər. Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamağı öhdələrinə götürürlər». Göründüyü kimi, Məhkəməyə yalnız ayrı-ayrı fərdlər deyil, həmçinin şəxslər qrupu və qeyri-hökumət təşkilatları da müraciət edə bilər.

Şəxs Məhkəməyə yalnız o hüquqların (Konvensiyada və əlavə Protokollarda təsbit olunmuş) pozulması ilə əlaqədar müraciət edə bilər ki, buna görə dövlət orqanları məsuliyyət daşıyır. Fərd digər bir fərdin hərəkəti ilə əlaqədar Avropa Məhkəməsinə müraciət edə bilməz. Bir sözlə fərdi şikayət əsasında iş üzrə cavabdeh tərəf kimi yalnız Konvensiyanın iştirakçısı olan bu və ya digər konkret dövlət çıxış edə bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatlarına gəlincə isə, Məhkəmə təcürbəsi bu siyahıya ictimai təşkilatları, hüquqi şəxsləri, həmkarlar ittifaqlarını, kütləvi informasiya vasitələrini, siyasi partiyaları, şirkətləri, aksioner birliklərini, dini birlikləri aid etməyə imkan verir. Dövlət təşkilatları və digər hakimiyyət funksiyalarını həyata keçirən orqanlar bu qrupa aid edilmir.

Bu və ya digər təşkilatın hökumət və ya qeyri-hökumət xarakterli olmasını Məhkəmə özü müəyyənləşdirir. Bundan əlavə Məhkəməyə şikayətlə müraciət etmiş qeyri-hökumət təşkilatından, dövlət orqanlarının hərəkəti və ya fəaliyyəti nəticəsində Konvensiyanın pozulmasının qurbanı olması tələb olunur. Bununla yanaşı, həmin qeyri-hökumət təşkilatının ayrı-ayrı üzvlərinin deyil, bütövlükdə onun özünün (hüquqi şəxs kimi)

hüququ pozulmuş olmalıdır.

Məhkəmənin məkana görə yurisdiksiyası. Beynəlxalq hüquqa görə hər bir dövlət öz ərazisi hüdudlarında ərazi üstünlüyünü həyata keçirir. Dövlətin öz ərazisi çərçivəsindəki yurisdiksiyası mütləq və müstəsna xarakter daşıyır. Dövlət öz ərazisində yerləşən bütün şəxslər, mülkiyyət və baş verən bütün hadisələr üzərində, ümumi və ya konkret beynəlxalq hüquq norması ilə başqa cür nəzərdə tutulmayıbsa, hakimiyyət səlahiyyətləri həyata keçirir. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, dövlətlər öz yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin bu Konvensiyada müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarını təmin edirlər.

Dövlətin yurisdiksiyası ilk əvvəl onun ərazisinə şamil edilir və buna müvafiq olaraq, Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası Konvensiyanın bütün iştirakçı-dövlətlərinin ərazilərini əhatə edir. Bir sözlə Məhkəmənin ərazi yurisdiksiyası Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin ərazi yurisdiksiyalarının cəmini təşkil edir. Məhkəmənin ərazi yurisdiksiyası «ratione loci» formulasında ifadə olunur.

Konvensiyanın 56-cı maddəsi «Ərazi tətbiqi» adlanır və həmin maddəyə əsasən, istənilən dövlət ratifikasiya zamanı və yaxud sonradan istənilən vaxt AŞ Baş Katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsilə bəyan edə bilər ki, Konvensiya, bu maddənin IV bəndinə uyğun olaraq, beynəlxalq münasibətlərinə görə məsuliyyət daşdığı bütün ərazilərə və ya onlardan hər hansı birinə şamil olunur. Konvensiyanın qüvvəsi bildirişdə göstərilmiş əraziyə və ya ərazilərə AŞ Baş Katibi bu bildirişi aldıqdan sonra otuzuncu gündən etibarən şamil olunur. Konvensiyanın müddəaları belə ərazilərdə yerli şəraitin lazımı qaydada nəzərə alınması ilə tətbiq edilir. Bu maddəyə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan

edə bilər. 56-cı maddəyə əsasən, dövlətlər öz yurisdiksiya hüdüdlərini genişləndirirlər və buna müvafiq olaraq Məhkəmənin də ərazi yurisdiksiyası genişlənir. Elə hallar da olur ki, fərdin hüquqlarının müdafiəsinin təmini üçün dövlətin yurisdiksiyası onun ərazi hüdüdləri ilə məhdudlaşmır. Avropa Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, «yurisdiksiya» termini iştirakçı-dövlətlərin milli ərazisi ilə məhdudlaşmır. Hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində onun ərazi hüdüdlərindən kənarında baş vermiş nəticələrə görə də dövlətin məsuliyyəti yarana bilər.

Yəni, iştirakçı-dövlətin məsuliyyəti eyni dərəcədə o hallara da aid edilir ki, həmin dövlətin hakimiyyət orqanlarının istənilən hərəkəti və ya hərəkətsizliyi onun ərazisindən kənarında müəyyən nəticələrə gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq, hərbi əməliyyatlar nəticəsində dövlət milli sərhədlərindən kənarında olan ərazi üzərində səmərəli nəzarəti həyata keçirmək imkanı əldə etdikdə də, onun məsuliyyəti haqqında məsələ ortaya çıxıb bilər. Konvensiya ilə təmin edilən hüquq və azadlıqları həmin ərazidə təmin etmək üzrə öhdəliklər Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin əraziyə nəzarət etməsi faktından törəyir və bu, nəzarətin həmin ölkənin silahlı qüvvələri tərəfindən, yaxud həmin dövlətə tabe olan yerli administrasiya tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı deyil.

Bu mövqə Məhkəmənin baxdığı bir sıra işlərdə (Loizidu Türkiyəyə qarşı, Kipr Türkiyəyə qarşı) daha aydın ifadə olunmuşdur. Qeyd olunan qərarlarda Məhkəmə qeyd etmişdir ki, Məhkəmənin presedent hüququnda «yurisdiksiya» termini Konvensiyanın 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, iştirakçı-dövlətlərin milli ərazisi ilə məhdudlaşmır. Məhkəmənin mövqeyinə görə, iştirakçı-dövlət, hakimiyyətini ərazi hüdüdüdə və ya ondan kənarında həyata keçirməsindən asılı olmayaraq, nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqları onun faktiki hakimiyyəti və cavabdehliyi altında olan bütün şəxslərə münasibətdə təmin etməyə borcludur.

Məhkəmənin zamana görə yurisdiksiyası. Beynəlxalq

hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə müvafiq olaraq Avropa Konvensiyası, onun qüvvəyə minməsinə qədər baş verən hadisə və faktlara şamil edilmir. Bu da «Konvensiyanın geriyə qüvvəsi yoxdur» prinsipindən irəli gəlir. Məsələn, «Fəhmin Hacıyev Azərbaycana qarşı» işi ilə bağlı qəbuledilənliyə dair qərar Məhkəmə vurğulamışdır ki, hamılıqla tanınmış beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsasən, Konvensiya yalnız iştirakçı-dövlətlərə münasibətdə onun qüvvəyə mindiyi tarixdən sonra baş vermiş faktlarla bağlı həmin dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir .

Qeyd olunan prinsipə əsasən, Məhkəmə müvafiq cavabdeh-dövlətin Konvensiyanı ratifikasiya etməsinə qədər, həmçinin əgər şikayətə bu tarixə qədər müvafiq dövlətdaxili orqanlarda baxılıb və qərar çıxarılıbsa, baş verən hadisələrlə bağlı şikayətlərə baxa bilməz. Bir sözlə, Məhkəmə, Konvensiyanın normalarını geriyə tətbiq edə bilməz. Bu müddət, vaxt faktoru Məhkəmə təcrübəsində «ratione temporis» adlanır.

Avropa Konvensiyası onu sonradan ratifikasiya edən dövlətlər üçün, onların öz təsdiqnamələrini saxlanılmağa verdikləri tarixdən qüvvəyə minir. Konvensiya və onun ratifikasiya edilmiş Protokolları Azərbaycana münasibətdə 15 aprel 2002-ci il tarixdən, yəni ratifikasiya haqqında sənədin depozitariyə verildiyi gündən qüvvəyə minmişdir. Konvensiyanın dövlətə münasibətdə qüvvəyə minmə tarixinin olduqca mühüm hüquqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, məhz bu tarixdən müvafiq dövlətin yurisdiksiyası altında olan şəxslərin Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yaranır. Azərbaycanın yurisdiksiyası altında olan şəxslərin (vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, əcnəbilər, hüquqi şəxslər və digərləri) Avropa Məhkəməsinə müraciət hüququ məhz 15 aprel 2002-ci il tarixdən, yəni Konvensiyanın Azərbaycana münasibətdə qüvvəyə mindiyi tarixdən yaranır. Burada bir məqama da diqqət yetirmək zəruridir ki, əgər pozulmuş hüquq Konvensiyaya dair hər hansı Protokolda nəzərdə tutulubsa Məhkəməyə müraciət etmək hüququ həmin Protokolun, barəsində şikayət verilən dövlətə

münasibətdə qüvvəyə minməsi tarixindən başlanır.

Milli məhkəmənin qərarının AİHM-nin «ratione temporis» yurisdiksiyası baxımından əhəmiyyətini açıqlamaq üçün «Gülnarə Kazımova Azərbaycana qarşı» işinə nəzər salaq. 3 may 2001-ci ildə ərizəçi dələduzluqda şübhəli bilinərək polis tərəfindən saxlanılıb. 11 may 2001-ci ildə rayon məhkəməsi onun barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilməsi barədə qərar qəbul edib. 17 sentyabr 2001-ci ildə birinci instansiya məhkəməsi ərizəçini 3 il müddətində azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edib. Ərizəçinin şikayəti ondan ibarət olmuşdur ki, ibtidai istintaq və birinci instansiya məhkəməsində məhkəmə baxışı gedişində həbs olunmasının səbəbləri, ona qarşı ittihamların xarakteri və səbəbləri haqqında yaxşı başa düşdüyü dildə məlumatlandırılmayıb. Eyni zamanda ona müdafiəyə hazırlaşmaq üçün kifayət qədər vaxt və imkan verilməyib, özü tərəfindən seçilmiş vəkilin köməyi ilə müdafiə oluna bilməyib, həmçinin tərcüməçinin köməyindən istifadə edə bilməyib. O, bildirmişdir ki, birinci instansiya məhkəməsi bütün bu faktları və müvafiq sübutları müəyyən edə və qiymətləndirə bilməyib və buna görə də, araşdırma zamanı səhvlərə yol verilib və beləliklə də Konvensiyanın 6-cı maddəsinin bu məsələyə tətbiq olunmasını tələb etmişdir. Avropa Məhkəməsi isə öz qərarında qeyd etmişdir ki, onun, Konvensiyanın ratifikasiyasından sonra yaranan aktlar, faktlar və qərarlar əsasında Konvensiyanın pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq hüququ vardır. Ərizəçinin şikayətində qərarının düzgünlüyünü və ədalətliliyini mübahisələndirdiyi birinci instansiya məhkəməsində baxış və mühakimə icraatı 17 sentyabr 2001-ci ildə, yəni 15 aprel 2002-ci ildən xeyli əvvəl başa çatıb. Qərarın qəbul edildiyi tarix mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üçün, bununla əlaqədar birinci instansiya məhkəməsinin öz qərarını elan etmə tarixi, yəni 17 sentyabr 2001-ci il həlledici faktordur. Beləliklə, Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, ərizənin bu hissəsi ratione temporis Məhkəmənin səlahiyyət çərçivəsindən kənara çıxır və buna görə də Kon-

vensiyanın müddəalarının təsiri altına düşmür.

«Ratione temporis»dən digər vaxt faktoru ilə bağlı olan şərti, «altı aylıq müddət» adlanan şərti fərqləndirmək lazımdır. Konvensiyanın 35-ci maddəsinə əsasən, Məhkəmə məsələyə dövlətdaxili orqanın son qərarının qəbul olunmasından sonra altı ay müddət ərzində baxa bilər. Bu vaxt məhdudiyyətinin əsas səbəbi hüquqi stabilliyin təmin edilməsidir.

Qeyd edilməlidir ki, daxili hüquq vasitələrinin tam istifadə edilib tükənməsi şərti ilə 6 ay şərti arasında sıx əlaqə vardır. Belə ki, 6 ay müddətinin başlanmış sayılması daxili hüquq müdafiə vasitələrinin istifadəsinin bitdiyi andan başlayır. Bu məsələdəki əsas problem daxili hüquq vasitələrinin hansı andan tükənmiş hesab edilməsidir. Ona görə də, daxili hüquq vasitələrinin mövcud olub-olmaması, mövcud hüquq vasitələrindən hansının istifadəsinin məcburiliyi və s. bu kimi şərtlər 6 aylıq müddətin başlanğıc tarixinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bir qayda olaraq, 6 aylıq müddətin başlanğıc tarixi daxili hüquq müdafiə vasitələrinin istifadə edilib tükənməsinin nəticəsi kimi son qərarın çıxarılma vaxtından hesablanır. Bəzən isə qəti qərarın rəsmi olaraq yazılı şəkildə şikayətçiyə bildirilməsi anı əsas kimi qəbul edilir. Belə ki, «Vorn Avstriyaya qarşı» (1997-ci il) işində, iş üzrə Avstriya tərəfinin son məhkəmə qərarının çıxarılması tarixindən hesablanmaqla 6 aylıq müddətin keçməsi ilə əlaqədar olaraq işin qəbul edilməməsi haqqında tələbinə Məhkəmə rədd cavabı verərək, 6 aylıq müddətin son məhkəmə qərarının surətinin rəsmi şəkildə iddiaçıya verildiyi tarixdən hesablandığını bildirmişdir.

«Həsən Babayev Azərbaycana qarşı» işi üzrə qərarla Məhkəmə qeyd etmişdir ki, altı aylıq müddətin axımı qəti ölkə-daxili qərar qəbul olunduqdan və bütün səmərəli və yararlı daxili hüquq müdafiə vasitələri tükəndiyi tarixdən başlayır. Lakin ekstraordinar vasitələri Konvensiyanın 35-ci maddəsinin 1-ci bəndinin mənasında səmərəli vasitə hesab etmək olmaz və bu cür vasitəni tükəndirməyə yönələn istənilən uğursuz cəhd altı

aylıq müddətin axımını təzələyə bilməz. «Tarverdiyev Azərbaycana qarşı» işi üzrə 26 iyul 2007-ci il tarixli qərarda Məhkəmə 6 aylıq müddət faktoruna bir qədər başqa prizmadan yanaşmışdır. Belə ki, hökumətin altı aylıq vaxtın ötməsi ilə bağlı iddiasına cavab olaraq Məhkəmə bildirmişdir ki, yekun ərizə forması ərizəçi tərəfindən Məhkəməyə gec təqdim edilsə də, ərizənin təqdim edilməsinin formal tarixi ərizəçinin şikayət vermək niyyəti barədə Məhkəməyə ilk məktubunu göndərdiyi tarixdir.

Məhkəmənin məsləhət rəyləri verməklə bağlı yurisdiksiyası. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında Məhkəmənin daha bir mühüm səlahiyyəti göstərilmişdir. Konvensiyaya görə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Nazirlər Komitəsinin xahişi ilə yalnız Konvensiyanın və onun Protokollarının (Avropa Şurasının digər aktları Məhkəmənin bu səlahiyyəti ilə əhatə olunmur) təfsirinə aid olan hüquqi məsələlərlə bağlı məsləhət xarakterli rəylər verə bilər. Təəssüf ki, Məhkəmə bu səlahiyyətindən geniş istifadə etmir.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi səciyyəvi cəhətləri nədən ibarətdir?
2. Avropa Məhkəməsi fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə hansı qaydada baxır?
3. Avropa Məhkəməsinə müraciət edilməsi üçün hansı şərtlərə əməl edilməlidir?
4. Avropa Məhkəməsinin predmet yurisdiksiyasının mahiyyəti nədən ibarətdir?
5. Avropa Məhkəməsinə kimlər müraciət edə bilər?
6. Avropa Məhkəməsinin zamana görə yurisdiksiyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?
7. Avropa Məhkəməsinin ərazi yurisdiksiyası hansı məsələləri əhatə edir?

Mühazirə 8. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin regional sistemi

ATƏT və insan hüquqlarının müdafiəsi

Öz fəaliyyətinə 1972-ci ildə dialoq və danışıqlar üçün çoxtərəfli forum kimi başlayan və tərkibinə 60-a yaxın ölkənin daxil olduğu ATƏT özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan regional qurumdur. Hazırda ATƏT artıq formalaşmış regional təşkilatdır. 1975-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Yekun Aktı, 1990-cı ildə Parisdə qəbul edilmiş Yeni Avropa üçün Xartiya və ona Əlavə protokol, 1992-ci il Helsinki Bəyannaməsi, habelə 1994-cü il Budapeşt Müşavirəsinin sənədləri ATƏT-in təsis sənədləri sayılır. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM) bu qərarlara uyğun olaraq ATƏT-ə çevrilmiş, onun məqsədləri dəqiqləşdirilmiş və quruluşu təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 1994-cü il Budapeşt Sammitindən sonra 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏM ATƏT adlanmağa başlamışdır.

ATƏT-in əsas məqsədləri kimi uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təhlükəsizlik şəraitində əməkdaşlıq, tərksilah, münafişəli vəziyyətlərin qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində əməkdaşlıq və s. məsələləri qeyd etmək olar. ATƏT-in regional təşkilat kimi fəaliyyətinin əsas qayəsi təhlükəsizlik məsələləri olsa da, onu digər təhlükəsizlik təşkilatlarından fərqləndirən əsas cəhət onun təhlükəsizliyə hərtərəfli və genişmiqyaslı aspektdən yanaşmasıdır. Belə ki, sözün əsl mənasında təhlükəsizlik, demokratiya və sülh məhz insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət və riayət edilməsi şəraitində mümkün ola bilər. ATƏT-i digər regional təşkilatlardan fərqləndirən əsas cəhət onun bu və ya digər məsələyə dair çıxardığı qərarların hüquqi qüvvəsinin

siyasi xarakterə malik olmasıdır.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş digər öhdəliklər kimi, insan meyarı sahəsində öhdəliklər də öz mənbəyini 1975-ci il Helsinki Yekun Aktından götürür. Yekun Aktı, eyni zamanda insanlar arasında əlaqə, məlumat, mədəniyyət, təhsil də daxil olmaqla, insan hüquqlarına aid olan müxtəlif sahələrdə dövlətlərin konkret əməkdaşlıq formalarını və istiqamətini müəyyən edir. Helsinki Yekun Aktı öz təbiətinə görə mürəkkəb beynəlxalq sənəd olmaqla, özündə iştirakçı dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlərin ümumi prinsiplərini, Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsi və etimadın möhkəmləndirilməsi, eləcə də iqtisadiyyat, elm, texnika, ətraf mühit, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq üzrə razılaşmalar kompleksini əks etdirir.

Helsinki Yekun Aktının əsas hissəsi 5 bölmədən ibarətdir: “Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər”, “İqtisadiyyat, elm, texnika və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq”, “Aralıq dənizi regionunda təhlükəsizliyə və əməkdaşlığa dair məsələlər”, “Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq” və “Müşavirədən sonra görüləcək tədbirlər”. Yekun Aktın tərkibinə daxil olan ilk sənəd kimi “İştirakçı dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamədə “fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət” adlı bölmədə qeyd olunur ki, iştirakçı dövlətlər, irqinə, cinsinə, dilinə və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edəcəklər”.

ATƏM-in iştirakçı dövlətlərinin nümayəndələrinin 1980-1983-cü illərdə keçirilmiş Madrid görüşünün yekun sənədinin “Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər” bölməsinin prinsiplərə dair hissəsində iştirakçı dövlətlər tərəfindən Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmiş prinsiplərə, o cümlədən insan hüquqlarına hörmət prinsipinə tam əməl edilməsi və sözügedən prinsiplərin tətbiq edilməsi istiqamətində tədbirlərdən biri kimi həmin prinsiplərin hər bir ölkənin praktikasına və prosedurlarına

müvafiq olaraq dövlətdaxili qanunvericiliklərdə təsbit edilməsi qeyd olunmuşdur.

ATƏM iştirakçı dövlətlərinin nümayəndələrinin 1986-cı ildə Vyanada keçirilmiş görüşü nəticəsində qəbul edilmiş yekun sənədinə “ATƏM-in insan meyarı” adlı bölmə əlavə edilmişdir ki, bu da ATƏM çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində çox əhəmiyyətli yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. İnsan meyarı üzrə 1989-cu ildə Paris şəhərində keçirilmiş görüşdə humanitar sahədə yeni yanaşmalar və Helsinki prosesinin iştirakçılarının həmin sahədə götürdükləri öhdəlikləri icra etməyə hazırlıqları ciddi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. 5-29 iyun 1990-cı il tarixlərində Kopenhagen şəhərində keçirilmiş insan meyarı üzrə müşavirə nəticəsində qəbul edilmiş sənəddə təsbit edilmiş öhdəliklərin xarakterində keyfiyyət baxımından dəyişiklik müşahidə olunur. Belə ki, burada ayrı-ayrı insan hüquqları və azadlıqları üzrə öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s.) və insan meyarı sahəsində öhdəliklərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. 10 sentyabr-4 oktyabr 1991-ci il tarixlərində keçirilmiş ATƏM-in insan meyarı üzrə Moskva görüşünün sənədinə əsasən, iştirakçı dövlətlər Avropada dərin dəyişiklərlə xarakterizə olunan bir dövrdə onların ərazilərində baş verən insan hüquqları problemlərinə münasibətdə ATƏM-in səmərəliliyinin artırılmasının zəruriliyini qeyd etmişlər. 19-21 noyabr 1990-cı il tarixlərində ATƏM-in iştirakçı dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarının Paris şəhərində keçirilmiş görüşünün əsas sənədi – Yeni Avropa üçün Paris xartiyası adlandırılmışdır. Yeni Avropa üçün Paris xartiyasında iştirakçı dövlətlərin Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmiş prinsiplərə tam sadıq olduqları və həmin prinsipləri təcrübədə həyata keçirmək qətiyyətləri ifadə olunmuşdur. Sənəd struktur baxımından demokratiya, sülh və həmrəyliyin yeni əsri, gələcək üçün istiqamətlər və təsisatlar adlanan 3 bölmədən ibarətdir. ATƏM iştirakçı dövlətlərinin

dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü ildə Budapeşt şəhərində keçirilmiş görüşdə qəbul edilmiş Bəyannamədə dövlət və hökumət başçıları qeyd etmişlər ki, “Biz ATƏM-ə XXI əsrin çağırışlarına cavab tapılmasında əsas rol oynamaq imkanı verəcək yeni siyasi impuls vermək barədə qətiyyətliyik. Bu qətiyyət bundan sonra ATƏT adlandırılacaq ATƏM-in yeni adında öz əksinin tapacaqdır”.

ATƏT-in insan meyarı sahəsində öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün yardım göstərilməsi məqsədilə bir sıra daimi təsisatlar yaradılmışdır. Həmin orqanlar əsasən aşağıdakılardır: Demokratik təsisatlar və insan hüquqları Bürosu; Milli azlıqlar üzrə Ali Komissar; Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndə.

ATƏT-in insan meyarı sahəsində öhdəliklərinin unikalığı onların insan hüquqları və əsas azadlıqlarının ənənəvi müdafiəsi çərçivəsindən kənara çıxır, özündə qanunun aliliyi və demokratik institutların təsisinə yardımı birləşdirir. ATƏT normaları bütün iştirakçı dövlətlərə münasibətdə qüvvədədir. ATƏT çərçivəsində qəbul edilən qərarlar konsensus əsasında qəbul olunduğu üçün heç bir iştirakçı dövlət bu və ya digər öhdəliyin ona aid olmadığını iddia edə bilməz. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsində ATƏT-in strategiyasının unikallığını şərtləndirən digər amil ondan ibarətdir ki, təhlükəsizliyin təmin edilməsində əməkdaşlığa əsaslanan yanaşma dövlətin təcridinə deyil, onun inkişafına əsaslanır.

Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büronun vəzifələri aşağıdakılardır: seçki prosesinə nəzarət yolu ilə demokratik seçkilərin keçirilməsinə kömək göstərilməsi; demokratik institut və insan hüquqlarının təbiətinə, vətəndaş cəmiyyətinin və qanunun aliliyinin möhkəmləndirilməsinə yardım; xüsusilə insan meyarı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət vasitəsilə münacişlərin ilkin xəbərdarlıq və qarşısının alınmasında iştirak; insan hüquqları sahəsindəki vəziyyəti və seçkilərin keçirilməsini izləyən jurnalist və müşahidələrin

hazırlanması və s.

Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büronun mənzil-qərargahı Varşavada yerləşir. İlkin olaraq Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasına uyğun olaraq 1990-cı ildə Azad seçkilər üzrə Büro kimi yaradılmış Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büro ATƏT-in insan meyarı sahəsində işi üçün əsas təsisat hesab edilir. Büro ATƏT-in seçkilər, insan hüquqları və demokratikləşmə ilə məşğul olan ixtisaslaşmış qurumudur. Büro hər il Varşava şəhərində ATƏT-in insan meyarı üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini nəzərdən keçirmək üçün insan meyarının implementasiyası görüşünü təşkil edir. ATƏT iştirakçı dövlətləri, milli insan hüquqları təsisatları, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirak etdiyi belə görüşlər 10 gün davam edir. Büro vətəndaş cəmiyyətinin və demokratik institutların inkişafı məqsədilə müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Belə layihələrə aiddir: hüququn aliliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş kadrların hazırlığı və texniki yardım proqramları; milli insan hüquqları institutlarına texniki yardım göstərilməsi; insan meyarı məsələləri üzrə maarifləndirmə işləri və məlumatın yayılması; insan alverinə qarşı mübarizə; qeyri-hökumət təşkilatları arasında, eləcə də onlarla hökumətlər arasında əlaqələrin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə töhfə verilməsi; kişi və qadınların hüquq bərabərliyi; işgəncələrə qarşı mübarizə və din azadlığının təminatı üzrə fəaliyyət və s.

Milli azlıqların işləri üzrə Ali Komissar preventiv diplomatik funksiyaları həyata keçirir. Onun əsas vəzifəsi sülh və stabilliyi, o cümlədən ATƏT-in iştirakçı-dövlətləri arasında münasibətləri təhlükə altında qoyan etnik gərginliyin aşkar edilməsi və aradan qaldırılmasıdır. Ali Komissar milli azlıqlarla əlaqədar yaranan vəziyyətləri təhlil edir və gərgin vəziyyətlərin ilkin mərhələdə həll edilməsi üçün tədbirlər görür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT mandatı çərçivəsində Ali Komissar işi gizli apara bilər və gərgin vəziyyətin tərəfi də daxil olmaqla,

bütün tərəflərdən asılı olmayaraq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. O, sərbəst olaraq bu və ya digər vəziyyətə məhz harada və hansı anda müdaxilə etməyin mümkünlüyü haqqında qərar vermək hüququna malikdir. Onun vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün o, qərəzsiz olmalı və heç bir tərəfə üstünlük verməməlidir. Milli azlıqların işləri üzrə Ali komissarlığın mənzil-qərargahı Haaqada yerləşir. Ali Komissarın işinin prinsipləri aşağıdakılardır: erkən xəbərdarlıq və erkən fəaliyyət; müstəqillik; bitərəflik; konfidensiallıq.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu isə iştirakçı dövlətlərdə kütləvi informasiya vasitələri sahəsində işlərin ümumi vəziyyətinə nəzarət etmək, öz fikrini azad ifadə etmək və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına aid ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin ciddi pozulmasına operativ cavab vermək məqsədilə yaradılmışdır. Nümayəndənin əsas məqsədi müstəqil və plüralist kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafının təmin edilməsində iştirakçı dövlətlərlə əməkdaşlıq edilməsi və onlara yardım göstərilməsindən ibarətdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu Vyana şəhərində yerləşir. Nümayəndə bütün iştirakçı dövlətlərdə kütləvi informasiya sahəsində baş verən hadisələrin müşahidə edilməsi, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinə maneə və jurnalistlərin fəaliyyəti üçün əlverişli olmayan şəraitin yaradılması kimi amillərlə səciyyələnən problemlərə xüsusi diqqət ayırmaqla sərbəst ifadə azadlığına dair ATƏT çərçivəsindəki prinsip və öhdəliklərin dəstəklənməsi və təşviq edilməsi səlahiyyətlərinə malikdir. Bununla yanaşı, Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndə ATƏT iştirakçı dövlətləri tərəfindən ATƏT çərçivəsində fikir və ifadə azadlığı və öhdəliklərə ciddi şəkildə riayət edilməməsi hallarına operativ şəkildə reaksiya vermək məsuliyyətini daşıyır.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş mühüm sənədlər qis-

mində 1999-cu ildə İstanbulda qəbul edilmiş Avropa Təhlükəsizlik Xartiyasını qeyd etmək yerinə düşərdi. Burada təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı, insan meyarına da toxunulmuşdur. Xartiyada ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş təhlükəsizlik konsepsiyasında insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi, demokratiya və qanunun aliliyi mərkəzi yer tutur. Burada xüsusilə milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi və onların həyata keçirilməsinə yardım, vətəndaşlıq məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir, işgəncə, eləcə də qəddar və qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar, etnik təmizləmə qadağan olunur. Sənəddə, eyni zamanda qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə də toxunulmuşdur. Burada qadın və kişi bərabərliyinin həm Təşkilat səviyyəsində, həm də dövlət səviyyəsində siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olması qeyd olunur. Həmçinin qadın və uşaqlara münasibətdə bütün növ ayrı-seçkilik formalarının aradan qaldırılması, onların hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hərbi münasibətdə iştirakının qadağan olunması üçün görülməli olan tədbirlər barədə söz açılır.

ATƏT-lə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq məsələlərini nəzərdən keçirərkən ATƏT-in Bakı Ofisinin fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. ATƏT-in Bakıda Ofisinin yaradılması haqqında qərar 16 noyabr 1999-cu il tarixində ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarı ilə qəbul olunmuşdur. 25 noyabr 1999-cu il tarixində imzalanmış Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu ATƏT və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığa yeni təkan vermişdir. 19 iyun 2000-ci il tarixində Vyana şəhərində ATƏT və Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Bakıda ATƏT-in Ofisinin təsis edilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmış və 18 iyul 2000-ci ildə ATƏT-in Bakıdakı Ofisinin rəsmi açılışı olmuşdur. ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarı ilə ATƏT-in Bakı ofisinin funksiyalarına aşağıdakılar daxil edilmişdir:

-Azərbaycan Respublikasının ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin həyata keçirilməsində, eləcə də təhlükəsizlik və sabitliyin humanitar, siyasi, iqtisadi və ətraf mühit aspektləri də daxil olmaqla ATƏT-in bütün meyarları üzrə Təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıqda yardım göstərilməsi;

-Fəaliyyətdə olan sədr və ATƏT-in digər institutları ilə əlaqələrin asanlaşdırılması, fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, məlumat mübadiləsinin, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar və institutlarla əməkdaşlığın təşviq edilməsi;

-yerli hakimiyyət orqanları, milli insan hüquqları təsisatları, universitetlər, elmi tədqiqat institutları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqə yaradılması və saxlanılması, o cümlədən ATƏT-in iştirakı ilə tədbirlərin təşkilinə yardım göstərilməsi və s.

Avropa İttifaqı və insan hüquqları

Avropa İttifaqı unikal siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik dövlətlər birliyidir. Avropa İttifaqı mürəkkəb regional inteqrasiya qurumu olmaqla beynəlxalq təşkilatların müasir anlayışının hüdudlarından kənara çıxır. Avropa İttifaqının hüquqi təbiətinin unikallığı onun dövlətüstü xarakter daşımındadır. Bu isə özünü İttifaq hüququ və ya Avropa İttifaqı hüququ adlanan hüquqi norma və qaydalar kompleksində göstərir. Avropa İttifaqı hüququ normaları milli qanunvericilik üzərində üstünlüyə malikdir, bütün vətəndaş və hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter kəsb edir.

Avropa İttifaqının əsası 1951 və 1957-ci illərdə qəbul olunmuş üç müqavilə ilə qoyulmuşdur: Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında 1951-ci il Paris Müqaviləsi; Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi; Avropa İqtisadi Birliyinin təsis olunması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi. Təsis müqavilələri ilə yanaşı, Avropa İttifaqının təşkili və fəaliyyəti

aşağıdakı hüquqi sənədlərə əsaslanır:

-1965-ci il Brüssel Müqaviləsi. Bu müqaviləyə əsasən, üç birliyin vahid orqanları yaradılmışdır.

-1971-ci il Lüksemburq Müqaviləsi. Bu müqaviləyə əsasən ən mühüm məsələlər üzrə qərarların yalnız ümumi razılıq əsasında qəbul olunması barədə razılıq əldə olundu.

-1986-cı il Vahid Avropa Aktı. Bu Akta əsasən İttifaq çərçivəsində 1993-cü ilə qədər vahid daxili bazarın yaradılması və siyasi əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

-1990-cı il Şengen Sazişi. Bu Sazişdə 1993-cü ildən etibarən Avropa İttifaqı ərazisində vahid viza rejimi, yük, kapital və şəxslərin sərhədlərdən maneəsiz olaraq keçməsi barədə müddəalar əks olunmuşdur.

- Ümumi müdafiə, valyuta-iqtisadi ittifaqı da daxil olmaqla, siyasi ittifaqın yaradılmasını nəzərdə tutan 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsi.

- 1997-ci il Amsterdam Sazişi. Bu Sazişdə əsasən sosial sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, əhalinin miqrasiyasının liberallaşdırılması və ümumi pul vahidinə (avro) keçidlə bağlı müddəalar əks olunmuşdur.

- 2001-ci il Nitsa Sazişi. Bu Saziş müvafiq qurumun orqan və institutlarının formalaşdırılması məqsədilə Avropa İttifaqı təsis aktlarına əsas dəyişikliklər etmişdir.

Avropa İttifaqının ümumi məqsədi İttifaqa daxil olan ölkələrin vətəndaşlarına sülh və tərəqqi gətirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə daim möhkəmləndirilən əməkdaşlıq əsasında nail olunur. Həmin əməkdaşlıq iqtisadi, siyasi və sosial sahələri əhatə edir. İttifaqın iqtisadi və sosial tərəqqisini təmin etmək, beynəlxalq miqyasda Avropa İttifaqının vahidliyini möhkəmləndirmək, Avropa vətəndaşlığını tətbiq etmək, azadlığın, təhlükəsizliyin və ədalətin əhatə dairəsini inkişaf etdirmək, Avropa İttifaqı hüququ əsasında Avropa cəmiyyəti qurmaq kimi vəzifələri vardır.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Avropa İttifaqı iqtisadi məqsədlərlə yaradılmasına baxmayaraq, indi siyasi-iqtisadi quruma çevrilmişdir. Belə ki, 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi əslində Avropa İttifaqının təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi bir qurum olaraq fəaliyyətə başlamasına əsas verdi. Bu baxımdan Avropa İttifaqı müəyyən strukturlar və təsisatlar formalaşdırmağa başladı. Vahid Avropa İttifaqı vətəndaşı məsələsinin ortaya çıxması isə bu İttifaq çərçivəsində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ilə əlaqədar problemi gündəmə gətirdi. Maastrixt Müqaviləsində Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunan ayrıca insan hüquq və azadlıqlarının siyahısı sadalanmır.

Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquq və azadlıqları ilə əlaqədar 2000-ci ilin dekabr ayının 7-də Nitsada qəbul edilən Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyasını qeyd etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyada öz təsdiqini tapmış əksər hüquqlar Avropa İttifaqı ərazisində olan istənilən şəxsə münasibətdə tanınan hüquqlardır. Xartiyada ilk dəfə əsas hüquqlar qismində tanınan səmərəli idarəetmə kimi hüquqlar da öz təsbitini tapmışdır. Xartiyanın əsas fərqli xüsusiyyəti onun əsas insan hüquqları və azadlıqlarının unikal təsnifatını aparmasındadır. Belə ki, Xartiya əsas insan hüquq və azadlıqlarını özünəməxsus şəkildə sistemləşdirmişdir. Təsnifatın əsası kimi subyektiv hüquqlar (şəxsi, siyasi, iqtisadi və s.) deyil, onların müdafiəsinə yönələn dəyərlər çıxış edir: insan ləyaqəti; azadlıq; bərabərlik; həmrəylik.

Xartiyanın I bölməsi «**Ləyaqət**» adlanır və 1–5-ci maddələri əhatə edir. Burada insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət edilməsi və müdafiə olunması, yaşamaq hüququ və heç bir şəxsin ölüm cəzasına məhkum və ya edam oluna bilməməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Xartiyada keyfiyyətə yeni müddəa – şəxsiyyətin bütövlüyü hüququ bəyan edilmişdir.

II Bölmə «**Azadlıq**» adlanır və 6–19-cu maddələri əhatə

edir. Burada azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət, şəxsi xarakterli məlumatların müdafiəsi, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququ, fikir, vicdan və etiqad azadlığı bəyan olunur və dini motivlərə görə hərbi xidmətdən imtina hüququnun həyata keçirilməsi milli qanunvericiliyə uyğun olaraq tanınır. Bundan başqa, özünüifadə və məlumat azadlığı, yığıncaqlar və birləşmək azadlığı, keyfiyyətə yeni olan incəsənət və elm azadlığı, təhsil hüququ, peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ, sahibkarlıq azadlığı, mülkiyyət hüququ, sığınacaq hüququ kimi əsas hüquq və azadlıqlar təsbit olunmuşdur.

III Bölmə «**Bərabərlik**» adlanır və 20–26-cı maddələri əhatə edir. Burada bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, uşaq hüququ, ahılların hüququ, əlillərin inteqrasiyası kimi ayrı-ayrı sosial təbiətə malik məsələlərin Xartiyada öz konkret ifadəsini tapması əslində çox müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu, Xartiyanın aktuallığını vurğulamaqla yanaşı, onun əsl insan meyarından çıxış etməsinin və ona xidmət etməsinin bariz sübutudur.

IV Bölmə «**Həmrəylik**» adlanır və 27–38-ci maddələri əhatə edir. Burada aşağıdakı hüquqlar təsbit olunmuşdur: işçilərin informasiya və məsləhət hüququ; kollektiv müqavilələr və kollektiv fəaliyyət hüququ; məşğulluq xidmətinə müraciət etmək hüququ; hər bir işçinin onun sağlamlığına, təhlükəsizliyinə və ləyaqətinə hörmət edən əmək şəraiti hüququ; hər bir işçinin iş vaxtının maksimum müddətinin məhdudlaşdırılması hüququ; həftəlik istirahət hüququ; illik ödənişli məzuniyyət hüququ; səhiyyə sisteminin profilaktik tədbirlər sistemində daxil olmaq və tibbi köməkdən istifadə etmək hüququ və s.

Bundan başqa, burada uşaq əməyinin qadağan edilməsi və iş yerlərində gənclərin müdafiəsi, ailə və peşə həyatı ilə əlaqədar ailə və peşə həyatının qarşılıqlı uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə hər kəsin analıqla əlaqədar motivlərlə işdən çıxarılmadan müdafiə hüququ, həmçinin hamiləliyə və doğuşa

görə haqqı ödənilən məzuniyyət və uşağın doğulması və ya övladlığa götürülməsi ilə əlaqədar ona xidmət göstərmək üçün məzuniyyət hüququ, sosial təminat və sosial müdafiə hüququ, sağlamlığın müdafiəsi, ətraf mühitin mühafizəsi, istehlakçıların müdafiəsi kimi məsələlər tənzim olunur.

V Bölmə «**Vətəndaşlıq**» adlanır və 39–46-cı maddələri əhatə edir. Burada İttifaqın hər bir vətəndaşının yaşadığı dövlətdə, bu dövlətin vətəndaşı üçün nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Avropa Parlamentinin seçkilərində namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, bələdiyyə seçkilərində namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, müraciət hüququ, yaşayış yeri seçmək azadlığı və s. kimi hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, 41-ci maddədə yeni müddəa sayıla biləcək səmərəli idarəetmə hüququ təsbit olunmuşdur.

Xartiyanın VI bölməsi «**Ədalət mühakiməsi**» adlanır və 47–50-ci maddələri əhatə edir. Bu bölmədə təqsirsizlik prezumpsiyası və müdafiə hüququ, səmərəli və qərəzsiz məhkəməyə müraciət hüququ, cinayət və cəzanı müəyyənləşdirərkən qanunçuluq və proporsionallıq prinsipi, eyni bir cinayətə görə iki dəfə məhkəmə təqibi və cinayət cəzasına məruz qalmamaq hüququ kimi hüquqlar əks olunmuşdur.

Xartiyanın sonuncu - VII bölməsi isə «**Ümumi qaydalar**» adlanır və 51-54-cü maddələri əhatə edir. Bu bölmədə Xartiya ilə bağlı ümumi müddəalar, onun tətbiqi sferası və qaydası əks olunmuşdur. Burada, eyni zamanda, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayan ombudsman institutuna da həsr olunmuş müddəaya rast gəlmək olar. 43-cü maddəyə əsasən İttifaqın üzv-dövlətdə yaşayan hər bir vətəndaşının, yaxud hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsinin Ombudsmana müraciət etmək hüququ vardır.

MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) Nizamnaməsində Təşkilatın əsas məqsədlərindən biri kimi beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına, həmçinin ATƏT-in sənədlərinə uyğun olaraq insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin edilməsi müəyyən olunmuşdur. Təşkilat çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı həm müqavilə mexanizmləri, həm də təşkilati mexanizmlər mövcuddur. Doğrudur, həmin mexanizmlərin təsir qüvvəsi digər qurumlar səviyyəsində olmasa da, bununla belə burada çox mühüm müddəalar təsbit edilmişdir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində region çərçivəsində qəbul edilmiş ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri 1995-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyasıdır. Konvensiyanın preambulasında insan hüquqları və əsas azadlıqları üzrə öhdəliklərin effektiv icrası, qanunun aliliyi və azadlıq ideali sahəsində hər bir razılığa gələn tərəfin səylərinin artırılması, sülhün möhkəmləndirilməsi insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınması xüsusilə vurğulanır.

39 maddədən ibarət olan bu beynəlxalq-hüquqi sənəd özündə bir sıra mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları birləşdirir. Həmin hüquq və azadlıqlara işgəncə, digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ (maddə 3), şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ (maddə 5), məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ (maddə 6), fikir, vicdan və etiqad azadlığı (maddə 10), nikah hüququ (maddə 13), əmək hüququ (maddə 14), sosial təminat hüququ (maddə 16) və s. aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 2-ci maddəsi xüsusilə diqqəti çəkən müddəaları özündə təsbit edir. Belə ki, həmin normada ölüm hökmünün tətbiq oluna bilmədiyi şəxslərin dairəsi göstərilmişdir. Onlara hökmün çıxarılması və ya icrası zamanı hamilə olan qadınlar, cinayətin törədilməsinə qədər yaşı 18-ə

qədər olan şəxslər aid edilə bilər. Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin öz etnik, dil, mədəni və ya dini xüsusiyyətini fərdi, birgə və maneəsiz şəkildə ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ kimi imperativ norma 21-ci maddənin əsas tələbidir. Konvensiyanın 24-cü maddəsi isə birbaşa olaraq vətəndaşlıqla bağlıdır. Hər bir insanın vətəndaşlıq hüququ, kimlənin vətəndaşlıqdan və ya öz vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan əsassız olaraq məhrum edilməməsi isə həmin maddənin əsas hissəsini təşkil edir.

İnsan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bu Konvensiya ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş sənədlər də mövcuddur. Buna nümunə qismində regionda qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi akt – 24 sentyabr 1993-cü ildə MDB üzv-dövlətlərinin Dövlət Başçıları Şurasının Moskvada keçirilən görüşündə qəbul edilmiş Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım haqqında Saziş qeyd edilmişdir. Sazişin preambulasında iştirakçı-dövlətlərin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə hörmət etməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə əməl etməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həllində üzv-dövlətlərin həmrəyliyi kimi ideyalar əks olunmuşdur.

Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyası isə regionda müvafiq kateqoriya şəxslərlə bağlı meydana çıxan münasibətləri tam şəkildə nizama salır. Sazişdə milli azlıqlara mənsub şəxslərin fərdi və ya birgə əsaslarla etnik, dil, mədəniyyət, dini xüsusiyyətlərini maneəsiz ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ, yaşadıqları dövlətin isə ictimai və dövlət həyatında, yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsinə aid olan məsələlərin həllində iştirak etmək hüququnu təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir. Birlik çərçivəsində insan hüquqlarının daha bir aspektinin - əmək

miqrasiyası və sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlığın tənzim edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1994-cü ildə Moskvada qəbul edilmiş Əməkçi-miqrantların əmək miqrasiyası və sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişin preambulasında deyilir ki, iştirakçı-dövlətlərin hökumətləri onun işlənilib hazırlanmasında BMT-nin insan hüquqları üzrə sənədlərində təsbit olunmuş prinsip və normalara, BƏT-in hüquqi aktlarına, həmçinin İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında 1993-cü il Müqaviləsinə əsaslanmışlar. Sazişə müvafiq olaraq, əməkçi-miqrantlara işə düzəldiyi dövlətdə qanuni əsaslarla ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan və getdiyi dövlətdə daimi yaşayan şəxslər aid edilirlər. Əməkçilərin əmək fəaliyyəti işə düzəldiyi dövlətin əmək qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, işəgötürənlə bağlanmış əmək müqavilələri ilə rəsmiləşdirilir. Sazişin 10-cu maddəsi isə əməkçi-miqrantların sosial təminat və sosial sığortası, həmçinin tibbi xidmətdən istifadə etməsi ilə bağlı müdəcələri müəyyənləşdirir.

MDB-də sosial hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı digər müqavilə qismində 13 mart 1992-ci ildə Moskvada imzalanmış Pensiya təminatı sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin vətəndaşlarının hüquqlarının təminatı haqqında Sazişi göstərmək olar. Sazisə uyğun olaraq, əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri də daxil olmaqla, vətəndaşların sosial təminatı yaşadıkları dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Bununla belə, pensiya təminatının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün xərcləri belə təminatı verən dövlət daşıyır. Pensiya hüququnun müəyyən edilməsi dövlətin istənilən ərazisində toplanan əmək stajı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Birlik ərazisində əmək miqrasiyasını tənzim edən digər sənəd 15 dekabr 2000-ci ildə MDB İqtisadi Şurasının Qərarı ilə bəyənilmiş «MDB iştirakçı-dövlətlərinin işçi qüvvəsinin miqrasiyasının tənzimlənməsi və ümumi əmək bazarının mərhələli formalaşması Konsepsiyasıdır. Bu sənəddə ümumi əmək bazarının formalaşmasının məqsədi, prinsipləri, vəzifələri və sosial-əmək sferasında siyasətin

həyata keçirilmə mexanizmi təsbit edilmişdir. Bu sahədə digər sənədlər də qeyd edilməlidir. Məsələn, 15 aprel 1994-cü il tarixli Əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi və əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, Əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar əlilliyin, peşə xəstəliyi və digər zədələnmələrin işçilərə vurduğu ziyanın əvəzinin ödənilməsinə qarşılıqlı hüququn tanınması haqqında 9 sentyabr 1994-cü il Sazişi və s. MDB çərçivəsində qəbul edilmiş digər sazişlər də bu istiqamətdə əhəmiyyətli yer tutur. Məsələn, 24 sentyabr 1993-cü il tarixli Silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında Saziş, Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 1993-cü il Konvensiyası və s. MDB çərçivəsində bir sıra təşkilati mexanizmlər yaradılsa da, onların fəaliyyətsizliyi insan hüquqları problemi istiqamətində təşkilatın dayaqlarını sarsıdır. Məsələn, MDB Dövlət Başçıları Şurasının 24 sentyabr 1993-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş Müstəqil Dövlətlər Birliyi İnsan Hüquqları Komissiyası haqqında əsasnaməyə uyğun yaradılmalı MDB insan Hüquqları Komissiyasının, Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım üzrə Dövlətlərarası Fondun fəaliyyətsizliyi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi

Təsadüfi deyildir ki, Asiyada bu günə kimi insan hüquqları üzrə regional orqanlar mövcud deyildir. Bu qitənin bir çox alimləri və dövlət xadimləri hesab edirlər ki, Asiyada dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni uyğunluğu olmadığından, insan hüquqları üzrə regional mexanizmlərin təşkili üçün də şərait yoxdur. Onların fikrincə bu dövlətlərin səyləri siyasi və mədəni inkişaf məsələlərində cəmlənməlidir. BMT Baş Məclisi dəfələrlə belə orqanları olmayan regionun dövlətlərini müvafiq müqavilələrin bağlanması imkanlarını araşdırmağa çağırmışdır. Bu baxımdan insan hüquqlarının beynəlxalq

səviyyədə müdafiəsinin Asiya üzrə konsepsiyasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi tendensiyasını yalnız bu və ya digər şəkildə ifadə edən və beynəlxalq təşkilatların qətnamələri formasında qəbul olunan ayrı-ayrı sənədlərdə təsadüf etmək mümkündür. Bu sənədlər arasında İslam Şurasının işləyib hazırladığı və 1981-ci ilin sentyabr ayının 19-da elan edilən İnsan hüquqlarının Ümumi İslam Bəyannaməsi və 1988-ci ilin fevral ayının 15-də Dehli şəhərində qəbul olunmuş İnsan hüquqları və xalqlar hüququ haqqında Asiya-Sakit okean Bəyannaməsi qeyd edilməlidir. Ümumi İslam Bəyannaməsi preambuladan və 23 maddədən ibarətdir. Preambulada «xalqların ətraf mühitdə sərbəst, qorxusuz, təzyiqə məruz qalmadan və heç bir ehtiyac hiss etmədən yaşayacağı, inkişaf edəcəyi və firavan ömür sürəcəyi aləmdə dünyanın daha ədalətli şəkildə mövcudluğuna meyl göstərməsi» etiraf olunmuşdur. Preambulada, həmçinin bu növ sənədin dini xarakter kəsb etməsi qeyd edilmiş, xüsusilə də insan hüquqlarının ilahi mənşəyi də nəzərə alınmışdır. İnsan hüquqlarının mənbəyinin ilahi xarakteri onların məhdudlaşdırılmaması, aradan qaldırılmaması, hakimiyyət, birlik və ya hər hansı bir təsisatlar tərəfindən pozulmamasını da meydana çıxarmışdır. Bəyannamədə müsəlmanların humanistlik, bərabərlik, irqi, dərisinin rəngi, cinsi və s. kimi əlamətlər üzrə diskriminasiyaların həyata keçirilməməsi ilə xarakterizə olunan islam qayda-qanununun yaradılmasına şərait yaratmaq öhdəliyi də xüsusi olaraq vurğulanmışdır. İslam qayda-qanununa görə, idarə edənlərlə idarə edilənlərin qanun qarşısında eyni səviyyədə bərabər olması amili nəzərdə tutulmuş və hər bir insanın öz imkanları daxilində öhdəliyini yerinə yetirməklə öz əməllərinə görə məsuliyyət daşması müəyyən edilmişdir. Bəyannamənin I maddəsi yaşamaq hüququnu əks etdirmişdir: «insanın həyatı müqəddəs və toxunulmazdır», «şəxsiyyət qanununun şərtlərini istisna etmək sərt ilə nə təhqirə, nə də ölümə məruz qalmamalıdır». 2-ci maddədə insanların şəxsi həyata malik olmaq hüququ öz əksini tapmışdır. 3-cü maddədə

əmək hüququ və cinsi əlamət üzrə hüquqi bərabərlik, 4-cü maddədə istənilən şəxsin qanuna müvafiq olaraq məhkəməyə müraciət etməsi və eləcə də, ona qarşı yönəldilmiş mühakiməyə qarşı çıxış etmək və müstəqil məhkəmə orqanlarından ədalətli qərarın qəbul olunmasına nail olmaq hüququ öz ifadəsini tapmışdır. Digər maddələr ədalətli məhkəmə prosesi (5-ci maddə), psixoloji və fiziki işgəncələrin tətbiqindən müdafiə olunma (7-ci maddə), sığınacaq alma (9-cu maddə), söz azadlığı (12-ci maddə), təhsil almaq və peşələrin sərbəst şəkildə seçilməsi hüququ və sonda bir yerdən başqa yerə hərəkət etmə və yaşayış hüququna əsaslanmışdır.

İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş 1990-cı il tarixli islamda insan hüquqları haqqında Qahirə Bəyannaməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəyannamə şəriət qaydalarını nəzərə alaraq islam konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. Mühüm hüquq və azadlıqlar siyahısının müəyyən edilməsi Bəyannamənin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bəyannamə qadınların və kişilərin hüquq bərabərliyini müəyyən edir.

Bir sıra hüquqlar 1988-ci ilin fevral ayının 15-də qəbul olunmuş insan hüquqları və xalqlar hüququ haqqında Asiya-Sakit okean Bəyannaməsində də nəzərdə tutulmuşdur, buraya ilk növbədə: yaşamaq hüququ, sülh və təhlükəsizliyin qorunması hüququ, irqi, cinsi, milli, din və inkişaf etmə səviyyəsindən asılı olmayaraq maddi, dini və fiziki cəhətdən mövcud olma hüququ, ləyaqətli mühitdə yaşamaq hüququ, inkişaf etmək hüququ, zorakılıq və qorxudan azad olmaq hüququ və s. daxildir. Bəyannamədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, qeyri-zorakılıq bəşəri birliyin bütün sosial və siyasi səviyyələrdəki əsası kimi çıxış etməlidir. Lakin Bəyannamə ilə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə heç bir mexanizm nəzərdə tutulmamışdır.

1994-cü ildə Ərəb Dövlətləri Liqası tərəfindən insan hüquqlarının Ərəb Xartiyası qəbul edilmiş və 15 üzv-dövlət tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra 2008-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Xartiyada mühüm fundamental hüquq və azadlıqlar

əks olunmuşdur, Xartiya ilə Ekspertlər Komitəsi yaradılmışdır ki, onun da əsas vəzifəsi dövlətlər tərəfindən üzv-dövlətlərin bu sahədə öhdəliklərinə dair məruzələrinə baxmaq və ona qiymət verməkdən ibarətdir.

Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Məhkəməsi

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin regional mexanizmləri sırasında Amerika sistemi əsas yerlərdən birini tutur. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin Amerika sisteminin əsasını bu sənədlər təşkil edir: 1948-ci il tarixli İnsan hüquq və vəzifələrinə dair Amerika Bəyannaməsi, Amerika Dövlətləri Təşkilatının (ADT) Nizamnaməsi (1948), 1969-cu ildə qəbul olunan və 1978-ci ildə qüvvəyə minən Amerikaarası İnsan Hüquqları Konvensiyası və Konvensiyaya dair 1988-ci il tarixli Əlavə protokol. İnsan hüquqları sahəsində əsas aktlar olan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasından (1950) sonra qəbul olunan Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası demək olar ki, qeyd olunan sənədlərlə eyniyyət təşkil edir. Xüsusilə də Amerika Konvensiyası, demək olar ki, Avropa Konvensiyasının əksər maddi-hüquqi normalarını özündə ehtiva edir. Amerika Konvensiyasında əsas etibarilə I nəsil, yəni vətəndaş və siyasi hüquqlar təsbit olunmuşdur. Düzdür Konvensiyanın III fəslində «iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar» adlansa da burada II nəsil hüquqlar sadalanmır.

«Proqressiv inkişaf» adlanan cəmi bir maddədən ibarət olan bu fəsildə yalnız ümumi formada ADT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapan iqtisadi, sosial, təhsil, elmi və mədəni standartlara daxil olan bu hüquqların tam həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün qanunvericilik və digər tədbirlərin görülməsini iştirakçı-dövlətlər öz öhdələrinə götürmüşlər. Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq hüquqi aktlar əsasında iki regional bey-

nəlxalq hüquq müdafiə mexanizmi fəaliyyət göstərir: Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi.

Amerika İnsan Hüquqları Komissiyası üzv-dövlətlərin irəli sürdükləri namizədlər sırasından ADT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 4 il müddətinə seçilən (daha bir müddətə yenedən seçilə bilmək hüququ ilə), öz dövlətlərini təmsil etməyən 7 üzvdən ibarətdir. ADT-nin bütün üzv-dövlətləri Komissiyada təmsil olunur. Komissiyanın əsas vəzifəsi insan hüquqlarına hörmət və onların müdafiəsi işinə dəstək verməkdir. Komissiyanın əsas funksiyası və səlahiyyətləri üzv-dövlətlərə insan hüquqları sahəsində tövsiyələr vermək, üzv-dövlətlərin hökumətlərinə onların insan hüquqları sahəsində həyata keçirdikləri tədbirlərə dair məlumat verilməsi barədə sorğu ilə müraciət etmək, üzv-dövlətlərə onların istəyi ilə konsultativ xidmət göstərmək və s. Komissiyanın ən əhəmiyyətli səlahiyyəti isə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir. Konvensiyanın 44-cü maddəsinə əsasən, istənilən şəxs və ya şəxslər qrupu, yaxud ADT-nin birində və ya bir neçəsində qanuni şəkildə tanınan istənilən qeyri-hökumət təşkilatı Konvensiyanın müddəalarının pozulması ilə bağlı Komissiyaya müraciət edə bilər.

Amerikaarası insan hüquq müdafiə sistemində ikinci mühüm mexanizm Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsidir. Məhkəmə Baş Assambleya tərəfindən 6 il müddətinə (daha bir dəfə təkrar seçilə bilmək hüququ ilə) seçilən 7 hakimdən ibarətdir. Yalnız mübahisənin tərəfi olan dövlət və Komissiya Məhkəməyə müraciət edə bilər. Məhkəmə iş yalnız Komissiya çərçivəsində həyata keçirilən prosedur tükəndikdən sonra baxa bilər. Pozuntu aşkar edərsə Məhkəmə müvafiq dövlət qarşısında pozulmuş hüquqların bərpası və zərərçəkmiş tərəfə ədalətli kompensasiya ödənilməsi tələbi ilə çıxış edə bilər.

Amerika Məhkəməsinin daha bir səlahiyyəti Konven-

siyanın təfsiri və tətbiqi ilə bağlıdır. Yəni, Konvensiyanın təfsiri və tətbiqi ilə bağlı bütün məsələlər Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilmişdir.

İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası və Məhkəməsi

1963-cü ildə özündə 50-dən çox dövləti birləşdirən ən iri regional beynəlxalq təşkilat olan Afrika Birliyi Təşkilatının (ABT) və daha sonra birlik tərəfindən 1981-ci ildə İnsan və xalqların hüquqları haqqında Xartiyanın qəbul edilməsi ilə insan hüquqlarının müdafiəsinin Afrika regional mexanizminin əsası qoyuldu. Xartiyanın digər universal və regional beynəlxalq hüquqi aktlardan fərqi ondan ibarətdir ki, Xartiyada bir sıra mühüm III nəsil hüquqlar, yəni kollektiv hüquqlar – beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik hüququ, inkişaf hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ - öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2000-ci ildə ABT Afrika Birliyinə çevrilmişdir. Bu mexanizmin əsasını qeyd olunan Xartiya əsasında təsis edilən və 1987-ci ildə fəaliyyətə başlayan İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası təşkil edir. Komissiya, Xartiyanın iştirakçı-dövlətlərinin təqdimatı əsasında Birliyin üzv ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları Assambleyası tərəfindən 6 il müddətinə seçilən (yenidən seçilə bilmək hüququ ilə) milliyyətçə afrikalı olan 11 müstəqil üzvdən ibarətdir. Xartiyaya əsasən Komissiya Afrika qitəsində insan hüquqlarının inkişafı və müdafiəsi üçün yaradılır. Komissiyanın əsas funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- insan və xalqların hüquqlarına dair tədqiqatlar aparmaq;
- insan və xalqların hüquqları sahəsində ixtisaslaşan yerli təşkilatlara dəstək vermək;
- hökumətlərə tövsiyələr vermək;
- Afrika dövlətlərinin qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yardımçı olmaq.

Komissiya həmçinin iştirakçı-dövlətlərin, Afrika Birliyi-

nin və ya Birlik tərəfindən tanınan istənilən Afrika təşkilatının xahişi ilə Xartiyanın müddəalarını şərh edə bilər. Komissiyanın daha bir mühüm səlahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dövlətlərarası və fərdi şikayətlərə baxır, həmçinin ayrı-ayrı məlumatlar əsasında insan və xalqların hüquqlarının kobud və kütləvi pozulması hallarına Assambleyanın diqqətini cəlb edir.

Dövlətlərarası şikayət proseduru BMT komitələrində olduğu kimidir, lakin mühüm fərq ondan ibarətdir ki, Afrika Xartiyasına əsasən (40-cı maddə) bəzi hallarda bir iştirakçı-dövlət digərinin Xartiyanın müddəalarını pozması ilə bağlı həmin dövləti xəbərdar etmədən birbaşa Komissiyaya müraciət edə bilər.

Fərdi şikayət proseduru Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyasında olduğu kimidir. Mühüm fərq ondan ibarətdir ki, Amerika Konvensiyasından fərqli olaraq Afrika Xartiyasında dövlətdaxili orqanın qərarından sonra Komissiyaya müraciət etmək üçün 6 aylıq vaxt məhdudiyyəti qoyulmamışdır. Xartiyada şikayətin milli müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra ağılabatan müddət ərzində Komissiyaya göndərilməsi şərti irəli sürülür. «Ağılabatan müddət»in isə hansı vaxtı əhatə etməsi Xartiyada açıqlanmır. Eyni zamanda pozuntu aşkar etdikdə Komissiyanın müvafiq dövlətin üzərinə hansı tələblər qoymaq səlahiyyəti də Xartiyada açıq qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Afrika Komissiyası ilə yanaşı yeni bir orqan olan Afrika İnsan və xalqların hüquqları məhkəməsi də fəaliyyət göstərir. Məhkəmə Afrika xartiyasına əlavə 9 iyun 1998-ci il tarixli Protokol əsasında təsis olunmuşdur. 25 yanvar 2004-cü ildə Protokol qüvvəyə minmiş və Afrika məhkəməsi fəaliyyətə başlamışdır. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Məhkəmə Komissiyanı əvəz etmir, əksinə onun fəaliyyətini tamamlayır. Məhkəmə üzv-dövlətlərin təqdimatı əsasında Assambleya tərəfindən gizli səsvermə yolu ilə 6 il müddətinə (yenidən seçilə bilmək hüququ ilə) seçilən 11 hakimdən ibarətdir. Məhkəməyə Komissiya, iştirakçı-dövlətlər,

Afrika hökumətlərarası təşkilatları müraciət edə bilərlər. Eyni zamanda Məhkəmə iş aidiyyəti olan Komissiya yanında müşahidəçi statusuna malik olan qeyri-hökumət təşkilatlarına və ya ayrı-ayrı fərdlərə bilavasitə Məhkəməyə müraciət etmək hüququ verə bilər. İnsan və xalqların hüquqlarının pozuntusu faktını müəyyən edərsə Məhkəmə delikvent-dövlətin qarşısına bu pozuntunu aradan qaldırmaq, ədalətli kompensasiya ödəmək və digər tələblər qoya bilər. Məhkəmənin qərarları məcburidir və iştirakçı-dövlətlər bu qərarları icra etmək öhdəliyini götürmüşlər.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. ATƏT-in Helsinki Yekun Aktının insan hüquqları baxımından əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. ATƏT-in insan meyarı üzrə fəaliyyəti hansı sahələri əhatə edir və mahiyyəti nədən ibarətdir?
3. Avropa İttifaqının insan hüquqları sahəsində fəaliyyəti hansı istiqamətlərdə həyata keçirilir?
4. Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasını digər analoji beynəlxalq sənədlərdən fərqləndirən cəhətlər hansılardır?
5. MDB çərçivəsində insan hüquqları sahəsində qəbul olunan əsas sənədlər hansılardır?
6. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi hansı hüquqi aktlara əsaslanır?
7. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin Amerika sisteminin əsasını hansı sənədlər təşkil edir?
8. Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası və Məhkəməsi hansı səlahiyyətlərə malikdir?
9. İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasında hansı əsas hüquq və azadlıqlar təsbit olunmuşdur?
10. İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası və Məhkəməsi hansı funksiyaları həyata keçirir?

Mühazirə 9. Ombudsman - insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas dövlətdaxili mexanizmi kimi

İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) təsisatının yaranması

Müasir dövrdə ombudsman hüquqi dövlətin mühüm atributlarından biri kimi çıxış edir. Bu gün müxtəlif ölkələrdə müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərdiyinə baxmayaraq, insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan şəxs hər bir məkanda ümumqəbul olunmuş ombudsman adı ilə tanınır. «Ombudsman» İsveç mənşəli söz olub, «ombud və ya umbud» sözündən götürülmüşdür. İsveçlilər və digər skandinav xalqları «ombudsman» sözünü «inanılmış», «vəkil edilmiş şəxs» kimi tərcümə edirdilər. Əvvəlcə, ombudsmanlar mütləq monarxiya dövründə ali hakimiyyətin adından məmurların və hakimlərin fəaliyyətinə nəzarət etməli olan taxt-tac adamları idi. Konstitusiyalı monarxiyaya keçidlə əlaqədar ombudsman parlament orqanı olmuşdur, bu isə öz əksini İsveçin 1809-cu il konstitusiyasında tapmışdır.

Müxtəlif ölkələrdə ombudsman vəzifəsi müxtəlif adlar daşıyır. Bu institutun vətəni olan Skandinaviya ölkələrində ədliyyə ombudsmanı, ingilisdilli ölkələrdə - parlament müvəkkili (Böyük Britaniya, Şimali İrlandiya, Şri-Lanka – administrasiyanın işləri üzrə parlament müvəkkili), araşdırmalar üzrə parlament müvəkkili (Yeni Zelandiya), Kanadanın ingilisdilli əyalətlərində - sadəcə parlament müvəkkili (ombudsman). Bəzi ölkələrdə «parlament» sözü olmadan «müvəkkil» termini işlədilir: şikayətlər üzrə müvəkkil (İsrail), vətəndaşların hüquqları üzrə müvəkkil (Polşa), insan hüquqları üzrə müvəkkil (Azərbaycan, Rusiya). Həmçinin, ədliyyə zamini (Portuqaliya), vətəndaşların yardımçısı (Ayova ştatı, ABŞ), xalq vəkili (Rumıniya). Bu institutun adlandırılmasında həmçinin «müdafiəçi» terminindən istifadə olunur ki, bu da onun məhz vətəndaşların

hüquqlarının müdafiəsinə yönəldiyini göstərir: vətəndaşların müdafiəçisi (Kvebek əyaləti, Kanada), xalq müdafiəçisi (İspaniya, Gürcüstan), ictimai müdafiəçi (Nebraska ştatı, ABŞ), mülki müdafiəçi (italyan əyalətləri), xalq hüquq müdafiəçisi (Xorvatiya). Bəzən ombudsman institutunun funksiyasını kollektiv orqan həyata keçirir: xalq hüquq müdafiəsi kollegiyası (Avstriya), administrasiyanın sui-istifadələrinin araşdırılması üzrə komissiya (Nepal), insan hüquqları üzrə parlament komissiyası (Latviya).

Ümumi şəkildə qeyd etmək olar ki, ombudsman – konstitusiyaya və ya qanunverici hakimiyyətin aktı ilə nəzərdə tutulan, müstəqil yaxud qanunverici hakimiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyan, dövlət orqanları, vəzifəli şəxslərin hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) zərər çəkmiş şəxslərdən şikayətlər alan və ya öz təşəbbüsü ilə fəaliyyət göstərən və tədqiqatlar aparmağa, bərpaedici hərəkətlər etməyə, tövsiyələr verməyə və məruzələr təqdim etməyə səlahiyyətli olan yüksək rütbəli ali vəzifəli şəxsdir.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ölkələrdə ombudsman institutu həm milli, həm də regional səviyyələrdə, bəzən həm də bələdiyyələr səviyyəsində (məsələn, İtaliyada) yaradılır. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin konkret istiqamətləri üzrə (ordu işləri üzrə, istehlakçılardan hüquqları, gender bərabərliyi, uşaq hüquqları, ayrı-seçkilik problemləri üzrə) işləyən «ixtisaslaşdırılmış ombudsman» vəzifələri də vardır.

Dünya təcrübəsində ombudsman institutunun üç modeli fərqləndirilir. Bu modellər bir-birindən dövlət-hüquqi sistemdə onların yeri, təyin olunma qaydası, hakimiyyətin bu və ya digər qoluna tabe olması və ya geniş səlahiyyətinin olmaması və s. görə fərqlənir. Bu modellər icraedici ombudsman, hansı ki, icra hakimiyyətinin orqanı hesab olunur, hökumət və ya prezident tərəfindən təyin olunur, onun nəzarəti altındadır və ona hesabat verir. Məsələn, Fransada bu vəzifəni tutan şəxs Nazirlər Şurası tərəfindən təyin olunur. Oxşar institut indiyədək ümumi ombudsman olmayan ABŞ-nın bəzi ştatlarında da fəaliyyət

göstərir. Başqa bir model parlament ombudsmanıdır, hansı ki, hakimiyyətin qanunvericilik sistemindədir, parlament tərəfindən seçilir və ona hesabat verir (və ya onun nəzarəti altındadır). Bir sıra ölkələrdə ombudsman «parlament müvəkkili» adlanır (məsələn, Ukraynada-Ali Radanın insan hüquqları üzrə müvəkkili). Nəhayət, sonuncu model müstəqil ombudsman modelidir. Müstəqil ombudsman səviyyəsi qanunverici, icra və ya məhkəmə hakimiyyətinə uyğun gələn hakimiyyətin xüsusi müstəqil qoludur. O, prezident və ya parlament tərəfindən təyin oluna və ya seçilə bilər, lakin bundan sonra həmin orqana tabe olmur. Ombudsmanın belə modeli bir sıra dövlətlərdə (Portuqaliya, Niderland və s.) mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili də məhz bu modelə aiddir.

Ombudsman institutunun mövcud olduğu ölkələrin əksəriyyətində o, parlament modelinə məxsusdur. Bu təbiidir, çünki tarixən ombudsman parlamentin məhsulu olmuşdur. O, məhz administrasiya üzərində parlament nəzarəti orqanı kimi, konstitusiya ilə bəyan olunmuş insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları uğrunda parlamentin mübarizəsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Lakin parlament modeli nisbətən məhduddur, çünki vətəndaşların əsas hüquq pozuntuları onların dövlət hakimiyyətinin icra orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərində meydana çıxır. Buna görə də müstəqil ombudsman modeli daha uğurlu və səmərəli modeldir.

Ombudsman institutu dünyanın sivilizasiyalı ölkələrinin hüquq sistemlərində haqlı olaraq insan hüquqlarının müdafiəsində və dövlət orqanlarının qanuniliyi və fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsində vacib mexanizm hesab olunur. Vətəndaşların hüquqları və qanuni maraqlarının müdafiəsi məqsədi ilə malik olduğu bütün səviyyələrdə dövlət aparatı və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə geniş nəzarət funksiyası onun yüksək nüfuzunun və ictimaiyyət tərəfindən geniş şəkildə tanınmasının və qəbul edilməsinin göstəricisidir. Bu onun statusunu xarakterizə

edən və onun fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən demokratik xüsusiyyətlərlə bağlıdır: dövlət orqanları sistemində müstəqil mövqe, onu seçən parlamentin bütün səlahiyyət müddətində dəyişilməzliyi, qanunvericilik təşəbbüsü və ya qanunvericiliyin insan hüquqları baxımından təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərlə çıxış etmək hüququ, öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə ehtiyacı olan bütün insanlar (vətəndaşlar, əcnəbilər və qeyriləri) üçün açıq və əlçatan olması, şikayət və müraciətlərin araşdırılmasında formal prosedurların olmaması, vətəndaşlara göstərilən yardımın pulsuz olması və s. Ombudsmanın fəaliyyətinin əsaslandığı bütün bu prinsip və prosedurlar insanların hüquq və azadlıqlarının dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin sui-istifadəsi və özbaşınalığından müdafiə funksiyasının həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ombudsmanların seçilməsi və səlahiyyət müddətləri müxtəlifdir. Belə ki, təcrübədə Ombudsmanların parlament tərəfindən seçilməsi, parlamentin rəyi əsasında prezident tərəfindən təyin edilməsi və prezidentin təqdimatı əsasında parlament tərəfindən seçilməsi üsulları mövcuddur. Ombudsmanlar 2 ildən 7 ilədək müddətə və yaxud qeyri-müəyyən müddətə seçilir. Əksər ombudsmanlara təkrar seçilə bilmək hüququ verilir.

Ombudsman institutunun yaradılması və fəaliyyəti dövlət və vətəndaş, hakimiyyətə malik şəxslər və idarə olunanlar arasında münasibətlərdə yeni bir başlanğıcın əsasını qoydu. Beləliklə, XX əsrin ortalarından etibarən bütün dünyada sürətlə yayılmağa başlayan və böyük populyarlıq qazanan ombudsman institutu öz effektivliyini sübut edib və bir çox ölkələrin hüquq müdafiə mexanizmləri sistemində möhkəm mövqe tutmuşdur.

Bütün dünyada mövcud Ombudsman təsisatlarının malik olduqları səlahiyyətləri və fəaliyyət prinsiplərini rəhbər tutaraq onu qeyd etmək olar ki, Ombudsmanın vəzifəsi idarəetməni təkmilləşdirmək və dövlət tərəfindən görülən işləri ictimaiyyətə daha geniş formada çatdırmaq, dövlət və onun məmurlarının ictimaiyyətə verilən hesabatlarının sayını artırmaq məqsədi ilə

insan hüquqlarının pozulması, hakimiyyətdən sui-istifadə və digər bu kimi halları aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Ombudsman institutunun tətbiqi cəmiyyətdə hüquqi şüurun, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafına təkan vermiş, eləcə də idarəetmənin demokratikləşdirilməsi prosesini sürətləndirmiş oldu.

Hüquq-mühafizə mexanizmlərinin mövcudluğu ilə yanaşı, ombudsman təsisatının tətbiqinin aktuallığı cəmiyyətin dövlət-hüquq strukturunda spesifik əhəmiyyətə malikdir. Parlamentin, hökumətin, yaxud məhkəmənin tərkib hissəsi olmayan, bununla belə, vəzifəli şəxslər tərəfindən qanunların yerinə yetirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edən institutun mövcudluğu hüquqi dövlət quruculuğunun mühüm atributudur.

Ombudsman təsisatlarının dünya ölkələrində yayılması 1976-cı ildə Beynəlxalq Ombudsmanlar İnstitutunun yaradılmasına zəmin yaratmışdır. Bu institut tərkibində 50-dən çox milli institutları cəmləşdirərək təhqiqatlar, maarifləndirmə, nəşrlərin yayılması, informasiya mübadiləsi, həmçinin regional və beynəlxalq konfranslar vasitəsi ilə ombudsman konsepsiyasının inkişafına səy göstərir.

1982-ci ildə İnsbrucq universitetinin (Avstriya) əməkdaşları ombudsman institutları üzrə tədqiqatların aparılması məqsədilə Avropada elmi cəmiyyətin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişlər. Artıq 1988-ci ildə bu cəmiyyət beynəlxalq ictimai təşkilat statusunu aldı və hal-hazırda Avropa Ombudsmanlar İnstitutu kimi tanınır.

İnsan hüquqlarının qorunması sahəsində mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul edən Avropa Şurasında İnsan Hüquqları üzrə Komissar (Avropa Şurası Ombudsmanı) vəzifəsinin yaranması özünəməxsus tarixi inkişaf mərhələlərini keçmişdir.

1997-ci ildə Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin başçılarının Strasburqda keçirdiyi zirvə toplantısında Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Komissarı vəzifəsinin yaradılması qərara alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurasında

belə bir təsisatın yaradılması istiqamətində diskussiyalar uzun illər davam etmişdir. Hələ 1972-ci ildə belə bir qurumun yaradılması ilə bağlı təklif səslənmiş, 1974-cü ildə Avropa Şurasına daxil olan ölkələrin ombudsmanlarının iştirakı ilə Avropa Şurasının himayəsi altında işçi yığıncağı keçirilmişdir. Nəhayət, 21 sentyabr 1999-cu il tarixində Avropa Şurası Parlament Assambleyası İspaniyanın keçmiş xalq müdafiəçisi (ombudsman) cənab Alvaro Hil Roblesi Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə ilk Komissarı seçdi. Daha sonra Tomas Hammarberq 2005-ci ilin oktyabrın 5-də bu vəzifəyə seçilmiş, 2006-cı ilin aprelinde isə səlahiyyətlərinin icrasına başlamışdır. Avropa Şurasının sayca üçüncü Komissarı Nils Muiznieks 2012-ci ilin yanvarında bu vəzifəyə seçilmiş və aprelin 1-dən vəzifələrinin icrasına başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili professor E.Süleymanova da 2005-ci ildə Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Komissarı vəzifəsinə seçkilərdə namizəd qismində iştirak etmiş və 8 ölkənin insan hüquqları sahəsində nüfuzlu mütəxəssisləri sırasında topladığı səsərə görə dördüncü olmuş, eyni zamanda bu vəzifəyə namizədlər sırasında ilk qadın olmuşdur.

Azərbaycanda ombudsman təsisatı: yaranması, inkişafı və əsas fəaliyyət istiqamətləri

Sovet İttifaqının süqutu dünyada baş verən geosiyasi vəziyyətə öz güclü təsirini göstərdi. Müstəqilliyini qazanmış hər bir ölkə öz təbii sərvətlərindən, insan potensialından, milli sərvət və dəyərlərindən istifadə etməklə keyfiyyətə yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Yaranmış qarışıqlıq burulğanında separatizm meylləri baş qaldırdı və yeni müstəqil dövlətlərə təzyiqlər edilməyə başlandı. Nəticədə etnik təmizləmə, genosid, silsilə terror aktları törədildi. Azərbaycan torpaqlarının işğalı və minlərlə dinc sakinin bundan zərər çəkməsi buna əyani misaldır. Ermə-

nistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal olundu, on minlərlə insan ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınların qurbanı oldu, bir milyondan çox azərbaycanlı işgəncələrə, zorakılığa məruz qalaraq qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü, yüzlərlə yaşayış məntəqəsi, təhsil, səhiyyə obyektləri, tarix və mədəniyyət abidələri məhv edildi. 1994-cü ildən atəşkəs haqqında razılığın əldə olunmasına baxmayaraq hələ də erməni tərəfinin atəşin dayandırılması rejimini müntəzəm pozması nəticəsində Azərbaycan tərəfindən hərbiçilərlə yanaşı sərhədyanı bölgələrdə yaşayan dinc əhali (ahıllar, qadınlar, uşaqlar və digərləri) də həlak olur. Eyni zamanda mütəmadi olaraq erməni hərbi qüvvələri tərəfindən azərbaycanlı hərbi qulluqçuları əsir, mülki əhali isə girov götürülür.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan sürətlə inkişaf edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və həyata keçirilməsi, ölkə vətəndaşlarının pozulmuş hüquqlarının bərpası müstəqillik, suverenlik şəraitində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir, ön plana keçir və bu şərəfli missiyanın reallaşması daha asan olur. Çünki bütün insan hüquqları məhz bu şəraitdə, müstəqillik mühitində gerçəkləşə bilər.

Ötən əsrin sonlarına yaxın müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında həyatın bütün sahələri üzrə, o cümlədən insan hüquqları sahəsində köklü islahatlar həyata keçirilməyə başlandı.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktında göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikası xalqın birliyini qorumalı, ayrıca şəxsin, ailənin, ictimai birliklərin və digər kollektivlərin mənafeyinə uyğun surətdə qanundan irəli gələn hüquqları və azadlıqları müəyyən edərək və bunlara hörmət göstərilməsini təmin edərək hüquq qaydası yaratmalıdır. Bütün vətəndaşların mənafelərinin qanuna əsasən uzlaşması təmin edilməli, hər bir şəxsin hər hansı

ayrı-seçkiliyə yol vermədən azad inkişafı üçün bərabər şərait yaradılmalıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev hələ sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayaraq respublikamızda həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə yönəldilərək gələcək müstəqilliyimizin bərpasına zəmin yaratdı.

1993-cü ilin iyun ayından ölkədə formalaşmağa başlayan yeni siyasi kurs vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırdı, ölkəmizin parçalanmasına son qoydu və hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğu siyasətinin gerçəkləşməsinə gətirib çıxardı.

«Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktı müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasətinin və iqtisadi inkişafının əsaslarını qoymuşdur. Konstitusiyaya aktı nə qədər mühüm və əhəmiyyətli bir sənəd olsa da, dövlətin quruluşunu və əsaslarını müəyyən edən Konstitusiyaya əvəz edə bilməzdi. Müstəqilliyinə qovuşmuş gənc dövlətin demokratik prinsiplərə cavab verən əsas qanunun olmasına böyük ehtiyac var idi. Məhz bu baxımdan 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev ilk olaraq beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının ümumtanınmış prinsiplərinə uyğun olan konstitusiyaya layihəsinin hazırlanmasını qarşıya məqsəd qoydu. Qısa müddət ərzində konstitusiyanın layihəsi hazırlanaraq 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olundu.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi təsbit olunmuş və insan hüquqlarının təbii hüquqlar olması göstərilmişdir.

Əsas Qanunda həm birinci nəsil insan hüquqları, yəni vətəndaş və siyasi hüquqlar, o cümlədən bu hüquqların tərkib hissəsini təşkil edən məhkəmə təminatı ilə bağlı olan hüquqlar,

həm də ikinci nəsil insan hüquqları, yəni iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda müəyyən mənada Konstitusiyada kollektiv hüquqların əks olunduğunu da iddia etmək olar. Məsələn, ən mühüm kollektiv hüquq kimi səciyyələndirilən sülh hüququ Konstitusiyada birbaşa olmasa da, dolayısı ilə nəzərdə tutulmuşdur. Yaxud müasir hüquq ədəbiyyatında müəyyən qədər həmrəylik hüququ kimi dəyərləndirilən ətraf mühitin təhlükəsizliyi hüququ Konstitusiyada fərdi hüquq kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının daha effektiv təmin edilməsi məqsədi ilə ümummilli liderimiz bu sahədə mühüm Fərman və Sərəncamlar imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərmanından irəli gələn məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq, Azərbaycanın konkret inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş və bu il qəbul edilməsinin 15 ili tamam olan «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı» xüsusi diqqətə layiqdir.

Həmin proqram tam yerinə yetirilsə də, yenə də demək olar ki, qarşıya qoyulmuş bəzi məqsədlər keyfiyyətə yeni səviyyədə dövrün tələblərinə uyğun olaraq davam etdirilir.

Təbii ki, qlobal problemlərin həllində insan hüquqlarının rolunun artması bu sahədə yeni həm beynəlxalq, həm də milli hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını və mövcud olan mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra, ölkədə bu sahədə demokratik, hüquqi islahatların həyata keçirilməsi və insan hüquqlarının səmərəli təmini məqsədilə institusional mexanizmlər sistemi yenidən qurulmuşdur.

Son bir neçə il ərzində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında ombudsman təsisatının yaradılması zərurəti təbii ki, heç kəsdə şübhə doğurmurdu.

Son dövrlər aparılmış hüquqi islahatlar nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində bir çox beynəlxalq prinsiplər Azərbaycanın milli qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Lakin bəzi humanitar aspektlərdə insanların elan edilmiş hüquqlarının müdafiəsinin daha da təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq norma və standartlara uyğun təşkilinə ehtiyac duyulurdu. Bu səbəbdən, ombudsman vəzifəsinin təsis olunması bizim gerçəkliyimizin mühüm tələbatı idi. Bu təsisatın yaradılması hüquq-müdafiə strukturları sistemini tamamlamaqla, həm də mövcud boşluqları aradan götürərək, insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizmində qüsurları aradan qaldırmaq üçün yeni imkanlar yaratmış oldu.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmin edilməsini ümumdövlət vəzifəsi hesab edərək, ilk dəfə insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» Fərmanda nəzərdə tutulmuşdur.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «İnsan Hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı»nda İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil təsisatının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

28 dekabr 2001-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Konstitusiyaya Qanunu qəbul edildi. 5 mart 2002-ci ildə isə ölkə başçısı tərəfindən bu Qanunun tətbiq edilməsi haqqında Fərman imzalandı və beləliklə də ombudsman təsisatının yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün maddi və hüquqi baza yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasının ilk Ombudsmanı 2002-ci il

iyulun 2-də Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdim etdiyi üç namizəd arasından 111 səsle (112 səsdən) seçildi.

Ombudsmanın seçilməsindən üç ay sonra, 2002-ci il oktyabrın 28-də artıq Ombudsman Aparatında ərizəçilərin qəbuluna və şikayətlərin araşdırılmasına başlanıldı.

Ombudsman haqqında Konstitusiya Qanununun qəbulu insan hüquqları sahəsində böyük dönüş nöqtəsi oldu. Qanunun konstitusiyaya statuslu olması dövlətin bu təsisatın fəaliyyətinə, ümumilikdə isə insan hüquqlarının müdafiəsi işinə verdiyi böyük önəmin göstəricisi olaraq qiymətləndirilməlidir ki, Konstitusiya qanunları qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən və ali qanun olan Konstitusiyanın ayrılmaz hissəsidir.

Qeyd edilən Konstitusiya Qanunu hal-hazırda yeni redaksiyada qüvvədədir. Bu qanunun bir sıra digər ölkələrin analogi qanunvericilik aktları ilə müqayisədə bir sıra üstünlükləri vardır.

Birincisi, Qanuna əsasən, Müvəkkil müstəqildir və yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedir. Eyni zamanda Qanuna görə hər hansı dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı, vəzifəli şəxs tərəfindən Müvəkkilin fəaliyyətinə müdaxilə edilməsi yolverilməzdir. Yəni, bu sahədə Azərbaycan qanunvericiliyinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o hətta bir sıra qabaqcıl Avropa ölkələrindən fərqli olaraq ombudsmanın tam müstəqilliyinə ciddi təminatlar verir.

Qanunun digər bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Ombudsmana maneəsiz olaraq, birbaşa, hər hansı rüsum ödənilmədən dövlətin yurisdiksiyası altında olan hər kəs (vətəndaşlar, əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, ikili vətəndaşlığı olan şəxslər), eyni zamanda hüquqi şəxslər də müraciət edə bilər.

Qanunun daha bir üstünlüyü və yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, Müvəkkili preventiv səlahiyyətlə təminatlandırır. Yəni, Müvəkkil nəinki Konstitusiyada və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş

və dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarını bərpa edir, həmçinin qanuna edilən son əlavə və dəyişiklərə görə insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınması səlahiyyətlərinə malikdir.

Ombudsman haqqında Konstitusiyaya Qanunu hal-hazırda yeni redaksiyada qüvvədədir.

Qanuna edilən yeni əlavə və dəyişikliklərdən biri də işgəncə əleyhinə milli preventiv mexanizmin (MPM) fəaliyyəti ilə bağlıdır.

2 dekabr 2008-ci il tarixdə ölkəmiz tərəfindən ratifikasiya edilən İşgəncə əleyhinə BMT Konvensiyasının Fakültativ Protokolunun icrasının təmin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə adı çəkilən sənəddə nəzərdə tutulmuş MPM funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində Müvəkkil müəyyən edilmişdir. Qanunda Müvəkkilin Aparatında yaradılan Milli Preventiv Qrupun (MPQ) səlahiyyətləndirilməsi, bu qrupun üzvlərinə dair tələblər, onların toxunulmazlığının təminatları və digər əhəmiyyətli məsələlər təsbit edilmişdir. Qanuna görə, Müvəkkil işgəncənin və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısını almaq məqsədi ilə saxlanılan şəxslərin öz iradəsi ilə tərk edə bilmədiyi yerlərə müntəzəm surətdə və ya zəruri saydığı istənilən halda baş çəkir.

MPM qismində fəaliyyətə dair iki ili (2009-2010) əhatə edən ilk hesabat, həmçinin 2011 və 2012-ci illər üzrə hesabatlar Azərbaycan və ingilis dillərində hazırlanaraq çap olunmuşdur.

Yeni əlavə və dəyişikliklərə əsasən Müvəkkil 30 sentyabr 2005-ci il tarixli «İnformasiya əldə etmək haqqında» Qanunun icrasına nəzarəti həyata keçirir.

Qeyd olunan əlavə və dəyişikliklər 8 avqust 2011-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir.

Demək olar ki, bütün Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə görə məhkəmələr müstəqildir və yalnız qanuna tabedir.

Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyi də ombudsmanın məhkəmələrin fəaliyyətinə müdaxiləsini qadağan edir. Ombudsman haqqında Konstitusiyaya Qanununa əsasən, hakimlərin fəaliyyətinin yoxlanılması Müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid deyil. Lakin Qanunun mühüm üstünlüyü ondadır ki, o bununla bağlı Müvəkkilə xüsusi səlahiyyətlər verir. Belə ki, Müvəkkilin məhkəmələrdə süründürməçilik, sənədlərin itirilməsi və vaxtında verilməməsi, habelə məhkəmə qərarlarının icrasının gecikdirilməsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq hüququ vardır.

Ombudsmanın insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini qeyd etmək olar:

- Ombudsman təsisatı əməli hüquq-müdafiə fəaliyyəti göstərməklə, vətəndaşların real problemləri ilə yaxından tanış olur və onların operativ həllinə nail olur;

- Ombudsman öz əməli fəaliyyətinin nəticələrini sistemləşdirib təhlil etməklə, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, təmini istiqamətində qanunvericiliyin yeniləşməsinə və təkmilləşməsinə kömək edir;

- Ombudsman təsisatı əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı geniş maarifləndirmə işi aparır;

- Ombudsman insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində kamil hüquq müdafiə strukturlarından biridir. Bu cür təsisatın yaradılması və effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi Azərbaycanın dünya və Avropa hüquq məkanına inteqrasiyası prosesini daha da sürətləndirir;

- Ombudsman təsisatı sərəştərsiz idarəetmə və hakimiyyətdən sui-istifadə məsələlərini qaldırmaqla, dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə verilmiş hakimiyyət həddünə riayət edilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir;

- Ombudsman təsisatı vətəndaş və dövlət münasibətlərini daha yüksək səviyyəyə qaldırmaqla ikitərəfli etimadın yaranması prosesinə təkan verir və bu da daxili siyasi gərginliyi xeyli

dərəcədə azaldır, dövlətçiliyə inamı möhkəmləndirir;

- Ombudsman hakimiyyətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında körpü rolunu oynamaqla vətəndaş fəallığını artırır və cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin bərqərar olmasına nail olur;

- Ombudsman təsisatı müstəqil bir struktur olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün əlavə bir dövlət mexanizmi kimi çıxış edir.

Ombudsman institutunun hüquqi dövlət quruculuğunda zəruri amillərindən biri də vətəndaşların birbaşa Müvəkkilin özünə müraciət edə bilməsidir. Yəni, vasitəçilər kimi, nə vəkilə, nə də qanuni nümayəndəyə ehtiyac vardır.

Ombudsman təsisatının ən böyük üstünlükləri aşağıdakılardır:

- açıq, ictimai və demokratik xarakterlidir;

- qeyri-formal və təxirə salınmadan yardım göstərmək imkanına malikdir;

- müraciətin təmənnasız və əlçatan olması, bu işə əhalinin aztəminatlı təbəqələri üçün olduqca vacibdir;

- bürokratik əngəllikləri aradan qaldırmaq imkanına malikdir;

- idarəçiliyi təkmilləşdirmək, şəffaflığı təmin etmək imkanına malikdir;

- müstəqil və toxunulmazdır.

Qanuna əsasən, cari il bitdikdən sonra 2 aydan gec olmayaraq Müvəkkil ölkədə insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinə illik məruzəni təqdim edir və həmin məruzə ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qarşısında çıxış edir. İllik məruzədə insan hüquqlarını pozan, Müvəkkilin tələbləri ilə hesablaşmayan dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin adları çəkilir və bununla əlaqədar görülmüş tədbirlər barədə məlumat verilir. Məruzədə insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə əlaqədar ümumi fikir, rəy və tövsiyələr öz əksini tapır. İllik məruzə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Res-

publikasının Konstitusiya Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna göndərilir.

Fəaliyyəti dövründə Müvəkkil tərəfindən ölkədə insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi vəziyyəti və müdafiəsi haqqında artıq on illik məruzə hazırlanmış, hər il cari il bitdikdən sonra iki aydan gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilmiş, Konstitusiya Qanunu ilə müəyyən edilmiş digər subyektlərə göndərilmiş, eyni zamanda Müvəkkil həmin məruzələrlə Milli Məclisdə çıxış etmişdir.

İllik məruzələrdə Müvəkkilin insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyəti, o cümlədən vətəndaş və siyasi hüquqların - azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, fikir, söz, məlumat azadlığı, vicdan azadlığı, seçki hüququ, müraciət etmək hüququ, birləşmək hüququ, məhkəmə təminatı hüququ, hüquqi yardım almaq hüququ, həmçinin iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların - əmək hüququ, təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ, sosial təminat hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, təhsil hüququ, mənzil hüququ, azad sahibkarlıq hüququ, milli qanunvericilikdə və insan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş digər hüquq və azadlıqların müdafiəsi üzrə fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Həmçinin əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının, əsasən də, ahılların, əlillərin, uşaqların, qadınların, qaçqın və məcburi köçkünlərin, məhkumların, hərbi qulluqçuların hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə xüsusi yer ayrılmışdır. Müvəkkilin hüquqi maarifləndirmə, elmi-analitik iş, kütləvi informasiya vasitələri və ictimaiyyətlə əməkdaşlığı, beynəlxalq əlaqələr sahəsində fəaliyyəti də məruzədə öz əksini tapmışdır. Məruzənin nəticə hissəsində insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə əlaqədar ümumi fikir, rəy və tövsiyələr qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Ombudsmanı klassik təsisat kimi tanınmış Ombudsmanın fəaliyyətinə öz yeniliklərini, təşəbbüslərini də gətirmişdir. Bunların sırasında Ombudsman yanında aparıcı qeyri-hökumət təşkilatları üzvlərinin təmsil olunduğu müstəqil Ekspertlər Şurasının, ahıllar və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə resurs mərkəzlərinin, ali təhsil müəssisələrini əhatə edən hüquq klinikaları şəbəkəsinin yaradılması, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin hüquqlarının daha etibarlı təmin edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı sahələr (qadın, uşaq, ahıl, əlil, qaçqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, hərbi qulluqçular və b.) üzrə ixtisaslaşdırılmış müşavirlərin təyini, insan hüquqlarının müasir tələblər səviyyəsində müdafiəsi sahəsində yeni peşəkar hüquqşünaslar nəslinin yetişdirilməsi, insan hüquqları sahəsində öhdəliklərin və tövsiyələrin icrası üzərində müstəqil monitoring həyata keçirməsi və digərlərini qeyd etmək olar. Bu tədbirlər çərçivəsində ilk dəfə olaraq orta məktəblərdə pilləli uşaq hüquqlarının və ölkənin ən qocaman və nəhəng ali məktəbi olan Bakı Dövlət Universitetində həm bakalavr, həm də magistratura səviyyələrində insan hüquqlarının və gender nəzəriyyəsinin tədrisinə başlanılmışdır.

Artıq 10 ildən çoxdur ki, Azərbaycanın hüquq müdafiə mexanizmləri sırasında fəaliyyət göstərən Ombudsman təsisatı özünə müstəqil, ədalətli qurum kimi yer tapmış və nüfuz qazanmışdır.

Müvəkkilin yeni prinsip və normaların formalaşması, insan hüquqlarının təmin edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan dövlət qurumları ilə işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi, vətəndaşla dövlət arasında vasitəçilik missiyasını həyata keçirən bir qurum olması ümumilikdə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Pozulmuş insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və pozulmasının qarşısının alınması, habelə insan hüquqlarının təmin edilməsi vəziyyətinin

öyrənilməsi sahəsində on ildən çox iş təcrübəsi olan ölkənin ilk Müvəkkili bu müddət ərzində öz fəaliyyətini müstəqillik, aşkarlıq, şəffaflıq, qanunçuluq, ədalət və qərəzsizlik prinsipləri əsasında quraraq həm mövcud sahədə ciddi dönüş yaratmış, həm də təsisatın təşkilatlanmasına, təşəkkülünə və formalaşmasına, onun əhali arasında nüfuz qazanmasına, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq əməllərinin bərqərar olunmasına nail olmuş, bununla da insan hüquqlarının inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır.

Bu gün ölkəmizin yaşadığı müasir inkişaf mərhələsi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aparılan mütərəqqi islahatların davam etdirilməsini şərtləndirir. Bu isə gələcəkdə milli qanunvericiliyin insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara, norma və prinsiplərə tam uyğunluğunun təmin edilməsini, beynəlxalq qurumlarla yeni əməkdaşlıq strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqlarının təmini baxımından təkmilləşdirilməsini, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsini mühüm və perspektiv vəzifələr kimi müəyyən edir.

Azərbaycanda Ombudsman təsisatının yaradılması və fəaliyyəti bütüvlükdə insan hüquqlarının inkişafına, səmərəli idarəetmənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərməklə insan hüquqlarına yanaşma tərzinin müsbətliyə doğru dəyişilməsinə və bununla da bir çox məmurların «insan hüquqları» anlayışının mahiyyətini, bununla yanaşı, gündəlik yerinə yetirdikləri vəzifələrin məhz insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönəldiyini düzgün dərk etmələrinə gətirib çıxarmış və bu da öz növbəsində idarəetmənin demokratikləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Hazırda Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələnin əsas hədəfi insan hüquqlarının daha səmərəli təmini, əhəlinin rifahının layiqli, qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni

nailiyyətlərin əldə olunmasıdır.

Məhz bu vəzifələrin həyata keçirilməsi baxımından ölkə başçısı İlham Əliyevin Azərbaycanın perspektiv inkişaf hədəf və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə 2011-ci il 29 noyabr tarixdə imzaladığı "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Keçid dövrünü uğurla başa vuran dövlətimiz bu gün özünün uzunmüddətli inkişaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyən edən bir ölkədir. Bu istiqamətlərdən ən mühümü isə insan hüquqlarıdır.

“Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili haqqında” Konstitusiya Qanununun qəbulu, Ombudsman təsisatının yaradılması və fəaliyyəti insan hüquqlarının inkişafına, səmərəli idarəetmənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərməklə bütövlükdə insan hüquqlarına yanaşma tərzinin müsbətliyə doğru dəyişilməsi ilə nəticələnmişdir. Ombudsman demokratik, hüquqi, sivil dövlət quruculuğu prosesinə öz töhfələrini verməklə müasir dövrün ən səmərəli hüquq müdafiə mexanizmi funksiyasını yerinə yetirərək heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən hər kəsin konstitusion hüquqlarının təmin olunmasına xidmət etməkdədir.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. Ombudsman institutunun yaranması hansı dövrə təsadüf edir və onun əsas mandatu nədən ibarətdir?
2. Dünya təcrübəsində ombudsmanın hansı modelləri fərqləndirilir və onlar bir-birindən nə ilə fərqlənir?
3. Ombudsmanların işinin əlaqələndirilməsi üçün hansı beynəlxalq təşkilatlar mövcuddur və onların əsas funksiyaları nədən ibarətdir?
4. Azərbaycanda ombudsman institutunun yaranma səbəblərini və hüquqi əsaslarını necə müəyyənləşdirmək olar?
5. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Mü-

vəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiya Qanununun qanunvericilik sistemində yerini necə müəyyənləşdirmək olar və Qanunun əsas özəllikləri nədən ibarətdir?

6. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin əsas vəzifəsi nədən ibarətdir?
7. Müvəkkilin hansı hüquq və səlahiyyətləri vardır?
8. Müvəkkilə kimlər müraciət edə bilər və Müvəkkil tərəfindən işlərə hansı qaydada baxılır?
9. Müvəkkilə verilən yeni səlahiyyətlər hansılardır?
10. Müvəkkilin insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində hansı fəaliyyət istiqamətlərini qeyd etmək olar?
11. Müvəkkilin illik məruzələrinin əsas mahiyyəti nədən ibarətdir və məruzədə hansı məsələlər öz əksini tapır?
12. Müvəkkilin hansı yeniliklərini və təşəbbüslərini qeyd etmək olar?

Mühazirə 10. İnsan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq

Beynəlxalq humanitar hüququn anlayışı

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında “beynəlxalq humanitar hüquq” anlayışı nisbətən təzə yaranmışdır. Çox vaxt hüququn bu sahəsi “silahlı münaqişə hüququ”, “müharibə hüququ” anlayışları ilə ifadə olunur. “Beynəlxalq humanitar hüquq” anlayışı altında bəzən insan hüquq və azadlıqları və onların həyata keçirilməsi mexanizmini nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq normaları bütövlükdə əhatə edilir.

“Beynəlxalq humanitar hüquq” anlayışı “müharibə hüququ” və ya “silahlı münaqişə hüququ” anlayışlarının sinonimi kimi ilk dəfə 50-ci illərdə Jan Pikte tərəfindən işlədilmişdir. Sonradan getdikcə bu anlayış beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə hazırda başa düşülən hüquq sahəsi kimi öz inkişafını tapmışdır. Məsələn, 1989-cu ildə qəbul edilmiş “Uşaq hüquqları” Konvensiyasının 38-ci maddəsində göstərilir ki, “iştirakçı dövlətlər silahlı münaqişələr zamanı onların barəsində tətbiq edilə biləcək və uşaqlara aid olan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına hörmət bəsləməyi və onlara əməl olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər”. 1992-ci il ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının görüşündə qəbul edilmiş “Helsinki bəyannaməsi”ndə dövlətlərin beynəlxalq humanitar hüquqa hər bir halda hörmət edəcəyi və hörmət olunmasını təmin edəcəkləri bəyan edilir.

Beynəlxalq humanitar hüququn məzmununun tam başa düşülməsi üçün ilk növbədə hər ikisi “müharibə hüququ” mənasını verən- “jus ad bellum” və “jus in bello” ifadələri üzərində dayanmaq məqsədəməvafiq olardı. “Jus ad bellum” dövlətin güc tətbiq etmək hüququnu nəzərdə tutur. Uzun əsrlər boyu müharibələr xalqlar tərəfindən pislənmişdir. Beynəlxalq münaşibətləri nizama salan qanunlar isə silahlı qüvvələrin tətbiqinə

dövlətlərarası münasibətlərin həllinin adi vasitəsi kimi baxmış və son nəticədə müharibələrə haqq qazandırmışdır. Köhnə beynəlxalq hüquqa görə müharibə hüququ dövlətin suverenliyinin bir əlaməti kimi nəzərdə tutulurdu. Yəni, suverenliyinin pozulmasını güman edən dövlətin müharibə hüququ tanınırdı. Bu beynəlxalq hüquqi aktlarda da öz əksini tapmışdı. 1899 və 1907-ci illərdə Haaqada keçirilmiş sülh konfranslarında qəbul olunmuş Beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli haqqında Konvensiyada mübahisələrin sülh yolu ilə həlli vasitələri ilə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərdə hərbi qüvvələrdən istifadə edilməsi də nəzərdə tutulurdu. Konvensiyada münaqişədə olan tərəflərin silaha əl atmazdan əvvəl imkan dərəcəsinə sülh vasitələrindən istifadə etmələri tələb olunurdu. “İmkan dərəcəsinə sülh vasitələrindən istifadə etmə” ifadəsi dövlətə istədiyi mərhələdə mübahisəni silahlı qüvvə tətbiq etməklə həll etməyə imkan yaradırdı.

Millətlər Cəmiyyətinin 1919-cu ildə qəbul olunmuş Statusunda da beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin dinc vasitələri ilə yanaşı müharibələr də qanuni vasitə hesab olunurdu.

İlk dəfə 27 avqust 1928-ci ildə 63 dövlət tərəfindən imzalanmış Paris müqaviləsi (Brian-Kelloq Paktı) beynəlxalq mübahisələrin müharibə vasitəsilə həllini qadağan etdi. Paris müqaviləsinə əsasən dövlətlər “aralarında baş vermiş mübahisə və münaqişələrin xarakter və mənşəyindən asılı olmayaraq onların nizama salınmasında ancaq sülh vasitələrindən istifadə etmək” barədə razılığa gəldilər. Beləliklə, Paris müqaviləsində təcavüzkar müharibənin qadağan edilməsi və beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi beynəlxalq hüquqi təsbitini tapdı.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

BMT Nizamnaməsi qəbul edilərkən VII fəsilə təcavüzün tərifinin daxil edilməsi barədə müzakirələr aparılmasına baxmayaraq sülh üçün təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktlarının nədən ibarət olmasının müəyyən edilməsinin Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinə aid edilməsi ilə kifayətlənilmiş, təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi məsələləri dəfələrlə həm BMT çərçivəsində, həm də BMT-dən kənar müzakirə edilmişdir.

“Təcavüz” anlayışı köhnə beynəlxalq hüquq üçün yad olmuşdur. “Təcavüz” termininin beynəlxalq hüquqi kateqoriyaya çevrilməsi beynəlxalq hüquqda güc tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi prinsipinin meydana çıxması və inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Nizamnamədə bu prinsipin öz əksini tapması isə təcavüzün qeyri-hüquqiliyini şərtləndirir. Digər tərəfdən isə güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi prinsipinin mövcudluğu təcavüzün qeyri-hüquqiliyi ideyasının inkişafı ilə bağlıdır.

Təcavüzün 1974-cü ildə BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında qəbul edilmiş tərifində təcavüz bir dövlətin digər dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT Nizamnaməsinə uyğun olmayan hər hansı başqa tərzdə silahlı qüvvə tətbiq etməsidir.

Beləliklə, müasir beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq edilməsini qadağan edir. Lakin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən kollektiv sanksiya kimi və dövlətə silahlı hücum olduqda kollektiv və fərdi özünümüdafiə tədbiri kimi silahlı qüvvələrdən istifadə edilməsinə yol verilir.

Beynəlxalq humanitar hüquq nöqtəyi-nəzərindən silahlı münaqişənin başlanmasının səbəbi əhəmiyyətli deyildir. Eyni zamanda müharibənin başlanılmasında kimin təşəbbüs göstərməsi, kimin təcavüzkar və ya təcavüzün qurbanı olması əhəmiyyət kəsb etmir. Yəni, beynəlxalq humanitar hüquq üçün silahlı münaqişə faktının olması kifayətdir. Həmin hüquq sahəsi

münaqişənin səbəblərini nəzərə almır.

Beynəlxalq humanitar hüquq normaları bütün hallarda silahlı münaqişənin iştirakçılarında bərabər səviyyədə tətbiq olunur. Beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələrə siyasi qiymət vermir, onu müasir həyatın reallığı kimi qəbul edir. Beynəlxalq humanitar hüquq belə hesab edir ki, silahlı münaqişələr real bir proses kimi müəyyən qaydalara tabe olmalı, müəyyən normalara müvafiq aparılmalıdır. Lakin bunlar heç də, o demək deyil ki, beynəlxalq humanitar hüquq müharibəni qanuni hal kimi qəbul edir. Beynəlxalq humanitar hüququn müharibənin başlanması ilə fəaliyyətə başlaması faktı müharibənin qadağan olunmasının ümumi prinsipinin şübhə altına alınmasına dəlalət etmir. Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun preambulasında BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndi demək olar ki, olduğu kimi öz əksini tapmışdır. Preambulada “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq, hər bir dövlətin öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı güc işlətməklə hədələməkdən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədlərinə zidd olan hər hansı digər hərəkətlərdən çəkinməli olduğu” xatırlanır. Qeyd olunur ki, “1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyalarında və bu Protokolda heç bir müddəə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə zidd olan hər hansı təcavüz aktını və güc tətbiqini qanuniləşdirən və ya buna icazə verən müddəə kimi təfsir edilə bilməz”.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq humanitar hüquqa müxtəlif təriflər verilmişdir.

Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi (BQXK) tərəfindən verilən tərifdə göstərilir ki, “silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüquq dedikdə, müqavilə və adətlərlə müəyyən edilmiş, xüsusi olaraq beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq münaqişələr nəticəsində yaranmış, humanitar problemlərin həllinə yönəldilmiş və humanitar düşüncələrə istinad

edərək münaqişədə olan tərəflərin müharibə aparmağın istənilən metod və vasitələrindən istifadə etmək hüququnu məhdudlaşdıran və ya münaqişənin zərər vurduğu və ya zərər vura biləcəyi adamları və əmlakı mühafizə edən beynəlxalq qaydalar başa düşülür”.

“Beynəlxalq humanitar hüquq dedikdə, hüquq norma və prinsiplərinin elə bütöv sistemi başa düşülür ki, həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunur, beynəlxalq hüquq subyektlərinin silahlı mübarizə aparılmasının müəyyən vasitə və metodlarını tətbiq etməsini qadağan etmək və məhdudlaşdırmaq, mübarizə gedişində münaqişə qurbanlarının mühafizəsini təmin etmək üzrə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini yaradır və həmin norma və prinsiplərin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edir.

Beynəlxalq humanitar hüququn aşağıdakı əlamətlərini fərqləndirmək lazımdır:

1. Beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüququn tərkib hissəsidir. Beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq hüququn bir sahəsi olmasını onların mənbələri, subyekt və obyektlərinin eyniliyi təşkil edir. Beynəlxalq humanitar hüquq normaları eyni zamanda beynəlxalq hüququn mənbəyini təşkil edir. Beynəlxalq hüququn mənbələri kimi beynəlxalq humanitar hüququn mənbələri də xüsusi qanunvericilik orqanı tərəfindən deyil, dövlətlərin iradələrinin razılaşdırılması yolu ilə beynəlxalq hüququn subyektləri olan dövlətlər tərəfindən yaradılır.

Beynəlxalq humanitar hüquq subyektləri də eyni zamanda beynəlxalq hüququn subyektləridir.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hüququn subyektli olması məsələsi hüquq ədəbiyyatında mübahisəlidir.

Bir qrup müəlliflər belə hesab edir ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq hüququn subyektli deyildir. Digər müəlliflərin fikrincə görə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq hüququn subyektli deyil, lakin beynəlxalq

hüquq münasibətlərinin subyektdirlər və ola bilsin ki, onlar gələcəkdə beynəlxalq hüququn subyektinə çevriləcəklər. Üçüncü qrup müəlliflər isə belə fikirdədirlər ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları məhdud hüquq subyektliliyinə malik beynəlxalq hüquq subyekti kimi fəaliyyət göstərir.

2. Beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələrlə əlaqədar tətbiq olunan beynəlxalq hüquq normalarının məcmusudur. Beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişə yarandıqda fəaliyyətə başlayır. Silahlı münaqişələr beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli münaqişələr ola bilər. Beynəlxalq silahlı münaqişələr iki və daha artıq dövlət arasında gedən müharibələrdir. Bir dövlətin ərazisi hüdudlarında baş vermiş münaqişələr isə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr hesab olunur. 1949-cu ildə qəbul edilmiş Cenevrə Konvensiyalarına qeyri-beynəlxalq münaqişələr zamanı tətbiq olunan 3-cü maddənin daxil edilməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Çünki insanın bir dövlətin ərazisi daxilində baş vermiş silahlı münaqişə zamanı bu münaqişənin əzablarından mühafizə edilməməsi ilə iki və daha artıq dövlət arasında baş vermiş silahlı münaqişə zamanı mühafizə edilməsi əslində heç bir real əsasa söykənmirdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələrdən kənar da fəaliyyət göstərir. Belə ki, dövlətlər beynəlxalq humanitar hüquq normalarının həm dinc dövrdə, həm də müharibə dövründə öz ölkələrində bacardıqca geniş yayılması, o cümlədən onun öyrənilməsini hərbi və mümkün qədər mülki tədris proqramlarına daxil edilməsini öhdələrinə götürmüşlər. Bu öhdəliyin həyata keçirilməsi silahlı münaqişə dövründən daha çox dinc dövrü əhatə edir. Tərəflər daim bu öhdəliyi yerinə yetirməlidirlər. Bir qayda olaraq hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin repatriasiya edilməsi silahlı münaqişələr başa çatandan sonra həyata keçirilir. Mədəni sərvətlərin mühafizəsi ilə əlaqədar dövlətlərin həyata keçirdiyi tədbirlər, mədəni sərvətlərin qeydə alınması, reyestrə salınması və sair məsələlər sülh dövründə həyata keçirilir. Müharibə aparılması

vasitələrinin məhdudlaşdırılması sahəsində son dövrlərdə qəbul edilmiş konvensiyalarda həmin vasitələrin ayrı-ayrı növlərinin tətbiq edilməsinin qadağan edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda həmin silahların istehsalı, yığılması, verilməsinin qadağan edilməsi, həmçinin onların məhv edilməsi barədə öhdəliklər də öz əksini tapır. Bu öhdəliklərə isə silahlı münaqişə dövründə olduğu kimi sülh dövründə də əməl olunmalıdır. Nəhayət, beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə alınması məsələləri beynəlxalq humanitar hüquq normalarında da əks olunmasına baxmayaraq, həmin müddəalar bir qayda olaraq dinc dövrdə həyata keçirilir. Lakin göstərilənlərin heç biri belə bir faktı təkzib etmir ki, beynəlxalq humanitar hüquq normaları silahlı münaqişələrlə bağlı, onlarla əlaqədar meydana çıxan münasibətləri tənzimləyir.

3. Beynəlxalq humanitar hüququn mənbəyini beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adət normaları təşkil edir.

4. Beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişə qurbanlarının mühafizəsi və müharibə aparılmasının metod və vasitələrinin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar meydana çıxan münasibətləri tənzimləyir.

Beynəlxalq humanitar hüququn nizama saldığı münasibətlər xarakterinə görə iki qrupa ayrılır. Bunlardan birincisi silahlı münaqişə qurbanlarının mühafizəsi ilə əlaqədar olan normalardır. Bu normalar bir çox müəlliflər tərəfindən Cenevrə hüququ adlanır. Bu hər şeydən əvvəl həmin normaların bir qayda olaraq Cenevrədə keçirilən konfranslarda qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Digər qrup normalar isə müharibə aparılması metod və vasitələrini məhdudlaşdıran normalardır. Həmin normalar Haaqa hüququ kimi tanınır.

5. Beynəlxalq humanitar hüquq onun norma və prinsiplərinin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edir. Hər hansı hüquq sahəsi özünün subyektlərinin davranış qaydalarını müəyyən edir, yəni, onların hüquq və vəzifələrini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq humanitar hüquq da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. Lakin burada bir cəhətə diqqət yetirilməlidir ki, beynəlxalq humanitar hüquq öz subyektləri olan dövlətlərlə yanaşı hələlik onun subyekt statusunu almamış olan fiziki şəxslər üçün də onun norma və prinsipləri pozmağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirmişdir. Yəni, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasına görə dövlətlər maddi və siyasi məsuliyyət daşıdıqları halda, fiziki şəxslər cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Məhz bu cəhətdən beynəlxalq humanitar hüquq onun norma və prinsiplərini pozan şəxslər üçün məsuliyyət nəzərdə tutmasını xüsusi bir əlamət kimi qeyd olunması məqsədmüvafiqdir. Çünki həmin hüquq sahəsində onun subyektləri üçün hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini əhatə etmir.

Beləliklə, beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüququn bir sahəsi olub, həm beynəlxalq silahlı münaqişələr, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrlə əlaqədar beynəlxalq hüququn subyektləri arasında yaranmış münaqişənin zərər vurduğu və ya zərər vura biləcəyi adamların və əmlakın mühafizəsi və müharibənin aparılması metod və vasitələrinin məhdudlaşdırılması sahəsindəki münasibətləri tənzimləyən, həmçinin onun norma və prinsiplərinin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyənləşdirən beynəlxalq adət və müqavilələrdə ifadə olunmuş beynəlxalq hüquq normalarının məcmusudur.

Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları hüququ

XIX əsrdən insan hüquqları dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilməyə başlandı və indi demək olar ki, bütün ölkələrin konstitusiyaları bu cür təminatlar nəzərdə tutmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin I maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, Təşkilatın qarşısında duran başqa məsələlərlə yanaşı, onun bir məqsədini də, irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün insan

hüquq və azadlıqlarına hörmətin təmin edilməsi təşkil edir. Hazırda bir çox universal və regional xarakterli beynəlxalq müqavilələrdə insan hüquqları öz təsbitini tapmışdır. İnsan hüquqları haqqında normalar beynəlxalq hüquqi sənədlərdə rəsmi təsbitini tapandan sonra ilk vaxtlar bu normalarla humanitar hüquq normaları arasında qarşılıqlı əlaqə, onların hər birinin beynəlxalq hüquqda yeri barədə fikir ayrılıqları meydana çıxdı. İnsan hüquqları beynəlxalq birliyin yeni ideyalarını ifadə edən sistem kimi meydana çıxmışdı. J. Pikte belə hesab edir ki, insan hüquqları beynəlxalq humanitar hüququn bir hissəsidir və bu hüquqlar son nəticədə humanitar hüquqa əsaslanmalıdır. Bu iki hüquq sahəsinin tətbiqi və mənşəyinə diqqət yetirən müəlliflərin fikrincə, bu hüquq sahələri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməlidir. Həm də bu mövqə tərəfdarları insan hüquqları hüququnun humanitar hüquqdan üstünlüyünü qəbul edirlər. X.P.Qasserə görə isə, beynəlxalq humanitar hüquq insan hüquqlarının silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan xüsusi hissəsidir. D.Şindler beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları arasında qarşılıqlı əlaqələri tədqiq edərək beynəlxalq hüququn bu iki qolu arasında sıx əlaqənin mövcud olmasını təsdiq edir və göstərir ki, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları ayrı-ayrı müqavilələrin predmeti olmalıdır. Bundan başqa beynəlxalq humanitar hüquq müddəaları döyüş aparılmasına dair qaydaları da əhatə etməlidir. Bu cür qaydalar isə insan hüquqları sahəsindən kənardadır və ayrıca baxış predmeti olmalıdır. Daha sonra D.Şindler göstərir ki, beynəlxalq humanitar hüququn məzmunu insan hüquqları haqqında konvensiyaların məzmunu ilə qismən uyğun olsa da onlara riayət olunması və sanksiya tətbiq edilməsi üzərində nəzarət mexanizminə münasibətdə müxtəliflik vardır. Nəhayət, başqa bir qrup müəlliflər belə hesab edirlər ki, hər iki hüquq sahəsi müstəqildir, lakin onlar arasında qarşılıqlı əlaqə olmaqla onlar bir-birini tamamlayır. BMT-nin 1968-ci ildə Tehranda keçirilmiş insan hüquqları üzrə beynəlxalq konfransda qəbul edilmiş “Silahlı münaqişələr za-

manı insan hüquqlarına hörmət etmək haqqında” XXIII qətnamədə insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüququn qarşılıqlı əlaqəsi rəsmi olaraq tanındı. Əlbəttə, bu hüquq sahələrinin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Belə ki, humanitar hüququn himayəçiliyindən ayrı-ayrı şəxslər istifadə edir, bu hüququn həyata keçirilməsinə isə əsasən dövlətlər cavabdehlik daşıyır. Şəxsin müəyyən hüquqlardan istifadə etməsinin onun üzərinə müəyyən vəzifələr qoyulması ilə müşayiət olunan hallar humanitar hüquqda az rast gəlinir. İnsan hüquqları sahəsində isə bütün insanlar üçün bərabər hüquqlar müəyyən edilmişdir. İnsan hüququnun məqsədi ayrı-ayrı fərdlərin şəxsiyyət kimi inkişafı, onların şəxsi, sosial, siyasi və iqtisadi hüquqlarını həyata keçirmək üçün imkanların təmin olunmasıdır. Hüququn bu sahəsi insan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Humanitar hüquq isə silahlı münaqişələr zamanı insan ləyaqətinin mühafizəsinə xidmət edir. Yəni, insan hüquqları fərdin inkişafına yeni perspektivlər açdığı halda, humanitar hüquq fərdin qorunmasına xidmət edir. İnsan hüquqları təsbit edilmiş bəzi beynəlxalq hüquqi aktlarda, məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 15-ci maddəsində, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində, İnsan hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasının 27-ci maddəsində dövlətdə millətin taleyini təhlükədə qoyan və mövcudluğu rəsmi surətdə elan edilən fəvqəladə vəziyyət yarandıqda həmin beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarının müəyyən qədər məhdudlaşdırılmasına yol verilir. Beynəlxalq humanitar hüquqda isə hər hansı hüququn məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Beynəlxalq humanitar hüquq daha çox mərhəmət, şəfqət ideyalarına əsaslandığı halda, insan hüquqlarında ədalətliyyə daha çox üstünlük verilir. Beynəlxalq humanitar hüquq müharibə qurbanlarının müdafiəsinə, insan hüquqları isə beynəlxalq normaların pozulmasının qarşısının alınmasına daha çox diqqət yetirir. İnsan hüquqlarında daha ümumi hüquqlar öz təsbitini tapmışdır. Beynəlxalq humanitar

hüquq normaları isə daha səciyyəvi xarakter daşıyır. İnsan hüquqları normaları ilə əsasən dövlət və onun öz vətəndaşları arasındakı münasibətlər nizama salınır. Beynəlxalq humanitar hüquqda isə dövlətlə düşmən dövlətin vətəndaşları arasında münasibətlər nizama salınır. Beynəlxalq humanitar hüquq müstəsna olaraq beynəlxalq hüquq qaydası pozulan zaman tətbiq edildiyi halda, insan hüquqları silahlı münaqişələr zamanı öz qüvvəsində qalsa da, əsasən sülh vaxtı tətbiq olunur.

Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları arasında mövcud olan fərqlərə baxmayaraq, onlar ideoloji cəhətdən eyni tarixi və fəlsəfi köklərə malikdir. Hər iki hüquq sahəsi insanı ona düşmən olan qüvvələrdən qorumaq üçün yaranmış, hər iki hüquq sahəsi qlobal cəhətdən eyni məqsədə və eyni “subyektdə”-insana xidmət edir.

Dövlətin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəlikləri

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının əksəriyyəti özü icra olunan normalardır. Yəni, onların tətbiqi üçün xüsusi tədbirlərin görülməsinə ehtiyac yoxdur. Bununla belə Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokolların bəzi müddələrinin icra olunması üçün dövlətlər implementasiya tədbirləri görməlidirlər. Implementasiya tədbirləri dedikdə, beynəlxalq humanitar hüquqa aid sazişlərin prinsip və normalarının milli səviyyədə konkretləşdirilməsi üçün hüquqi və ya praktiki xarakterli xüsusi tədbirlərin görülməsi başa düşülür. Dövlətlər implementasiya tədbirlərini artıq dinc vaxtı həyata keçirməlidirlər ki, silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn özü icra olunmayan normaları dərhal fəaliyyətə başlasın. Belə bir təsəvvür yarana bilər ki, silahlı münaqişə zamanı hüquqi münasibətləri nizama salan normalara dinc dövrdə diqqət yetirmək zərurəti yoxdur. Lakin dinc dövrdə beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyası üzrə tədbirlərlə bağlı irəliyə doğru addımlar atılmazsa, onda silahlı münaqişələr

zamanı onun müddəalarına həqiqətən riayət olunacağını gözləmək olmaz. Cenevrə Konvensiyaları artıq sülh vaxtı dövlətlərin müvafiq tədbirlər görmək öhdəliyini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməsi ilə yanaşı, bu cür pozuntuların qarşısının alınması sahəsində öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi üçün qanunvericilikdə bəzi ümumi prinsiplərin nəzərdə tutulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin beynəlxalq cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş ümumi prinsipləri

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində beynəlxalq hüquqi aspektlər daha geniş şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Məcəllənin 1.2-ci maddəsində göstərilir ki, “bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır”.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 10 mart 2000-ci il tarixli “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında” qərarında göstərilir ki, “məhkəmələrin diqqəti insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi elan etmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, habelə dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq sazişlərdən irəli gələn müddəaların dönmədən həyata keçirilməsindən ibarət vəzifələrinə cəlb edilməlidir... Məhkəmələr (hakimlər) qərarlar qəbul edərkən dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq sazişlərə birbaşa istinad etməlidirlər”.

Universal yurisdiksiya

Cinayət qanununun Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənar da törədilən cinayətlərə görə qüvvəsini nəzərdə tutan 12-ci maddəsində bəzi beynəlxalq hüquqi məsələlər öz əksini tapmışdır. Belə ki, 12.1-ci maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da törətdikləri əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizlik) görə, bu əməl həm Azərbaycan Respublikasının, həm də ərazisində törədildiyi xarici dövlətin qanunvericiliyinə əsasən cinayət sayılırsa və bu cinayətə görə həmin şəxslər xarici dövlətdə məhkum olunmamışlarsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər. Burada bir neçə məqama diqqət yetirilməsi zəruridir. Əvvəla, göstərilən norma *non bis in idem* (eyni əmələ görə iki dəfə cəzalandırmaq olmaz) prinsipini nəzərdə tutur. İkinci, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyəti onların Azərbaycan Respublikasında daimi və ya müvəqqəti yaşamasından asılı vəziyyətə qoyulur. Əgər onlar Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayırlarsa onda Azərbaycan Respublikasından kənar da törətdikləri cinayətlərə görə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Həmin şəxslər Azərbaycan Respublikasında daimi yaşamırlarsa onda əcnəbilər üçün müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Üçüncü, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da törətdikləri əməllərə görə yalnız həmin əməl həm Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə, həm də əməlin ərazisində törədildiyi dövlətin qanunvericiliyinə görə cinayət kimi qiymətləndirildikdə cinayət məsuliyyəti daşıya bilər. Yəni, cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün əməlin hər iki dövlətdə cinayət kimi nəzərdə tutulması tələb olunur.

12.3-cü maddənin məzmunundan isə görünür ki, bey-

nəlxalq cinayətlər üzrə cinayət məsuliyyətinin yaranması həmin cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı deyildir: “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, insan alveri, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayət törədilməsi yerindən asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır”.

3 dekabr 1973-cü il tarixdə BMT Baş Məclisinin 23074 (XXVIII) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Hərbi cinayətlərdə, bəşəriyyətə qarşı cinayətlərdə müqəssir olan şəxslərin aşkara çıxarılması, həbs edilməsi, təhvil verilməsi və cəzalandırılmasına dair beynəlxalq əməkdaşlığın prinsipləri”ndə müəyyən edilmişdir ki, hərbi cinayətlər və bəşəriyyətə qarşı cinayətlər nə vaxt və harada törədilməsindən asılı olmayaraq tədqiq edilməli, belə cinayətləri törətdikləri barəsində dəlillər olan şəxslər isə axtarılmalı, həbs edilməli, məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmalı və müqəssir sayıldıqda cəzalandırılmalıdırlar.

Hər bir dövlət öz vətəndaşlarının hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə görə mühakimə etmək hüququna malikdir.

Beynəlxalq humanitar hüquq hərbi cinayətlərlə əlaqədar milli məhkəmələrin yurisdiksiyasının universallığı prinsipini nəzərdə tutur. Yurisdiksiyanın universallığı aut judicare, aut dedere (ya cəzalandır ya da ver) prinsipindən irəli gəlir. Həmin prinsip Cenevrə Konvensiyalarında da öz ifadəsini tapmışdır. Bu prinsipə müvafiq olaraq dövlət hərbi cinayəti törətməkdə

şübhəli olan və ya bu cinayətin törədilməsi barədə əmr vermiş şəxsi axtarmalı və vətəndaşlıq mənsubiyyətindən asılı olmayaraq məhkəmə məsuliyyətinə almalıdır. Eyni zamanda dövlət həmin şəxsi məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməsi üçün daha çox əsas olan dövlətə mühakimə edilməsi üçün verə bilər.

12.2-ci maddəyə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına və Azərbaycan Respublikasının maraqlarına (mənafelərinə) qarşı cinayət törətdikləri halda, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş və bu cinayətə görə xarici dövlətdə məhkum olunmadıqda, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 12.4-cü maddəsində sülhməramlı hərbi birləşmələrin tərkibinə daxil olan Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə mənsub hərbi hissələrin hərbi qulluqçuları Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında törətdikləri cinayətə görə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə başqa hal nəzərdə tutulmamışsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər müddəəsi nəzərdə tutulmuşdur.

BMT-nin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sülhü qoruma və sülhü bərpa etmə tədbirləri zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasına görə cavabdehlik məsələsi beynəlxalq hüquqda son dövrlərdə daha çox müzakirə olunan məsələlərdəndir. BQXK belə bir mövqedən çıxış edir ki, BMT-nin rəhbərliyi altında həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarına sözsüz riayət olunmalı və hərbi əməliyyatlara BMT rəhbərlik etdiyi üçün həmin normaların təmin olunmasına görə cavabdehlik daşmalıdır. BMT nümayəndələrinin mövqeyinə görə isə, BMT Cenevrə Konvensiyalarına əsasən münaqişədə nə “tərəf”, nə də “dövlət” hesab oluna bilməz. BMT beynəlxalq təşkilat kimi mahiyyət etibarilə 1949-cu il Konvensiyalarının iştirakçısı

olmaq və onun müddəalarına riayət etmək öhdəliklərini üzərinə götürmək imkanına malik deyildir. Özünün hüquq subyektliyinə baxmayaraq BMT dövlət deyil və ona görə də, bu konvensiyaların dövlətin üzərinə qoyduğu bir sıra öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün zəruri olan hüquqi və inzibati səlahiyyətlərə malik deyildir. Nəhayət, formal cəhətdən BMT Cenevrə Konvensiyalarının iştirakçısı ola bilməz. Çünki BMT kimi beynəlxalq təşkilatın konvensiyaların iştirakçısı olması konvensiyaların özündə nəzərdə tutulmamışdır. Özünün prinsiplial mövqeyini saxlamaqla BMT eyni zamanda beynəlxalq humanitar hüquq normalarının sülhü qorumaq üzrə qüvvələrə tətbiq olunması səviyyəsinin yüksəldilməsinə, öz kontingentini BMT-nin sərəncamına göndərmiş dövlətlərin həmin normaların həyata keçirilmə qaydalarının təkmilləşdirməsinə cəhd edir. Bu məqsədlə “BMT qüvvələri nizamnaməsi”nə aşağıdakı müddəa daxil edilmişdir: “BMT qüvvələri hərbi qulluqçularının davranışını tənzimləyən əsas beynəlxalq konvensiyaların ruhuna hörmət və prinsiplərinə riayət edir”. Beləliklə, BMT-nin sərəncamına verilmiş qoşunların beynəlxalq humanitar hüquq normalarına hörmət etməsinin təmini üzrə cavabdehlik öz kontingentini vermiş dövlətin üzərinə düşür. Bu müddəa BMT-nin sərəncamına hərbi birləşmələr göndərilərkən BMT ilə hərbi birləşmələri təqdim edən dövlət arasında bağlanmış müqavilələrdə də öz əksini tapır.

CM-nin 12.5-ci maddəsinə əsasən bu Məcəllənin 12.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şəxslərə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəza, ərazisində cinayət törədilmiş xarici dövlətin qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cəzanın yuxarı həddindən çox ola bilməz.

Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi

Beynəlxalq hüquq və cinayət hüququnda cinayətkarların verilməsi dedikdə, cinayət törətmiş və ya onu törətməkdə şüb-

həli hesab edilən şəxsin cinayət məsuliyyətinə və ya ona münasibətdə ittiham hökmünün icra olunması üçün bir dövlət tərəfindən başqa dövlətə verilməsi başa düşülür. Cinayət Məcəlləsində cinayət törətmiş şəxslərin geri verilməsi barədə xüsusi normanın nəzərdə tutulması təqdirəlayiq haldır. Müharibə cinayəti törətmiş şəxslərin verilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq səviyyədə bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulan məsələlər milli qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. “Müddətin hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiyanın 2-ci maddəsində iştirakçı dövlətlər hərbi cinayət törətmiş şəxslərin beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq təhvil verilməsi üçün şərait yaradılmasına yönəldilmiş qanunvericilik və digər xarakterli bütün lazımi daxili tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürlər. BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi “Hərbi cinayətlərdə, bəşəriyyətə qarşı cinayətlərdə müqəssir olan şəxslərin aşkara çıxarılması, həbs edilməsi, təhvil verilməsi və cəzalandırılmasına dair beynəlxalq əməkdaşlığın prinsipləri”ndə də hərbi cinayətkarların verilməsi barədə müddəalar öz əksini tapmışdır.

CM-nin 13.1-ci maddəsinə əsasən xarici dövlətin ərazisində cinayət törətmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları xarici dövlətə verilə bilməz. Həmin şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələsi Məcəllənin 12-ci maddəsinə müvafiq qaydada həll edilir. Göstərilən müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsində nəzərdə tutulan prinsipə əsaslanır. Həmin prinsipə əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz.

CM-nin 13.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında cinayət törətmiş və Azərbaycan Respublikasında olan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, yaxud təyin edilmiş cəzanın icrası üçün «Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanu-

nuna, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq xarici dövlətə verilə bilərlər.

Cinayətkarların verilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələr çoxtərəfli (məsələn, Avropa Şurasının “Cinayətkarların verilməsi haqqında” 1957-ci il Avropa Konvensiyası, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan dövlətlərin qəbul etdiyi “Hüquqi yardım və mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında” 1994-cü il Konvensiyası və s.) və ya ikitərəfli (məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında “Hüquqi yardım və mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında” 22 dekabr 1992-ci ildə bağlanmış müqavilə) ola bilər.

CM-nin 13.3-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında cinayət törətmiş şəxslər xarici dövlətə verilmirsə və həmin əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) Cinayət Məcəlləsinə əsasən cinayət sayılırsa, onlar Azərbaycan Respublikasında cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

CM-nin 13.4-cü maddəsinə əsasən isə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə cinayət törətmiş şəxslərin geri verilməsinə dair digər müddəalar müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Müddətin tətbiq edilməməsi

Cenevrə Konvensiyaları və I Əlavə Protokol hərbi cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi ilə bağlı heç bir norma nəzərdə tutmamışdır. Lakin beynəlxalq hüquq beynəlxalq cinayətlərə müddətin keçməsi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad etmə müddəalarının tətbiq edilməməsini tələb edir. Bu məsələ BMT Baş Məclisinin 26 noyabr 1968-ci il tarixli 2931 (XXIII) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Müddətin hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

CM-nin müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyə-tindən azad etməni nəzərdə tutan 75.1-ci maddəsinə əsasən ci-nayət törətdiyi gündən həmin maddə ilə müəyyən edilən müd-dətlər keçdikdə şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti dedikdə, cina-yət qanununda nəzərdə tutulan və cinayət törədildikdən sonra keçməsi ilə cinayət törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən azad edən müddət başa düşülür. Müddət institutu-nun tətbiqinin maddi-hüquqi əsasını uzun vaxt keçməsi nəti-cəsində törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və cinayətin törədilməsindən sonra özünün hüququayğun hərəkəti ilə islah olunduğunu sübut edən şəxsin ictimai təhlükəliliyinin aradan qalxması təşkil edir. CM-nin 75.5-ci maddəsinə əsasən, bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əley-hinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə bu maddənin müddəaları tətbiq olunmur.

Həmin cinayətləri törətmiş şəxslər cinayətin törədilmə-sindən nə qədər vaxt keçməsindən asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalı və məhkum edilməlidirlər. Bu müddəa ona əsaslanır ki, həmin cinayətlər nəticəsində bey-nəlxalq birliyə və bəşəriyyətə vurulmuş ziyan öz ağırlığına görə istisna təşkil edir və əgər həmin cinayəti törətmiş şəxs ədalətli məhkəmə qərarına əsasən cəzalandırılmasa ödənilə bilməz.

Müddətin keçməsi ilə əlaqədar CM-də daha bir norma nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, CM-nin 80.1-ci maddəsinə əsasən məhkəmənin ittiham hökmü qanuni qüvvəyə mindiyi gündən həmin maddədə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə icra edilməmişdirsə, məhkum edilmiş şəxs cəza çəkməkdən azad olunur. Hökm çıxarıldıqdan sonra onun icrasının uzun müddət məqsədmüvafiq olmaması cəzadan azad etmək üçün əsas kimi çıxış edir. İttiham hökmünün müddətinin həddi bilavasitə törədilmiş cinayətin təhlükəliliyindən asılıdır.

CM-nin 80.4-cü maddəsinə əsasən, bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə bu maddənin müddəaları tətbiq olunmur.

Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin zəruriliyi

Cinayət Məcəlləsinin ümumi hissəsində beynəlxalq humanitar hüquqla bağlı nəzərdə tutulan müddəalar beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

16 dekabr 1966-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən heç kəs qüvvədə olan ölkədaxili qanunvericiliyə, yaxud beynəlxalq hüquqa əsasən törədildiyi vaxt cinayət olmayan hansısa hərəkətə görə cinayət törətməkdə müqəssir sayıla bilməz. Eləcə də, cinayət törədildiyi vaxt tətbiq edilməli olan cəzadan ağır cəza təyin edilə bilməz. Əgər cinayət törədildikdən sonra qanunla daha yüngül cəza müəyyən edilirsə, bu qanunun təsiri həmin cinayətkarlara da şamil olunur.

Maddənin 2-ci hissəsində göstərilir ki, bu maddədə heç nə hər bir şəxsin törədilərkən beynəlxalq aləm tərəfindən qəbul olunmuş hüquq prinsiplərinə əsasən cinayət olan hər hansı bir əməlinə, yaxud xətasına görə məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına mane olmur.

Avropa Şurası tərəfindən 1950-ci ildə qəbul edilmiş “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci bəndində də eyni məzmunlu müddəa nəzərdə tutulmuşdur.

CM-nin 3-cü maddəsinə əsasən isə “yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş və cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törə-

dilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Məcəllənin 5.1-ci maddəsinə əsasən “əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir”.

Göründüyü kimi, Məcəllə ilə beynəlxalq hüquq normaları arasında müəyyən uyğunsuzluq vardır.

İnsan hüquqlarının kobud və kütləvi pozuntusu halları

Təcavüz. Təcavüz ən ağır beynəlxalq cinayət hesab olunur. Təcavüzün beynəlxalq cinayət statusu və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması hər şeydən əvvəl beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Başlıca maddi- hüquqi əsas kimi Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi və hökmünü və müəyyən mənada, habelə hüquqi xarakterə malik olmayan, lakin çox böyük əhəmiyyət daşıyan “Təcavüzün tərfi” haqqında BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli qətnaməsini göstərmək olar.

Ümumi beynəlxalq hüquqa görə, dövlət tərəfindən törədilən təcavüzün planlaşdırılmasında, hazırlanmasında, başlanmasında və ya həyata keçirilməsində rəhbər və yaxud təşkilatçı kimi fəal iştirak edən və ya bu barədə əmr verən şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət daşıyır. Təcavüz aktını yalnız müvafiq hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan şəxslər törədə bilərlər. Başqa sözlə, bu halda söhbət “rəhbərlərdən” və ya “təşkilatçılardan” getməlidir; bu terminlər nəinki hökumət üzvlərini, habelə hərbi iyerarxiyada, diplomatik korpusda, siyasi partiyalarda və ya işgüzar dairələrdə yüksək vəzifələr tutan şəxsləri də əhatə edir. Təcavüz aktının törədilməsində iştirak qəsdən olmalıdır və təcavüzkar plan və ya siyasət çərçivəsində bütün işin dərk edilməsilə həyata keçirilməlidir.

Fiziki şəxsin təcavüz cinayətinə görə məsuliyyəti təcavüzün dövlət tərəfindən törədilməsilə sıx və üzvi surətdə bağlıdır.

Əslində dövlətin törətdiyi təcavüz cinayəti şəxsin (şəxslərin) cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün zəruri şərtidir. Bu həm də o deməkdir ki, dövlətin təcavüz törətməsi faktı müəyyən olunmasa, bu və ya digər fiziki şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Digər bir tərəfdən məlum olduğu kimi, BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə görə təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Təcavüz cinayəti özündə bir neçə mərhələni ehtiva edir:

- 1) təcavüz aktının törədilməsi haqqında əmr verilməsi;
- 2) təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması;
- 3) təcavüzkar müharibənin hazırlanması;
- 4) müharibənin başlanması;
- 5) müharibənin aparılması.

Praktikada bu mərhələlər bir-birindən aydın fərqlənmir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir mərhələdə iştirak cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün kifayətdir.

Genosid. Beynəlxalq hüquqa görə genosid (yun. *genos* – qəbilə, tayfa və lat. *caedo* – öldürürəm) ən ağır beynəlxalq cinayət olmaqla təcavüz, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, beynəlxalq terrorizm kimi cinayətlərlə yanaşı sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn cinayətlər qrupuna aid edilir. Beynəlxalq cinayət hüququnda genosid xüsusilə təhlükəli beynəlxalq cinayət kimi dəyərləndirilir. Genosid cinayətinin tərkibi bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda müəyyənləşdirilmişdir.

Genosid cinayətinin əsas tərkib elementini zəruri niyyətin təşkil etməsi və onun dinc dövrdə törədilə bilməsi də bu əməli digər oxşar beynəlxalq cinayətlərdən, xüsusilə də insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərindən fərqləndirir. Məhz buna görə də, genosid, Yuqoslaviya və Ruanda Tribunalı nizamnamələrində, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda və bir sıra digər sənədlərdə ayrıca beynəlxalq cinayət kimi fərqləndirilmişdir.

Genosid cinayətinin hüquqi əsası BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya ilə müəyyən olunmuşdur. Konvensiyanın preambulasında qeyd olunduğu kimi, genosidin bütün tarix boyu bəşəriyyətə böyük itkilər gətirdiyini etiraf edərək, bəşəriyyəti bu mənfur bəladan xilas etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığın zəruriliyini nəzərə alınaraq bu Konvensiya qəbul olunmuşdur. Konvensiyaya görə genosid hər hansı milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə edilən aşağıdakı hərəkətlərdir:

- bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi;
- belə qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarəti, yaxud əqli pozğunluq yetirilməsi;
- hər hansı qrup üçün qəsdən onun tam, yaxud bir qisminin fiziki məhvinə nəzərdə tutan tədbirlərin görülməsi;
- uşaqların zorla bir insan qrupundan alınıb başqasına verilməsi.

Analoji müddəa Yuqoslaviya beynəlxalq cinayət tribunalının nizamnaməsində (4-cü maddə), Ruanda beynəlxalq cinayət tribunalının nizamnaməsində (3-cü maddə), Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin layihəsində (17-ci maddə), Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda (6-cı maddə) və bəzi dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində əks olunmuşdur. Belə bir müddəa Azərbaycanın daxili qanunvericiliyində də təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsinə əsasən, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma, qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş yaşayış şəraiti yaratma, qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmə, bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa

qrupa keçirmə genosid sayılır.

Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri sülh, yaxud müharibə dövründə törədilməsindən asılı olmayaraq genosidin beynəlxalq hüquq normalarını pozan cinayət olduğunu təsdiq edir və onun qarşısını almaq və onun törədilməsinə görə cəzalandırmaq üçün tədbirlər görməyi öhdələrinə götürmüşlər. Konvensiyaya əsasən genosid, genosid törətmək məqsədilə sui-qəsd, genosidə birbaşa və açıq təhrikçilik, genosidə cəhd, genosiddə iştirak etmək əməlləri cəzalandırılır.

Genosid cinayətinə görə məsuliyyət universal olduğundan bununla bağlı digər dövlətlər də müvafiq tədbirlər görə bilərlər. Belə ki, Konvensiyanın əsasında duran prinsiplər, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən bütün dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyan normalar kimi tanınmışdır. Konvensiyada qeyd edilir ki, genosidi həyata keçirmiş şəxslər konstitusiyaya görə məsul şəxs olmasından asılı olmayaraq cəzalandırılmalıdırlar.

Genosid törətmiş şəxslərin cəzalandırılması labüddür. Konvensiyanın 5-ci maddəsinə əsasən, iştirakçı-dövlətlər genosid cinayəti törətməkdə təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılması üçün təsirli tədbirlər görməlidirlər. Həmin şəxslər ya dövlətin ərazisində səlahiyyətli məhkəmələrdə, yaxud da beynəlxalq məhkəmə tərəfindən mühakimə edilməlidir.

Genosid cinayəti törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin ekstradisiyasına gəlincə isə, Konvensiyaya əsasən müqəssirlərin təhvil verilməsinə münasibətdə genosid siyasi cinayət sayılmaz. Deməli, genosid cinayəti törətmiş şəxslərə sığınacaq hüququ şamil edilmir.

Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən, Konvensiyanın hər bir iştirakçısı BMT-nin müvafiq orqanına BMT Nizamnaməsinin müddəalarına uyğun olaraq, onun fikrincə genosidin qarşısını almaq və ya kökünü kəsmək üçün lazım olan bütün tədbirlərin görülməsi tələbi ilə müraciət edə bilər. Konvensiyaya görə bu və ya digər dövlətin genosiddə məsuliyyəti ba-

rədə mübahisə, tərəflərdən birinin tələbi ilə Beynəlxalq Məhkəməyə verilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 26 noyabr 1968-ci il tarixli Müddətin hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə tətbiq edilməməsi haqqında Konvensiya imkan verir ki, törədilmə vaxtından asılı olmayaraq genosid cinayəti törətmiş məsul şəxslər istənilən vaxt cinayət məsuliyyətinə cəlb olunsunlar.

Belə bir müddəə Azərbaycanın daxili qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin müddətin keçməsi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad etmə ilə bağlı 75-ci maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən, bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və bəşəriyyət əleyhinə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə bu maddənin müddəaları tətbiq olunmur.

BMT Baş Məclisinin 3 dekabr 1973-cü il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Hərbi cinayətlərdə, bəşəriyyətə qarşı cinayətlərdə müqəssir olan şəxslərin aşkara çıxarılması, həbs edilməsi, təhvil verilməsi və cəzalandırılmasına dair beynəlxalq əməkdaşlığın prinsipləri”nə müvafiq olaraq, hərbi cinayətlərdə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərdə müqəssir olan şəxslərin məhkəmə təqibinin və cəzalandırılmasının təmin edilməsinə yönəldilmiş beynəlxalq tədbirlərin görülməsinə xüsusi zərurət vardır. Hərbi cinayətlər və bəşəriyyətə qarşı cinayətlər nə vaxt və harada törədilməsindən asılı olmayaraq tədqiq edilməli, belə cinayətləri törətdikləri barəsində dəlillər olan şəxslər isə axtarılmalı, həbs edilməli, məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmalı və müqəssir sayıldıqda, cəzalandırılmalıdırlar.

Dövlətlər belə cinayətlərdə şübhəli olan şəxsləri aşkara çıxarmaq, həbsə almaq, məhkəməyə cəlb etmək və müqəssir sayıldıqda, cəzalandırmaq məqsədilə bir-birinə yardım göstərirlər.

Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, genosid cinayətinə görə məsuliyyətin meydana çıxması üçün bütövlükdə

müəyyən qrupun məhv edilməsindən ibarət son nəticə tələb olunmur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz genosid cinayətinin tərkibini təşkil edən əməllərdən birinin və ya bir neçəsinin müəyyən qrupu tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətilə törədilməsi genosid kimi qiymətləndirilir.

İnsanlıq əleyhinə cinayətlər. Genosiddən və ya müharibə cinayətlərindən fərqli olaraq insanlıq əleyhinə cinayətlərin universal müqavilə əsası yoxdur və onlar, əsas etibarilə, beynəlxalq adət hüququna və ya beynəlxalq tribunalların nizamnamə və hökmlərinə söykənir. İlk dəfə olaraq insanlıq əleyhinə cinayətlər Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur: “İstənilən mülki əhaliyə qarşı müharibədən qabaq və ya müharibə dövründə Tribunalın yurisdiksiyasında olan hər hansı bir cinayətlə bağlı törədilən adamöldürmə, kütləvi qırğın, kölə vəziyyətinə salma, deportasiya və digər qeyri-insani aktlar və yaxud...siyasi, irqi və ya dini əsasda təqiblər”.

Beynəlxalq praktikanın beynəlxalq hüquq elminin sonrakı inkişafı nəticəsində insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkibi bir qədər genişlənmişdir. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin anlayışını mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə müəyyən etmək üçün mötəbər beynəlxalq sənəd olan Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsinə müraciət etmək olar. Pozitiv hüququ özündə əks etdirən bu sənədin 18-ci maddəsində deyilir:” İnsanlıq əleyhinə cinayət sistematik və ya geniş miqyasda törədilən və hökumət və ya istənilən təşkilat yaxud qrup tərəfindən həvəsləndirilən və ya istiqamətləndirilən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri deməkdir:

- 1) adamöldürmə;
- 2) kütləvi qırğın;
- 3) işgəncə;
- 4) kölə vəziyyətinə salma;
- 5) siyasi, dini, irqi və ya etnik motivlər üzrə təqib etmə;

- 6) əsas insan hüquq və azadlıqların pozulmasını əhatə edən və əhalinin bir hissəsini ciddi sıxışdırılmasına gətirib çıxaran;
- 7) dini, irqi və ya etnik əlamətlər əsasında ayrı-seçkilik;
- 8) özbaşına deportasiya və ya əhalinin məcburi köçürülməsi;
- 9) özbaşına həbs etmə;
- 10) zorlama və ya fahişəliyə məcbur etmə;
- 11) fiziki və ya psixi toxunulmazlığa, səhhətə və ya insan ləyaqətinə ciddi zərər yetirən digər qeyri-insani əməllər, məsələn, ağır bədən xəsarəti yetirilməsi.”

İnsanlığ əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhəti olduqca genişdir və buraya müxtəlif xarakterli əməllər daxildir. Bu əməllərin insanlığ əleyhinə cinayət kimi tövsif olunması üçün 2 ümumi şərt tələb olunur:

- 1) əməl sisteməlik və ya geniş miqyasda törədilməlidir;
- 2) əməl hökumət və ya istənilən təşkilat yaxud qrup tərəfindən həvəsləndirilməli və ya istiqamətləndirilməlidir. Bu şərt onu bildirir ki, şəxs təkbaşına insanlığ əleyhinə cinayət törədə bilməz.

Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsindən fərqli olaraq insanlığ əleyhinə cinayətlərin müasir tərifinə belə bir şərti nəzərdə tutmur ki, əməl müharibə zamanı və ya sülh əleyhinə cinayətlərlə, yaxud müharibə cinayətləri ilə bağlı törədilməlidir. Qüvvədə olan beynəlxalq hüquqda insanlığ əleyhinə cinayətlərin “avtonom” statusu qəbul olunmuşdur. Belə ki, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının nizamnamələri (müvafiq olaraq 5-ci və 3-cü maddələr) digər bir beynəlxalq cinayətlə əlaqənin olunması tələbini nəzərdə tutmur. Bundan əlavə, Ruanda tribunalının nizamnaməsində birbaşa göstərilir ki, insanlığ əleyhinə cinayətlər müharibə zamanı və ya dinc vaxtı törədilə bilər.

Müharibə cinayətləri. Müharibə cinayətləri termini ümumi anlayış olub, silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan humanitar hüquq normalarının və ya müharibə adət və qanunlarının pozuntularını bildirir. Müharibə cinayətlərinə aşağı-

dakı əməllər aiddir:

- 1) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) qəsdən adam öldürmə; b) işgəncə və ya qeyri insani rəftar, o cümlədən bioloji eksperimentlər; c) ağır əzab-əziyyət və ya ciddi xəsarət yetirilməsi, ç) hərbi zərurətlə bəraət qazandırılmayan və qeyri-qanuni və böyük miqyasda törədilən dağıntılar və əmlakın ələ keçirilməsi; d) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin düşmən dövlətin silahlı qüvvələrində qulluq etməyə məcbur edilməsi; f) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin qərəzsiz və normal məhkəmə araşdırmasına olan hüququndan qəsdən məhrum edilməsi; ə) girov götürülməsi;
- 2) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş və ölümlə nəticələnən və yaxud səhhətə ciddi zərər yetirən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) mülki əhalinin və ya ayrı-ayrı mülki şəxslərin hücum obyektinə edilməsi; b) şəxsin kombatant olmadığını və ya artıq sıradan çıxdığını bilərək, onun hücum obyektinə edilməsi; c) qırmızı xaç, qırmızı aypara və yaxud digər tanınmış fərqləndirmə emblemlərindən sui istifadə edilməsi;
- 3) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) işğal edən dövlət tərəfindən öz əhalisini bir hissəsinin işğal etdiyi əraziyə köçürülməsi; b) hərbi əsirlərin və ya mülki şəxslərin geri qaytarılmasının (repatriasiyasının) əsas olmadan yubandırılması;
- 4) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, insan ləyaqətini alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik;
- 5) müharibə qanun və adətlərinin pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) zəhərli silahların və ya lüzumsuz əzab-əziyyət törətmək üçün nəzərdə tutulmuş digər silahların tətbiq edilməsi; b) şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin mənasız dağıdılması və yaxud hərbi zərurətlə

əsaslandırılmayan soyğunçuluq; c) müdafiə olunmayam şəhərlərin, kəndlərin binaların və ya yaşayış evlərinin və yaxud hərbsizləşdirilmiş zonaların istənilən vasitələrlə bombardman edilməsi; ç) dini, təhsil, incəsənət və elm idarələrinin, tarixi abidələrin və incəsənət və elm əsərlərinin qəsb edilməsi, dağıdılması və ya onlara qəsdən ziyan vurulması; d) ictimai və ya xüsusi əmlakın talan edilməsi;

- 6) beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) adamların həyatına, səhhətinə və fiziki və psixi durumuna qarşı durumuna qarşı zorakı hərəkətlər, qəsdən adam öldürmə və işgəncə, şikəst etmə kimi qəddar rəftar və yaxud bədən cəzasının istənilən forması; b) kollektiv cəzalandırma; c) girov götürülməsi; ç) terror aktları; d) şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, o cümlədən insan ləyaqətini alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik; e) hərbi soyğunçuluq; ə) məhkəmə tərəfindən bundan qabaq elan olunmuş qərar olmadan hökm çıxarılması və hökmün yerinə yetirilməsi; f) silahlı münaqişə zamanı ətraf təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ağır ziyan vurulması niyyəti ilə hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan müharibə üsul və vasitələrini tətbiq edilməsi.

Yuxarıda sadalanan pozuntulardan hər biri özü-özlüyündə konkret cinayət əməlidir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur.

Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün suallar:

1. “Beynəlxalq humanitar hüquq” anlayışı adı altında nə başa düşülür?
2. Beynəlxalq humanitar hüququn məzmunu baxımından “jus ad bellum” və “jus in bello” ifadələrinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
3. Beynəlxalq humanitar hüququn əsas mənbəyi sayılan

- Cenevrə konvensiyaları hansı məsələləri tənzimləyir?
4. Beynəlxalq humanitar hüququn silahlı münaqişələrlə əlaqədar tətbiq olunan beynəlxalq hüquq normalarının məcmusu kimi hansı xüsusiyyətləri vardır?
  5. Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları hüququnun qarşılıqlı nisbəti özünü necə biruzə verir?
  6. Dövlətlərin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə hansı əsas öhdəlikləri vardır?
  7. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin beynəlxalq cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş ümumi prinsipləri hansılardır?
  8. Universal yurisdiksiya prinsipinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
  9. Təcavüz cinayətinin beynəlxalq cinayət statusu və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması nədən irəli gəlir?
  10. Genosid cinayətinin beynəlxalq-hüquqi statusunu necə müəyyənləşdirmək olar?
  11. Əməlin genosid kimi tövsif olunması üçün hansı meyarları qeyd etmək olar?
  12. İnsanlıq əleyhinə cinayətin əsas tərkib elementləri hansılardır?
  13. Müharibə cinayətlərinə hansı əməllər aiddir?

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfner K., Röyter V. İnsan hüquqları. Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri, Bakı, 2008
2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları. I cild. Bakı, 2006
3. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları. II cild. Bakı, 2006
4. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı qərarları. Bakı, GİSO şirkəti, 2007
5. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı. Şirvanəşr, 2007
6. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2007
7. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009
8. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar (nəzəri və praktiki məsələlər). Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008
9. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012
10. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2000
11. Hüseynov L.H. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, «Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti» nəşriyyatı, 2008
12. İbayev V. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", Bakı, 2001
13. İbayev V. İşgəncə əleyhinə Avropa Komitəsini qarşılamağa hazırsınız mı? Bakı, 2002
14. İbayev V.Ə. İşgəncəsiz cəmiyyətə doğru. Bakı, «Elm», 2005

15. İbayev V.Ə. Avropa Məhkəməsi presedentləri: mülkiyyət hüququ. Bakı, «Elm», 2007
16. İbayev V.Ə., Hüseynov A.Q. Avropa Məhkəməsi presedentləri: sərbəst toplaşmaq və birləşmək azadlığı. Bakı, «Elm», 2007
17. Mehdiyev F. Nəzəriyyədə və təcrübədə insan hüquqları, Bakı, 2009
18. Məmmədov R., İsmayılova Ə., Hacıyev C. Qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. Bakı, Azərneşr, 2009
19. Rəcəbli H., İbayev V. Avropa Şurası. Bakı, 1999
20. Səfixanlı A., Əliyev Z. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti. E.Süleymanovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı, Qanun, 2003
21. Səfixanlı A. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində təsbiti. Bakı, Azərneşr, 2003
22. Süleymanova E. Azərbaycanda insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinin vəziyyəti (illik məruzələrin qısa icmal 2003-2012-ci illər). Bakı, Qanun
23. Süleymanova E. Azərbaycan Respublikasında Ombudsman təsisatı və insan hüquqlarının inkişafı. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2007
24. Süleymanova E. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası və Azərbaycan: Universal Dövrü İcmal mexanizmi. Ombudsmanların VII Bakı Beynəlxalq konfransının materialları. Bakı, «Oğuz Eli», 2009
25. Süleymanova E.T., Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddələrin Azərbaycan təcrübəsində təminatında Ombudsmanın rolu. Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya

- problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal), 2007, № 2 (10)
26. Gölcüklü F., Gözübüyük Ş. Avropa insan hakları sözleşməsi və tətbiqi. Ankara, 1998
  27. Reisoğlu S. Uluslararası boyutlarıyla insan hakları. İstanbul, 2001
  28. Абашидзе А.Х., Алисиевич Е.С. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод. М.: Международные отношения, 2007
  29. Азаров А.Я. Права человека. Новое знание. М., Общество «Знание» России, 1995
  30. Алиев З.Г. Совет Европы, права человека и Азербайджан. Российский ежегодник международного права, 2005. Санкт-Петербург, 2006
  31. Алиев З.Г. Европейский Суд по правам человека как специализированный международный судебный орган. Евразийский юридический журнал, №4 (6), Москва, 2008, с. 9-12
  32. Афанасьев С.Ф. Конвенция о защите прав человека и основных свобод и российское гражданское судопроизводство. М., Издательство «Юрлитинформ», 2008
  33. Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. М., Издательство БЕК, 1996
  34. Большой юридический словарь. Под ред. А.Я.Сухарева, В.Е.Круткин. 2-е изд., перераб и доп. М., ИНФРА, 2000
  35. Бордунов В.Д. Гражданин против государства в Европейском Суде по правам человека. М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005
  36. Бутрос - Гали Б. ООН и права человека. М., Права человека. 1995
  37. Валеев Р.М. Теоретические проблемы международного контроля. Казань, 1999
  38. Валеев Р.М. Контроль в современном международном

- праве. Казань, Издательство «Центр инновационных технологий», 2001
39. Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М., Юрид. лит., 1997
  40. Глотов С.А., Петренко Е.Г. Права человека и их защита в Европейском суде. Краснодар, 2000
  41. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире: Социально-философские основы и государственно-правовое регулирование. М., Юристь, 2003
  42. Головистикова А.Н., Грудцына Л.Ю. Права человека. Учебник. М., Эксмо, 2006
  43. Гомиен Д. Путеводитель по Европейской конвенции о правах человека. Страсбург, Совет Европы, 2000
  44. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., Издательство МНИМП, 1998
  45. Горшкова С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство. Монография. М.: НИМП, 2001
  46. Гусева А.Д., Яскевич Я.С. Права человека. Учебное пособие. Минск, 2002
  47. Гусейнов Л.Г. Международные обязательства государств в области прав человека. Баку, Издательство «Hüquq ədəbiyyatı», 1998
  48. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека. Монография. К., Институт государства и права НАН Украины, 2000
  49. Гусейнов Т.И. Региональные органы контроля в области защиты прав и свобод человека. Международное право, Баку, 2000, № 3-4
  50. Даниленко Г.М. Международная защита прав человека. Вводный курс. Учебное пособие. М., Юристь, 2000
  51. Дженис М., Кэй Р., Брэдли Э. Европейское право в области прав человека. (Практика и комментарии). Пер. с

- англ. М., «Права человека», 1997
52. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник для вузов. Рук. авт. колл. и отв. ред. д.ю.н., проф. Л.М.Энтин. М.: НОРМА, 2005
  53. Защита прав человека и борьба с преступностью. Документы Совета Европы. Сост. Москалькова Т.Н. и др. М., Издательство «Спарк», 1998
  54. Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб., Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003
  55. Карташкин В.А. Международная защита прав человека. М., 1976
  56. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., Институт государства и права РАН, 1995
  57. Карташкин В.А. Как подать жалобу в Европейский Суд по правам человека. Комментарий к правилам обращения в Суд. М.: Норма, 2000
  58. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. М.: Норма, 2009
  59. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. М., СГА, 2003
  60. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения. Под общ. ред. В.А.Туманова и Л.М.Энтина. М., Норма, 2002
  61. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М., Спарк, 2000, 279 с.
  62. Международные акты о правах человека. Сборник документов. Сост. В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. 2-е изд., доп. М., Норма, 2002
  63. Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебное пособие для вузов. Отв. ред.

- Р.М.Валеев, Р.Г.Вагизов. Казань, Казанский Государственный Университет, 2007
64. Международное гуманитарное право. Под ред. А.Я. Капустина. М.: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009
  65. Международное право. Учебник. Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., Международные отношения, 2000
  66. Международное право в документах. Учебное пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Сост. Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. М., 2002
  67. Микеле Де Сальвиа. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб., Издательство «Юридический центр Пресс», 2004
  68. Микеле де Сальвиа. Европейская Конвенция по правам человека. СПб., Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2004
  69. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права. Теоретические проблемы. Казань, Издательство Казанского Университета, 1999
  70. Мутагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. Учеб. пособие. М., Университетская книга, Логос, 2006
  71. Права человека и вооруженные конфликты. Учебник для высших военных учебных заведений. Отв. ред. В.А.Карташкин. М., Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М), 2001
  72. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы. Под общ. ред. Е.А.Лукашевой. М., Издательство НОРМА, 2002
  73. Права человека. Учебник. Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., НОРМА, 2003

74. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Учебник для вузов. Отв. ред. Р.М.Валеев. Ка-зань, Казанский государственный университет имени В.И.Ульянова-Ленина, 2004
75. Права человека и процессы глобализации современного мира. Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., Норма, 2005
76. Саидов А.Х. Общеизвестные права человека. Учебное пособие. М., МЗ ПРЕСС, 2002
77. Саидов А.Х. Международное право прав человека. Учебное пособие. М., Академический правовой университет, 2002
78. Самович Ю.В. Международная судебная защита прав человека. Казань, Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006
79. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов, М., Норма, 2000
80. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., Юристь, 1999
81. Тузмухамедов Б.Р. Международное право в конституционной юрисдикции. М.: Юристь, 2006
82. Хаммарберг Т. Права человека в Европе: незавершенная миссия. Точка зрения Комиссара по правам человека Совета Европы. 2007
83. Хартия Европейского Союза об основных правах. Комментарий. Под ред. С.Ю.Кашкина. М., Юриспруденция, 2001
84. Хлобустов О.М., Рыкунов В.И., Павленко С.З., Подуфалов В.Д. Права человека и интересы национальной безопасности. М., Московская школа прав человека, 1999
85. Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции. М., НОТА БЕНЕ, 2004
86. Basic facts about the United Nations. United Nations, New

- York, 2004
87. Clare Ovey and Robin White. *The European Convention on Human Rights*. Oxford University Press, 2002
  88. Davidson S. *The Inter-American Human Rights System*. Dartmouth: Aldershot-Brookfield, USA-Singapore-Sydney, 1997
  89. *Guide to International Human Rights Practice*. Second edition (Ed. by H. Hannum). Philadelphia, 1992
  90. Harris D.J. *The European Social Charter*. University Press of Virginia: 1984
  91. Harris D.J., OBoyle M., Warbrick C. *Law of the European Convention on Human Rights*. London-Dublin-Edinburgh. 1995
  92. *Human Rights and Good Governance. Building Bridges*. Edited by Hans-Otto Sano and Gudmundur Alfredson with the collaboration of robin Clapp. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague/London/New York, 2002
  93. Nowak M. *Introduction to the International Human Rights Regime*. Martinus Nijhoff Publishers. Leiden/Boston, 2003
  94. Nowak M. *U.N. Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary*. N.P. Engel, Publisher, 2005

ƏLAVƏLƏR:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

İkinci bölmə

Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr

III fəsil

Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları

Maddə 24. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsipi

I. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

II. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir.

Maddə 25. Bərabərlik hüququ

I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.

II. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.

III. Dövlət, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

IV. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz.

V. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir.

Maddə 26. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi

I. Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və

vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır.

II. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Maddə 27. Yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.

II. Dövlətə silahlı basqın zamanı düşmənlərə əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır.

III. Müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası, tam ləğv edilənədək, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər.

IV. Qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları istisna olmaqla insana qarşı silah işlədilməsinə yol verilmir.

Maddə 28. Azadlıq hüququ

I. Hər kəsin azadlıq hüququ vardır.

II. Azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrumetmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər.

III. Qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət edə bilər, özünə yaşayış yeri seçə bilər və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər.

IV. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ vardır.

Maddə 29. Mülkiyyət hüququ

I. Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

II. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir.

Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

III. Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

IV. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

V. Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir.

Maddə 30. Əqli mülkiyyət hüququ

I. Hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır.

II. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.

Maddə 31. Təhlükəsiz yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ vardır.

II. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır.

Maddə 32. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ

I. Hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır.

II. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır.

III. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz.

IV. Hər kəsin yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər.

V. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır.

Maddə 33. Mənzil toxunulmazlığı hüququ

I. Hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır.

II. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

Maddə 34. Nikah hüququ

I. Hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır.

II. Nikah könüllü razılıq əsasında bağlanılır. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz.

III. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqılıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir.

IV. Ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir. Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur.

V. Valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar.

Maddə 35. Əmək hüququ

I. Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır.

II. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

III. Heç kəs zorla işlədilə bilməz.

IV. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz.

V. Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət zamanı və hərbi vəziyyət vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir.

VI. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır.

VII. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır.

VIII. Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə edir.

Maddə 36. Tətil hüququ

I. Hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır.

II. Əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətil etmək hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və digər silahlı birləşmələrdə xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətil edə bilməzlər.

III. Fərdi və kollektiv əmək mübahisələri qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll edilir.

Maddə 37. İstirahət hüququ

I. Hər kəsin istirahət hüququ vardır.

II. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az

olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.

Maddə 38. Sosial təminat hüququ

I. Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır.

II. Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur.

III. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir.

IV. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir.

V. Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Maddə 39. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ

I. Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.

II. Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.

III. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz.

IV. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir.

Maddə 40. Mədəniyyət hüququ

I. Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərəvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır.

II. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır.

Maddə 41. Sağlamlığın qorunması hüququ

I. Hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır.

II. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır.

III. İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər.

Maddə 42. Təhsil hüququ

I. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır.

II. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir.

III. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir.

IV. Maddi vəziyyətdən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir.

V. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir.

Maddə 43. Mənzil hüququ

I. Hər kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz.

II. Dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gərçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür.

Maddə 44. Milli mənsubiyyət hüququ

I. Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır.

II. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.

Maddə 45. Ana dilindən istifadə hüququ

I. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

II. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum

edilə bilməz.

Maddə 46. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ

I. Hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır.

II. Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz.

III. Heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bilməz.

Maddə 47. Fikir və söz azadlığı

I. Hər kəsin öz fikir və söz azadlığı vardır.

II. Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

III. İrqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqata və təbliğata yol verilmir.

Maddə 48. Vicdan azadlığı

I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyən-ləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

IV. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.

V. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz.

Maddə 49. Sərbəst toplaşmaq azadlığı

I. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı vardır.

II. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqan-larını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq,

yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır.

Maddə 50. Məlumat azadlığı

I. Hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır.

II. Kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır.

III. Hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeələrinə xələl gətirən məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək hüququna təminat verilir.

Maddə 51. Yaradıcılıq azadlığı

I. Hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır.

II. Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir.

Maddə 52. Vətəndaşlıq hüququ

Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

Maddə 53. Vətəndaşlıq hüququnun təminatı

I. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz.

II. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz.

III. Azərbaycan Respublikası onun ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara

hamilik edir.

Maddə 54. Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının cəmiyyəti və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz iştirak etmək hüququ vardır.

II. Dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə müstəqil müqavimət göstərmək Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının hüququdur.

Maddə 55. Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər.

II. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər.

Maddə 56. Seçki hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

II. Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur.

III. Hərbi qulluqçuların, hakimlərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin, bu Konstitusiyada və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

Maddə 57. Müraciət etmək hüququ

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqan-

larına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir.

II. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətini və ya işini tənqid etmək hüququ vardır. Tənqiddə görə təqib qadağandır. Təhqir və böhtan tənqid sayıla bilməz.

Maddə 58. Birləşmək hüququ

I. Hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququ vardır.

II. Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir.

III. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz.

IV. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır. Konstitusiyayı və qanunları pozan birliklərin fəaliyyətinə yalnız məhkəmə qaydasında xitam verilə bilər.

Maddə 59. Azad sahibkarlıq hüququ

Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Maddə 60. Hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı

I. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

II. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxs-

lərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər.

Maddə 61. Hüquqi yardım almaq hüququ

I. Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

III. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır.

Maddə 62. Məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilməməsi

Hər kəsin onun işinə qanunla müəyyən edilmiş məhkəmədə baxılması hüququ vardır. Şəxsin razılığı olmadan onun işinə başqa məhkəmədə baxılmasına yol verilmir.

Maddə 63. Təqsirsizlik prezumpsiyası

I. Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır.

II. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir.

III. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir.

IV. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz.

V. Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz.

Maddə 64. Bir cinayətə görə təkrarən məhkum etməyə yol verilməməsi

Heç kəs bir cinayətə görə təkrarən məhkum edilə bilməz.

Maddə 65. Məhkəməyə təkrar müraciət hüququ

Məhkəmənin məhkum etdiyi hər bir şəxsin öz barəsində çıxarılmış hökmə qanunla nəzərdə tutulan qaydada yuxarı məhkəmədə yenidən baxılması, habelə özünün əfv edilməsi və cəzasının yüngülləşdirilməsi haqqında müraciət etmək hüququ vardır.

Maddə 66. Qohumların əleyhinə ifadə verməyə məcbur etməyə yol verilməməsi

Heç kəs özünə, arvadına (ərinə), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına qarşı ifadə verməyə məcbur edilməz. Əleyhinə ifadə verilməsi məcburi olmayan qohumların tam siyahısı qanunla müəyyən edilir.

Maddə 67. Tutulanların, həbsə alınanların və cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin hüquqları

I. Səlahiyyətli dövlət orqanlarının tutduğu, həbsə aldığı, cinayət törədilməsində təqsirləndirdiyi hər bir şəxsə dərhal onun hüquqları bildirilir və tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri izah edilir.

II. Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən hər şəxs məhkum edilməzdən əvvəl dinlənilməlidir.

Maddə 68. Zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququ

I. Cinayət, habelə hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərər çəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır.

II. Hər kəsin dövlət orqanlarının yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ vardır.

Maddə 69. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları

I. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respub-

likasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

II. Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Maddə 70. Siyasi sığınacaq hüququ

I. Hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verir.

II. Siyasi əqidəsinə görə, habelə Azərbaycan Respublikasında cinayət sayılmayan əmələ görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir.

Maddə 71. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı

I. Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur.

II. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır.

III. Müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir.

IV. Heç bir halda heç kəs din, vicdan, fikir və əqidəsini

açıqlamağa məcbur edilə bilməz və bunlara görə təqsirləndirilə bilməz.

V. Bu Konstitusiyanın heç bir müddəası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz.

VI. Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir.

VII. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir.

VIII. Heç kəs törədildiyi zaman hüquq pozuntusu sayılmayan əmələ görə məsuliyyət daşımır. Hüquq pozuntusu törədildikdən sonra yeni qanunla bu cür hərəkətlərə görə məsuliyyət aradan qaldırılmışsa və ya yüngülləşdirilmişsə, yeni qanun tətbiq edilir.

IX. Hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qanunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz.

X. Dövlət orqanları yalnız bu Konstitusiya əsasında, qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hüdudlarda fəaliyyət göstərə bilərlər.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi

BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 10 dekabr tarixli 217A(III) nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul və bəyan edilmişdir.

Preambula

Bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqət hissinin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınmasının azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası olduğunu *nəzərə alaraq,*

insan hüquqlarına etinasızlıq və nifrətin bəşəriyyəti dəhşətə gətirən barbarizm hərəkətlərinə səbəb olduğunu və insanların söz və etiqad azadlığına malik, qorxu və ehtiyacdən azad olacaqları bir dünyanın yaradılmasının insanların ən ali istəyi olduğunu *nəzərə alaraq,*

insanın son vasitə kimi istibdad və zülmə qarşı qiyama qalxmağa məcbur olmamasını təmin etmək üçün insan hüquqlarının qanunun gücü ilə müdafiə olunmasının zəruriliyini *nəzərə alaraq,*

xalqlar arasında mehriban münasibətlərin inkişafını dəstəkləməyin vacibliyini *nəzərə alaraq,*

Birləşmiş Millətlərin xalqlarının BMT Nizamnaməsində əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərinə, kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə inamlarını təsdiq etdiklərini və daha geniş azadlıq şəraitində sosial tərəqqi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım etməyə qərar etdiklərini *nəzərə alaraq,*

üzv-dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq şəraitində insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumi hörmət və onlara əməl olunmasına yardım etməyi öhdələrinə götürdüklərini *nəzərə alaraq,*

bu hüquq və azadlıqların xarakterinin tam şəkildə dərk olunmasının həmin öhdəliyin hərtərəfli yerinə yetirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini *nəzərə alaraq,*

Baş Məclis

İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni, hər bir kəsin və cəmiyyətin hər bir orqanının bu Bəyannaməni rəhbər tutaraq maarif və tədris yolu ilə həmin hüquq və azadlıqlara hörmət olunmasına yardım etmələri və milli və beynəlxalq səviyyədə mütərəqqi tədbirlər yolu ilə, həm təşkilatın üzvü olan dövlətlərin xalqları, həm də onların yurisdiksiyası altında olan ərazilərin xalqları arasında ümumilikdə və effektiv tanınması və həyata keçirilməsinə səy göstərmələri məqsədilə bütün xalqlar və bütün dövlətlərin yerinə yetirməyə can atmalı olduqları vəzifə kimi bəyan edir.

Maddə 1

Bütün insanlar ləyaqət və hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar. Onların şüurları və vicdanları var və bir-birlərinə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar.

Maddə 2

Hər bir şəxs irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər əqidəsindən, milli və ya sosial mənşəyindən, əmlak, sosial mövqe və digər vəziyyətindən asılı olmayaraq, bu Bəyannamədə elan olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Bundan əlavə, həmin şəxsin mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna görə, həmin ərazinin müstəqilliyindən, qəyyumluq altında olmasından, özünü idarə edib-etməməsindən və ya suverenliyinin hər hansı şəkildə məhdudluğundan asılı olmayaraq heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir.

Maddə 3

Hər bir şəxsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var.

Maddə 4

Heç kəs kölə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz; köləliyin və kölə ticarətinin bütün formaları qadağan edilir.

Maddə 5

Heç kim işgəncəyə və ya qəddar, qeyri-insani və ya onun

ləyaqətini alçaldan münasibətə və cəzaya məruz qalmamalıdır.

Maddə 6

Hər bir şəxs harada olmasından asılı olmayaraq, hüquq subyekti kimi tanınmaq hüququna malikdir.

Maddə 7

Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və qanun tərəfindən bərabər müdafiə hüququna malikdirlər. Bütün insanlar bu Bəyannaməni pozan hər hansı ayrı-seçkilikdən və belə ayrı-seçkiliyə hər hansı cəhddən eyni dərəcədə müdafiə olunma hüququna malikdirlər.

Maddə 8

Hər bir şəxs Konstitusiyanın və ya qanunun ona verdiyi hüquqların pozulması zamanı səlahiyyətli milli məhkəmələr tərəfindən hüquqlarının bərpa olunması hüququna malikdir.

Maddə 9

Heç kim özbaşına həbsə, tutulmaya və ya sürgünə məruz qala bilməz.

Maddə 10

Hər bir şəxs onun hüquq və vəzifələrinin təyini və ona qarşı irəli sürülmüş cinayət ittihamının əsaslığının müəyyən-ləşdirilməsi üçün onun işinin müstəqil və bitərəf məhkəmədə, tam bərabərlik əsasında, aşkarlıq və ədalətin bütün tələblərinin gözlənilməsi şəraitində baxılması hüququna malikdir.

Maddə 11

1. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir şəxs ona müdafiə üçün bütün imkanların təmin olunduğu açıq məhkəmə istintaqında günahı qanuni şəkildə sübut olunanadək günahsız hesab edilmək hüququna malikdir.

2. Heç bir kəs milli qanunvericilik və ya beynəlxalq hüquqa əsasən törədildiyi zaman cinayət hesab edilməyən hərəkət və ya hərəkətsizlik üçün cinayətdə ittiham oluna bilməz. Eyni zamanda cinayətin törədildiyi zaman tətbiq oluna biləcək cəzadan daha ağır cəza tətbiq oluna bilməz.

Maddə 12

Heç kim şəxsi və ailə həyatına müdaxiləyə, evinin toxunulmazlığına, məktublaşmasının gizliliyinə, şərəf və nüfuzuna özbaşına qəsdə məruz qala bilməz. Hər bir şəxsin belə müdaxilə və qəsddən qanun tərəfindən müdafiə olunmaq hüququ var.

Maddə 13

1. Hər bir şəxs hər bir ölkə hüduunda sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir.

2. Hər bir şəxs öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir.

Maddə 14

1. Hər bir şəxs digər ölkələrdə təqibdən sığınacaq axtarmaq və bu sığınacaqdan istifadə etmək hüququna malikdir.

2. Bu hüquq həqiqətən də qeyri-siyasi cinayət və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd hərəkət törədilməsinə əsaslanan təqiblər zamanı tətbiq oluna bilməz.

Maddə 15

1. Hər bir şəxs vətəndaşlıq hüququna malikdir.

2. Heç kim özbaşına olaraq vətəndaşlıqdan və vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

Maddə 16

1. Yetkinlik yaşına çatmış kişilər və qadınlar irqi, milli və dini əlamətlərinə görə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan nigaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər. Onlar nigaha daxil olarkən, nigah müddətində və onun pozulması zamanı eyni hüquqlardan istifadə edirlər.

2. Nigah, nigaha daxil olan hər iki tərəfin azad və tam razılığı olarsa, bağlana bilər.

3. Ailə cəmiyyətin təbii və başlıca özəyidir və cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunma hüququna malikdir.

Maddə 17

1. Hər bir şəxsin həm təkbaşına, həm də müştərək mülkiy-

yətə sahib olma hüququ var.

2. Heç kim özbaşına olaraq mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz.

Maddə 18

Hər bir şəxs fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir; bu hüquqa öz dinini və etiqadını dəyişmək azadlığı və öz dininə və əqidəsinə təhsil, dua, dini ayin və mərasimlər zamanı təkliddə və ya başqaları ilə birlikdə, aşkar və ya fərdi şəkildə etiqad etmək azadlığı daxildir.

Maddə 19

Hər bir şəxs əqidə və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir; bu hüquqa maneəsiz olaraq əqidəyə malik olmaq və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq informasiya və ideyaları istənilən vasitələrlə axtarmaq, əldə etmək və yaymaq azadlığı daxildir.

Maddə 20

1. Hər bir şəxs dinc yığıncaqlar və assosiasiyalar azadlığı hüququna malikdir.

2. Heç bir şəxs hər hansı bir assosiasiyaya qoşulmağa məcbur edilə bilməz.

Maddə 21

1. Hər bir şəxs dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad şəkildə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə iştirak etmək hüququna malikdir.

2. Hər bir şəxs öz ölkəsində dövlət qulluğuna girməkdə bərabər imkana malik olmaq hüququna malikdir.

3. Xalqın iradəsi iqtidar hakimiyyətinin əsası olmalıdır; bu iradə öz ifadəsini gizli səsvermə yolu ilə, ümumi və bərabər seçki hüququ və ya səsvermənin azadlığını təmin edən digər eynimənalı formalar əsasında keçirilən mütəmadi və saxtalaşdırılmamış seçkilərdə tapmalıdır.

Maddə 22

Hər bir şəxs cəmiyyətin üzvü kimi sosial təminat hüququna və milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə və hər

bir dövlətin strukturu və ehtiyatlarına uyğun olaraq onun ləyaqətinin müdafiəsi və şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə hüquqlara malikdir.

Maddə 23

1. Hər bir şəxsin əmək, sərbəst iş yeri seçmək, ədalətli və münasib iş şəraiti və işsizlikdən müdafiə hüququ var.

2. Hər bir şəxs heç bir ayrı-seçkilik olmadan eyni iş üçün eyni əmək haqqı almaq hüququna malikdir.

3. Hər bir işləyən şəxs əməyinin lazım gələrsə digər sosial müdafiə vasitələri ilə tamamlanan, onun özünün və ailəsinin layiqli dolanışığını təmin edə bilən ədalətli və qənaətbəxş ödənilməsi hüququna malikdir.

4. Hər bir şəxsin həmkarlar ittifaqları yaratmaq və öz sosial maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququ var.

Maddə 24

Hər bir şəxsin istirahət və asudə vaxt, o cümlədən iş gününün ağlabatan hüququ və ödənilən vaxtaşırı məzuniyyət hüququ var.

Maddə 25

1. Hər bir şəxs onun özünün və ailəsinin səhhət və rifahını təmin etmək üçün lazım olan qida, geyim, tibbi xidmət və lazımı sosial təminat da daxil olmaqla, həyat səviyyəsi hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq və özündən asılı olmayan səbəblər üzündən yaşayış vasitələrinin itirilməsi zamanı təminat hüququna malikdir.

2. Analar və uşaqlar xüsusi qayğı və yardım almaq hüququna malikdirlər. Həm nigah nəticəsində, həm də nigahdan kənar doğulmuş uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etməlidirlər.

Maddə 26

1. Hər bir şəxsin təhsil hüququ var. Ən azı ibtidai və ümumi təhsil pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil icbari olmalıdır. Hər kəs texniki və peşə təhsili almaq imkanına malik olmalıdır,

ali təhsil də hər kəsin qabiliyyəti əsasında hamıya eyni dərəcədə müyəssər olmalıdır.

2. Təhsil insan şəxsiyyətinin tam inkişafına və insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmətin artırılmasına yönəldilməlidir. Təhsil xalqlar, irqi və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, dözümlülüyün və dostluğun möhkəmləndirilməsinə və Birləşmiş Millətlərin sülhü qoruma sahəsində fəaliyyətinə yardım etməlidir.

3. Valideynlər öz azyaşlı uşaqları üçün təhsil növünü seçməkdə üstünlüyə malikdirlər.

Maddə 27

1. Hər bir şəxs cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq, elmi tərəqqidə iştirak etmək və ondan bəhrələnmək hüququna malikdir.

2. Hər bir şəxs müəllifi olduğu elmi, ədəbi, yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və mənəvi mənafehlərinin qorunması hüququna malikdir.

Maddə 28

Hər bir şəxsin bu Bəyannamədə ifadə olunmuş hüquq və azadlıqların tam şəkildə həyata keçirilə biləcəyi sosial və beynəlxalq nizam hüququ var.

Maddə 29

1. Hər bir şəxs yalnız onun şəxsiyyətinin azad və tam inkişafının mümkün olduğu cəmiyyət qarşısında vəzifələr daşıyır.

2. Öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən hər bir şəxs yalnız elə məhdudiyyətlərə məruz qala bilər ki, onlar qanun tərəfindən digərlərinin hüquq və azadlıqlarının tanınması və hörmət olunmasının təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətin əxlaqi, ictimai asayiş və ümumi rifah tələblərini yerinə yetirmək məqsədilə təyin edilmiş olsun.

3. Bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd olmamalıdır.

Maddə 30

Bu Bəyannamədə heç nə hər hansı dövlətə, şəxslər qrupuna və yaxud ayrı-ayrı şəxslərə, həmin Bəyannamədə elan olunmuş hüquq və azadlıqların ləğvinə yönəldilmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və yaxud hər hansı hərəkəti törətmək hüququnun verilməsi kimi təfsir oluna bilməz.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt

Baş Məclisin 2200A (XXI) sayılı 18 dekabr 1966-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir və imzalanmaq, təsdiq edilmək və qoşulmaq üçün açıqdır.

Qüvvəyə minməsi: 49-cu maddəyə müvafiq olaraq 23 mart 1976-cı il

Preambula

Bu Paktta iştirak edən dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə müvafiq olaraq bəşər nəslinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası olduğunu *nəzərə alaraq,*

həmin hüquqların insan şəxsiyyətinə məxsus olan ləyaqətdən doğduğunu *etiraf edərək,*

İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannaməyə əsasən mülki və siyasi azadlıqdan istifadə edən və qorxu və ehtiyacdən azad insane şəxsiyyəti idealının yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, eləcə də mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə biləcəyini *etiraf edərək,*

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə görə dövlətlərin insanın hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsini təşviq etməyə və onlara riayət olunmasına yardım göstərməyə borclu olduqlarını *nəzərə alaraq,*

ayrılıqda hər bir insanın başqalarına və mənsub olduğu kollektivin üzvlərinə münasibətdə vəzifələr daşıyaraq, bu Pakt-da tanınan hüquqların təşviq edilməsinə səy göstərməli olduğunu *nəzərə alaraq,*

aşağıdakı maddələrlə razılaşırlar:

I hissə

Maddə 1

1. Bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir. Onlar bu hüquqa əsasən öz siyasi statuslarını azad

şəkildə müəyyən edir və özlərinin iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını azad surətdə təmin edirlər.

2. Bütün xalqlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün öz təbii sərvətləri və ehtiyatları barəsində qarşılıqlı mənfəət prinsipinə və beynəlxalq hüquqa əsaslanan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqdan irəli gələn hər hansı öhdəliyə zərər yetirmədən azad sərəncam verə bilirlər. Heç bir xalq heç bir vəchlə ona məxsus yaşayış vasitələrindən məhrum edilə bilməz.

3. Bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlər, o cümlədən özünü idarə etməyən və qəyyumluq altında olan ərazilərin idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyan dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin müddəalarına əsasən xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməsini təşviq etməli və ona hörmət bəsləməlidirlər.

II hissə

Maddə 2

1. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət onun ərazisi hüdüdlərində və onun yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin bu Paktda elan olunan hüquqlarına heç bir cəhətdən, o cümlədən irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli, yaxud sosial mənşəyi, mülki vəziyyəti, doğuluşu, yaxud digər hallar baxımından fərq qoyulmadan hörmət etməyi və onların təmin olunmasını öhdəsinə götürür.

2. Əgər hələlik mövcud qanunvericilik tədbirlərində, yaxud digər tədbirlərdə nəzərdə tutulmamışsa, bu Paktda iştirak edən dövlətlər öz ölkələrinin konstitusiya proseduralarına və bu Paktda müddəalarına müvafiq olaraq bu Paktda elan olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri ola biləcək belə qanunvericilik tədbirlərinin və digər tədbirlərin qəbul edilməsi üçün lazımı ölçü götürməyi öhdələrinə alırlar.

3. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət aşağıdakıları öhdəsinə götürür:

a) bu Paktda elan olunmuş hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsi, həmin pozuntu rəsmi səviyyədə hərəkət edən şəxslər

tərəfindən törədilmişsə də, təsirli hüquqi müdafiə vasitələri ilə təmin etmək;

b) belə müdafiəyə ehtiyacı olan hər bir şəxsin hüquqi müdafiə hüququnun səlahiyyətli məhkəmə, inzibati, yaxud qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, yaxud dövlətin hüquq sisteminin nəzərdə tutduğu digər səlahiyyətli orqan tərəfindən birqərar olmasını təmin etmək və məhkəmə müdafiəsinin imkanlarını inkişaf etdirmək;

c) nəzərdə tutulduğu hallarda, səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının hüquqi müdafiə vasitələrinin tətbiq olunmasını təmin etmək;

Maddə 3

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər kişilər və qadınlar üçün bu Paktda nəzərdə tutulan bütün mülki və siyasi hüquqlardan bərabər surətdə istifadə olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 4

Dövlətdə millətin taleyini təhlükədə qoyan və mövcudluğu haqda rəsmi surətdə elan edilmiş fəvqəladə vəziyyət yarandıqda, bu Paktda iştirak edən dövlətlər Pakt üzrə öhdəliklərindən geriçəkilmə tədbirləri qəbul edə bilər, lakin bu, vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədə, belə tədbirlərin onların beynəlxalq hüquqa dair digər öhdəliklərinə zidd olması və müstəsna olaraq irq, dərisinin rəngi, cins, dil, din, yaxud sosial mənşə əsasında ayrı-seçkiliyə gətirib çıxarmaması şərti ilə olmalıdır.

2. Bu müddəa 6, 7, 8 (1-ci və 2-ci bəndlər), 11, 15, 16 və 18-ci maddələrdən hər hansı bir şəkildə geriçəkilmə üçün əsas ola bilməz.

3. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət geriçəkilmə hüququndan istifadə etdikdə, dərhal həmin Paktda iştirak edən digər dövlətlərə geri çəkildiyi müddəalar və onu belə geriçəkilməyə vadar edən səbəblər haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi vasitəsilə məlumat verməlidir. Eləcə də,

həmin vasitəçi ilə onun bu geriçəkilməyə xitam verdiyi tarix bildirilməlidir.

Maddə 5

1. Bu Paktda heç nə hər hansı bir dövlətin, hər hansı bir insan qrupunun, yaxud kiminsə bu Paktda tanınmış hüquq və ya azadlıqlardan hər hansı birini ləğv etməyə, yaxud onları bu Paktda nəzərdə tutulduğundan çox məhdudlaşdırmağa yönəldilmiş hansısa fəaliyyətlə məşğul olmaq, yaxud hansısa hərəkətlərə yol vermək hüququna malik olması kimi yozula bilməz.

2. Hər hansı bir ölkədə qanunla, konvensiyalarla, qayda, yaxud adətlərlə tanınan, yaxud mövcud olan əsas insan hüquqlarından heç birinin həmin hüquqların bu Paktda tanınmadığı, yaxud məhdud həcmdə tanınması bəhanəsi ilə heç cür məhdudlaşdırılmasına, yaxud onların əhəmiyyətinin azaldılmasına yol verilmir.

III hissə

Maddə 6

1. Yaşamaq hüququ hər bir insanın ayrılmaz hüququdur. Bu hüquq qanunla qorunur. Heç kəs özbaşına həyatdan məhrum edilə bilməz.

2. Ölüm cəzasının ləğv edilmədiyi ölkələrdə ölüm hökmü ən ağır cinayətlərə görə, həmin cinayətlər törədildiyi vaxt qüvvədə olan və bu Paktın qərarlarına və Soyqırımı cinayətinin qarşısını almaq və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiyaya zidd olmayan qanuna müvafiq çıxarıla bilər. Bu cəza səlahiyyətli məhkəmənin qəti qərarı əsasında yerinə yetirilə bilər.

3. Həyatdan məhrum etmədə soyqırımı cinayəti tərkibi varsa, nəzərə almaq lazımdır ki, bu maddədə heç nə bu Paktda iştirak edən dövlətlərə hər hansı bir yolla Soyqırımı cinayətinin qarşısını almaq və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiyanın qərarlarına müvafiq qəbul edilmiş hər hansı öhdəlikdən geri çəkilmək hüququ vermir.

4. Ölüm cəzasına məhkum edilmiş hər kəsin bağış-

lanmasını, yaxud hökmün yumşaldılmasını xahiş etmək hüququ var. Amnistiya, bağışlanma, yaxud ölüm hökmünün dəyişdirilməsi bütün hallarda mümkündür.

5. Ölüm hökmü törətdikləri cinayətlərə görə yaşı on səkkizdə naz olan şəxslər barəsində çıxarılmır və hamilə qadınlar barəsində icra olunmur.

6. Bu maddədə heç nə ölüm hökmünün bu Paktda iştirak edən hər hansı bir dövlət tərəfindən təxirə salınmasına, yaxud ləğv olunmasına icazə verilməməsi üçün əsas sayıla bilməz.

Maddə 7

Heç kəs qəddar, insanlıqdan kənar işgəncələrə, yaxud onun ləyaqətini alçaldan davranışa, yaxud cəzaya məruz qalmamalıdır. O cümlədən, heç bir şəxs üzərində onun azad razılığı olmadan tibbi, yaxud elmi təcrübə aparıla bilməz.

Maddə 8

1. Heç kəs köləlikdə saxlana bilməz. Köləlik və qul ölkələrinin bütün növləri qadağandır

2. Heç kəs asılı vəziyyətdə saxlana bilməz.

3. a) Heç kəs məcburi, yaxud icbari əməyə vadar edilə bilməz;

b) cinayətə görə cəzanın katorqa işləri ilə birlikdə azadlıqdan məhrum etmə şəklində təyin edilə bildiyi ölkələrdə 3.a) bəndi belə cəza təyin etmiş səlahiyyətli məhkəmənin hokum üzrə katorqa işlərinin yerinə yetirilməsinə maneə sayıla bilməz;

s) bu bənddə "məcburi, yaxud icbari əmək" termini aşağıdakıları əhatə etmir:

I) bir qayda olaraq, məhkəmənin qanuni sərəncamı ilə həbsdə olan, yaxud belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin yerinə yetirdiyi, I) yarımbəndində xatırlanmayan hər hansı bir iş, yaxud xidmət;

II) hərbi xarakterli hər hansı bir xidmət, hərbi xidmətdən siyasi və dini-etik motivlərə görə imtina olunmasının qəbul edildiyi ölkələrdə isə həmin motivlərə görə hərbi xidmətdən imtina etmiş şəxslər üçün nəzərdə tutulan hər hansı bir xidmət;

III) əhalinin həyatı, yaxud rifahı üçün təhlükəli olan fəvqəladə vəziyyət, yaxud fəlakət hallarında hər hansı bir icbari xidmət;

IV) adi vətəndaşlıq vəzifələrinə daxil olan hər hansı bir iş, yaxud xidmət.

Maddə 9

1. Hər bir insanın azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Heç kəs zorla həbs və yaxud dustaq edilə bilməz. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş əsaslar olmadan və müvafiq proseduralara əməl olunmadan azadlıqdan məhrum edilməməlidir. 2. Hər kəs həbs olunarkən, əleyhinə sürülən hər hansı ittiham dərhal ona bildirilir. 3. Cinayət ittihamı ilə həbs olunmuş, yaxud tutulub saxlanmış hər bir şəxs təcili surətdə məhkəmə hakiminin, yaxud məhkəmə hakimiyyətini icra etmək hüququna və əğlabatan müddətdə məhkəmə baxışı aparmaq, yaxud azad etmək hüququ olan vəzifəli şəxsin yanına gətirilir. Məhkəmə baxışını gözləyən şəxslərin dustaq saxlanması ümumi qayda olmamalıdır. Lakin azad olunma məhkəməyə, məhkəmə təhqiqatının hər hansı bir mərhələsinə və zəruri hallarda hökmün icrası üçün gəlmək haqqında təminat verməkdən asılı edilə bilər.

4. Həbs, yaxud dustaqlıq nəticəsində azadlıqdan məhrum edilən hər bir şəxs tutulub saxlanılmasının qanuniliyi barədə qərar çıxarılmıq, əgər həbs qanunsuzdursa, azad edilməsi barədə sərəncam verilmək üçün onun işinə məhkəmədə baxılması hüququna malikdir.

5. Qanunsuz həbs, yaxud dustaqlıq qurbanı olan hər kəsin iddia gücünə malik kompensasiya hüququ var.

Maddə 10

1. Azadlıqdan məhrum edilmiş bütün şəxslər humanist davranışa, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə hörmət edilməsi hüququna malikdirlər.

2. a) Müttəhimlər, müstəsna hallar olmadıqda, məhkum olunmuş şəxslərdən ayrı saxlanılır və onlar üçün məhkum

olunmamış şəxslər statusuna uyğun rejim qoyulur.

b) yetkinliyə çatmamış müttəhimlər yetkinliyə çatmışlardan təcrid edilir və ən qısa müddətdə qərar çıxarılmaq üçün məhkəməyə göndərilir.

3. Həbs cəzası sistemində məhbuslar üçün əsas məqsədi onları Yetkinliyə çatmamış qanun pozucuları yetkinliyə çatmışlardan təcrid edilir və onlar üçün yaşlarına və hüquqi statuslarına uyğun rejim qoyulur.

Maddə 11

1. Heç kəs hər hansı bir müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmamasına əsasən azadlıqdan məhrum edilə bilməz.

Maddə 12

1. Hər hansı bir ölkənin ərazisində qanuni surətdə olan hər kəsin həmin ölkənin hüduqlarında sərbəst şəkildə yerdəyişmək və yaşayış yeri seçmək hüququ var.

2. Hər bir insanın, öz ölkəsi də daxil olmaqla, hər hansı bir ölkəni tərk etmək hüququ var.

3. Yuxarıda xatırlanan hüquqlar qanunda nəzərdə tutulan, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhalinin sağlamlığının, yaxud mənəviyyatının, yaxud başqalarının hüquq və azadlıqlarının və bu Paktda tanınan hüquqlara uyğun digər hüquqların qorunması üçün zəruri olan məhdudiyyətlərdən başqa məhdudiyyət obyektinə ola bilməz.

4. Heç kəs özbaşına öz ölkəsinə gəlmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

Maddə 13

Bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən hər hansı birinin ərazisində qanuni surətdə olan əcnəbi yalnız qanuna müvafiq çıxarılan qərara əsasən sürgün edilə bilər, əgər dövlət təhlükəsizliyi mülahizələri bunu qeyd-şərtsiz tələb etsə, sürgün olunması əleyhinə dəlillərini gətirmək, öz işinə səlahiyyətli hakimiyət orqanı, yaxud səlahiyyətli hakimiyət orqanı tərəfindən xüsusi təyin olunmuş şəxs və ya şəxslər tərəfindən

yenidən baxılmaq və bu məqsədlə həmin hakimiyyət orqanı, şəxs və ya şəxslər qarşısında təmsil olunmaq hüququna malikdir.

Maddə 14

1. Bütün şəxslər məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərdir. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir. Demokratik cəmiyyətdə mətbuat və ictimaiyyət əxlaq, ictimai asayiş, yaxud dövlət təhlükəsizliyi mülahizələrinə görə, yaxud tərəflərin şəxsi həyatlarının mənafeyi tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə ciddi zərurət olduqda - açıq məhkəmənin ədalət məhkəməsini poza biləcəyi xüsusi hallarda - məhkəmə baxışına bütövlükdə, yaxud onun bir hissəsinə buraxılmaya bilər; lakin yetkinliyə çatmamışların mənafeyinin tələb etdiyi, yaxud işin evlənməyə, yaxud uşaqlar üzərində qəyyumluq mübahisələrinə aid olduğu hallar istisna edilməklə, cinayət, yaxud mülki işlərə dair hər bir məhkəmə qərarı açıq olmalıdır.

2. Cinayətdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanuna əsasən sübut edilənədək günahkar sayılmamaq hüququna malikdir.

3. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, tam bərabərlik əsasında minimum aşağıdakılara təminat hüququna malikdir:

a) ona qarşı irəli sürülən ittihamın xarakteri və əsası ilə təcili qaydada və onun başa düşdüyü dildə ətraflı xəbərdar edilmək;

b) özünü müdafiəyə hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və özünün seçdiyi müdafiəçi ilə əlaqə saxlamaq imkanına malik olmaq;

c) əsassız ləngitməyə yol verilmədən mühakimə edilmək;

d) özünün iştirakı ilə mühakimə olunmaq və özünü

şəxsən, yaxud özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə müdafiə etmək: əgər müdafiəçisi yoxdursa, bu hüququ haqqında xəbərdar edilmək və ədalət məhkəməsinin, mənafeyi tələb etdiyi bütün hallarda təyin olunmuş müdafiəçiyə və müdafiə haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadığı hallarda pulsuz müdafiəçiyə malik olmaq;

e) onun əleyhinə ifadə verən şahidləri dindirmək, yaxud bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq, öz şahidlərinin onun əleyhinə ifadə verən şahidlər üçün mövcud olan şərtlərlə istintaqa çağırılması hüququna malik olmaq;

i) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə, yaxud bu dildə danışmırsa, tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək;

g) öz əleyhinə ifadə verməyə, yaxud özünün müqəssir olduğunu etiraf etməyə məcbur edilməmək.

4. Yetkinliyə çatmayanlar barəsində məhkəmə prosesi onların yaşı və yenidən tərbiyə edilmək istəyinə yardım göstərilməsi nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

5. Hər hansı bir cinayətə görə məhkum olunmuş hər kəs onun barəsindəki ittihama və hökmə qanuna əsasən yuxarı məhkəmə instansiyalarında yenidən baxılması hüququna malikdir.

6. Əgər hansısa şəxs cinayətə görə məhkəmənin qəti qərarı ilə məhkum olunmuşsa və haqqında çıxarılmış hökm məhkəmə səhvi buraxıldığını şəksiz təsdiq edən yeni, yaxud yeni aşkar edilmiş bir cəhətə əsasən sonradan ləğv edilmiş, yaxud o, əfv olunmuşsa, onda göstərilən naməlum cəhətin tamamilə, yaxud qismən onun təqsirindən üzə çıxarılmadığı sübut edilməzsə, belə ittiham əsasında cəza çəkmiş şəxs qanuna əsasən kompensasiya alır. 7. Heç kəs hər hansı bir ölkənin qanununa və cinayət-prosessual hüququna müvafiq olaraq artıq qəti surətdə məhkum olunduğu, yaxud bəraət qazandığı bir cinayət üçün ikinci dəfə mühakimə edilməməli, yaxud cəzalandırılmamalıdır.

Maddə 15

1. Heç kəs qüvvədə olan ölkədaxili qanunvericiliyə, yaxud beynəlxalq hüquqa əsasən törədildiyi vaxt cinayət olmayan hansısa hərəkət, yaxud səhv üstündə hansısa cinayət törətməkdə müqəssir sayıla bilməz. Eləcə də, cinayət törədildiyi vaxt tətbiq edilməli olan cəzadan ağır cəza təyin edilə bilməz. Əgər cinayət törədildikdən sonra qanunla daha yüngül cəza müəyyən edilirsə, bu qanunun təsiri həmin cinayətkara da şamil olunur.

2. Bu maddədə heç nə hər bir şəxsin törədilərkən beynəlxalq aləm tərəfindən qəbul olunmuş hüquq prinsiplərinə əsasən cinayət olan hər hansı bir əməlinə, yaxud xətasına görə məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına mane olmur.

Maddə 16

Hər bir insan harada olursa-olsun hüquq subyektliliyi kimi qəbul edilmək hüququna malikdir. **Maddə 17**

1. Heç kəsin şəxsi və ailə həyatına özbaşına, yaxud qanunsuz müdaxilə, mənzil toxunulmazlığını, yaxud yazışma sirrinə özbaşına, yaxud qanunsuz qəsd, yaxud şərəfinə və adına qanunsuz qəsd edilə bilməz.

2. Hər bir insanın belə müdaxilə və qəsdlərdən qanunla müdafiə olunmaq hüququ var.

Maddə 18

1. Hər bir insanın fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var. Bu hüquqa özünün seçdiyi dinə və əqidəyə malik olmaq, öz dininə və əqidəsinə istər təklikdə, istərsə də başqaları ilə birgə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, ibadətdə, dini ayin və mərasimlərin icrasında və təlimdə etiqad bəsləmək azadlığı daxildir.

2. Heç kəs onun dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq və ya onları öz istəyi ilə qəbul etmək azadlığına xələl gətirən məcburiyyət məruz qalmamalıdır.

3. Din, yaxud əqidə azadlığı yalnız qanunla qoyulmuş və ictimai təhlükəsizliyin, asayişin, sağlamlığın və əxlaqın, eləcə də başqa şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olduğu qədər məhdudlaşdırılmalıdır.

4. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər valideynlərin və müvafiq hallarda qanuni qəyyumların uşaqlarının öz şəxsi əqidələrinə uyğun dini və mənəvi tərbiyə almasını təmin etmək azadlığına hörmət etməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 19

1. Hər bir insan şəxsi fikri olmaq hüququna malikdir.

2. Hər bir insanın öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququ var. Bu hüquqa dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq hər cür informasiya və ideyaları axtarmaq, almaq, şifahi, yazılı, mətbuat, yaxud bədii ifadə formaları vasitəsilə, yaxud özü seçdiyi başqa üsullarla yaymaq azadlığı daxildir.

3. Bu maddənin 2-ci bəndində göstərilən hüquqlardan istifadə olunması xüsusi vəzifələr qoyur və məsuliyyət tələb edir. Belə ki, bu, bir sıra məhdudiyyətlərlə bağlı ola bilər. Lakin onlar qanunla müəyyənləşdirilməli və aşağıdakıların təmin edilməsi üçün zəruri olmalıdır:

a) başqalarının hüquqlarına və adına hörmət edilməsi üçün;

b) dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlıq, yaxud mənəviyyatının qorunması üçün;

Maddə 20

1. Hər cür müharibə təbliğatı qanunla qadağan edilməlidir.

2. Ayrı-seçkiliyə, düşmənçiliyə, zorakılığa təhrik olan milli, irqi, yaxud dini nifrətin lehinə edilən hər hansı bir çıxış qanunla qadağan olunmalıdır.

Maddə 21

Dinc yığıncaqlar hüququ tanınır. Bu hüquqdan istifadə edilməsinə qanuna müvafiq olaraq qoyulan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlığının və mənəviyyatının, yaxud başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün zəruri olanlardan başqa heç bir məhdudiyyət qoyulmur.

Maddə 22

1. Hər bir insan öz mənafelərini müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və belə ittifaqlara girmək hüququ da daxil olmaqla, başqaları ilə birgə assosiasiyalar yaratmaq hüququna malikdir.

2. Bu hüquqdan istifadə edilməsinə qanunda nəzərdə tutulan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai təhlükəsizliyin, ictimai asayişin, əhalinin sağlamlığının və mənəviyyatının, yaxud başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün zəruri lanlardan başqa heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bu maddə silahlı qüvvələrin, yaxud polisın tərkibinə daxil olan şəxslərin həmin hüquqdan istifadə etməsinə qanuni məhdudiyətlər tətbiq edilməsinə mane olmur.

3. Bu maddədə heç nə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının assosiasiyalar yaratmaq və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsinə dair 1948-ci il Konvensiyasında iştirak edən dövlətlərə həmin Konvensiyada nəzərdə tutulan təminatların zərərinə qanunvericilik aktları qəbul etmək, yaxud qanunu bu təminatlara xələl gətirə biləcək şəkildə tətbiq etmək hüququ vermir.

Maddə 23

1. Ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir və cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir.

2. Nikah yaşına çatmış bütün kişilərin və qadınların nikaha daxil olmaq hüququ və ailə qurmaq hüququ var.

3. Heç bir nikah ona daxil olan tərəflərin azad və tam razılığı olmadan bağlana bilməz.

4. Bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlər ər-arvadın nikah bağlayarkən, nikahda olarkən və onu pozarkən hüquq və vəzifələrinin bərabərliyinin təmin olunması üçün lazımı tədbirlər görməlidirlər. Nikah pozulduğu halda bütün uşaqların lazımı müdafiəsi nəzərdə tutulmalıdır.

Maddə 24

1. Hər bir uşağın irq, dərisinin rəngi, cins, dil, din, milli, yaxud sosial mənşə, mülki vəziyyət, yaxud doğuluş əlamət-

lərinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan, ailəsi, cəmiyyət və dövlət tərəfindən azyaşlı kimi vəziyyətinin tələb etdiyi müdafiə tədbirləri görülməsi hüququ var.

2. Hər bir uşaq doğulan kimi dərhal qeydiyyatata alınmalı və onun adı olmalıdır.

3. Hər bir uşağın vətəndaşlıq əldə etmək hüququ var.

Maddə 25

Hər bir insan 2-ci maddədə xatırlanan heç bir ayrı-seçkilik və əsassız məhdudiyət qoyulmadan aşağıdakı hüquq və imkanlara malik olmalıdır:

a) dövlət işlərinin aparılmasında istər bilavasitə, istərsə də azad şəraitdə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək;

b) səs vermək və ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında gizli səsvermə yolu ilə keçirilən və seçicilərin sərbəst iradəsini təmin edən həqiqi vaxtaşırı seçkilərdə seçilmək;

c) öz ölkəsində ümumi bərabərlik əsasında dövlət qulluğuna buraxılmaq.

Maddə 26

Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Bu baxımdan hər cür ayrı-seçkilik qanunla qadağan olunmalı və qanun bütün şəxslərin hər hansı əlamətinə, o cümlədən irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi, yaxud digər əqidələrinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki vəziyyətinə, doğuluşuna, yaxud digər hallara görə ayrı-seçkilikdən bərabər və təsirli müdafiə olunmasını təmin etməlidir.

Maddə 27

Etnik, din və dil azlıqlarının mövcud olduğu ölkələrdə belə azlıqlara mənsub olan şəxslər həmin qrupun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətindən bəhrələnmək, öz dininə etiqad bəsləmək və onun ayinlərini icra etmək, eləcə də öz doğma dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

IV hissə

Maddə 28

1. İnsan hüquqları Komitəsi (bu Paktda bundan sonra Komitə adlandırılacaq) yaradılır. O, on səkkiz üzvdən ibarət olub, aşağıda nəzərdə tutulan funksiyaları yerinə yetirir

2. Komitənin tərkibinə bu Paktda iştirak edən dövlətin vətəndaşı olan yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, insan hüquqları sahəsində mötəbər səlahiyyətə malik şəxslər daxildir, hüquq təcrübəsinə malik bir sıra şəxslərin iştirakının faydalılığı da nəzərə alınır.

3. Komitə üzvləri şəxsi keyfiyyətdə seçilir və işləyirlər.

Maddə 29

1. Komitə üzvləri 28-ci maddənin tələblərinə cavab verən və bu Paktda iştirak edən dövlətlərin həmin məqsədlə namizədliklərini irəli sürdükləri şəxslərin siyahısından gizli səsvermə yolu ilə seçilir.

2. Bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən hər biri iki şəxsdən çox namizəd irəli sürə bilməz. Bu şəxslər onların namizədliyini irəli sürmüş dövlətin vətəndaşı olmalıdır.

3. Hər bir şəxsin namizədliyinin təkrar irəli sürülmək hüququ var.

Maddə 30

1. İlk seçkilər bu Paktın qüvvəyə mindiyi gündən sonra altı aydan gec olmayaraq keçirilir.

2. 34-cü maddəyə müvafiq olaraq açıq vakansiyaları tutmaq üçün elan olunan seçkilərdən başqa, hər seçkiyə heç olmasa dörd ay qalmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlərə üç ay müddətində Komitənin üzvlüyünə namizədlərin təqdim olunması barədə yazılı müraciət edir.

3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi namizədliyi həmin qayda ilə irəli sürülmüş bütün şəxslərin, bu Paktda iştirak edən hansı dövlət tərəfindən irəli sürüldüyü göstərilməklə, əlifba sırası ilə siyahısını tərtib edir, həmin siyahını hər seçki-

nin keçiriləcəyi tarixdən bir ay gec olmayaraq bu Paktda iştirak edən dövlətlərə təqdim edir.

4. Komitə üzvlərinin seçkisi bu Paktda iştirak edən dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibi tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində çağırılan iclasında keçirilir. Yetərsay üçün bu Paktda iştirak edən dövlətlərin üçdə ikisinin iştirakı kifayət olan həmin iclasda namizədlərləri daha çox səs alan və iştirakçı-dövlətlərin iclasda və səsvermədə iştirak edən nümayəndələrinin mütləq səs çoxluğunu qazanan şəxslər Komitəyə üzv seçilmiş sayılır.

Maddə 31

1. Komitəyə eyni dövlətdən bir vətəndaşdan çox üzv daxil ola bilməz.

2. Komitəyə seçkilər zamanı üzvlərin ədalətli coğrafi bölgüsü, müxtəlif sivilizasiya formalarının və əsas hüquq sistemlərinin təmsil olunması nəzərə alınır.

Maddə 32

1. Komitə üzvləri dörd il müddətinə seçilir. Onların namizədlərləri yenidən irəli sürüldükdə təkrar seçilmək hüququ var. Lakin ilk seçkilərdə seçilmiş üzvlərdən doqquzunun səlahiyyət müddəti ikinci ilin sonunda bitir; ilk seçkilərdən dərhal sonra həmin doqquz üzvün adı 30-cu maddənin 4-cü bəndində xatırlanan Sədr tərəfindən püşk vasitəsilə müəyyən edilir.

2. Səlahiyyət müddəti bitdikdə bu Paktın bu hissəsinin əvvəlki maddələrinə müvafiq olaraq seçkilər keçirilir.

Maddə 33

1. Əgər digər üzvlərin yekdil fikrincə Komitənin hər hansı bir üzvü hər hansı səbəbdən, müvəqqəti iştirak etməmək nəzərə alınmamaqla, öz funksiyalarını icra etməyə xitam veribsə, Komitənin Sədri bu barədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə məlumat verir. Baş katib isə bundan sonra həmin üzvün yerini boş elan edir.

2. Komitə üzvlərindən hansısa öldükdə, yaxud istefaya çıxdıqda Komitənin Sədri dərhal Birləşmiş Millətlər Təşkila-

tının Baş katibinə məlumat verir. Baş katib isə həmin yeri ölüm günündən, yaxud istefanın gerçəkləşdiyi gündən boş elan edir.

Maddə 34

1. 33-cü maddəyə müvafiq olaraq vakansiya elan olunanda və əvəz ediləsi üzvün səlahiyyət müddəti bu vakansiya elan ediləndən sonra altı ay müddətində qurtarmırsa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi 29-cu maddəyə müvafiq olaraq bu Paktın həmin vakansiyanı tutmaq üçün iki ay müddətində öz namizədini irəli sürə bilən hər bir iştirakçı-dövlətini xəbərdar edir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu qayda ilə namizədliyi irəli sürülmüş şəxslərin siyahısını tərtib edərək həmin siyahını bu Paktda iştirak edən dövlətlərə təqdim edir.

Sonra vakansiyaları tutmaq üçün bu Paktın hazırkı hissəsinin müvafiq müddəalarına əsasən seçkilər keçirilir.

3. Komitənin 33-cü maddəyə müvafiq olaraq elan edilmiş vakansiyanı tutmaq üçün seçilən üzvü, göstərilən maddənin müddəalarına əsasən, vəzifəsini Komitədə yeri boşalan üzvün yerdə qalan səlahiyyət müddəti ərzində daşıyır.

Maddə 35

Komitə üzvləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin Komitənin vəzifələrinin əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən etdiyi qayda və şərtlərlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının vəsaitindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisi tərəfindən təsdiq olunmuş əmək haqqı alırlar.

Maddə 36

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Komitənin bu Pakta müvafiq olaraq funksiyalarını səmərəli həyata keçirməsi üçün lazımı sayda personal və maddi vəsait ayırır.

Maddə 37

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Komitənin ilk iclasını Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində çağırır.

2. Komitə ilk iclasdan sonra onun prosedura qaydalarında

nəzərdə tutulan vaxtlarda yığışır.

3. Komitə adətən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Cenevrədəki şöbəsində toplaşır.

Maddə 38

1. Komitənin hər bir üzvü öz vəzifələrinin icrasına başlamazdan əvvəl Komitənin açıq iclasında öz funksiyalarını qərəzsiz və vicdanla yerinə yetirəcəyi barədə təntənəli bəyanat verir.

Maddə 39

1. Komitə iki il müddətinə öz vəzifəli şəxslərini seçir. Onlar təkrar seçilə bilərlər. 2. Komitə özünün məxsusi prosedura qaydalarını müəyyən edir. Lakin bu qaydalar həm də aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- a) yetərsay Komitənin on iki üzvündən ibarətdir;
- b) Komitənin qərarları iştirak edən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 40

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər bu Paktda tanınan hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar gördükləri tədbirlər və həmin hüquqlardan istifadə olunmasında əldə edilmiş uğurlar haqqında aşağıdakı qaydada məruzələr təqdim etməyi öhdələrinə götürürlər:

- a) bu Pakt qüvvəyə mindikdən sonra bir il ərzində müvafiq iştirakçı-dövlətlər barəsində;
- b) gələcəkdə Komitənin tələb etdiyi bütün hallarda.

2. Bütün məruzələr Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim edilir, o isə həmin məruzələri baxılmaq üçün Komitə üzvlərinə göndərir. Məruzələrdə bu Paktın həyata keçirilməsinə təsir göstərən amillər çətinliklər, əgər varsa, göstərilir.

3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Komitə ilə məsləhətləşmədən sonra məruzələrin maraqlı ixtisaslaşdırılmış idarələrin səlahiyyət dairəsinə aid ola bilən hissələrinin nüsxə-

lərini onlara göndərə bilər.

4. Komitə bu Paktda iştirak edən dövlətlərin təqdim etdiyi məruzələri öyrənir. O, öz məruzələrini və məqsəduyğun saydığı ümumi xarakterli qeydlərini iştirakçı-dövlətlərə göndərir. Komitə həmin qeydləri bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən aldığı məruzələri nüsxələri ilə birlikdə İqtisadi və Sosial Şuraya da göndərə bilər.

5. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər bu maddəni 4-cü bəndinə müvafiq olaraq edilə bilən hər hansı qeydə dair öz mülahizələrini Komitəyə təqdim edə bilər.

Maddə 41

1. Bu maddəyə müvafiq olaraq bu Paktda iştirak edən dövlət istənilən vaxt hansısa iştirakçı-dövlətin başqa bir iştirakçı-dövlətin bu Pakt üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyini iddia etməsi barədə məlumatı almaq və ona baxmaq səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər. Bu maddədə nəzərdə tutulan məlumatlara yalnız onların bu Komitənin səlahiyyətini tanıdıqlarını bəyan etmiş iştirakçı-dövlətlər tərəfindən təqdim olunduğu təqdirdə baxıla bilər. Komitə bu cür bəyanat verməmiş iştirakçı-dövlətə aid heç bir məlumat qəbul etmir. Bu maddəyə müvafiq olaraq, alınmış məlumatlara aşağıdakı prosedura qaydasına uyğui baxılır;

a) Əgər bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən biri hesab edirsə ki, başqa bir iştirakçı-dövlət bu Paktın qərarlarını yerinə yetirmir, onda o, bu məsələni yazılı məlumatla göstərilən dövlətin nəzərinə çatdırıla bilər. Bu məlumatı alan dövlət bundan sonra üç ay ərzində həmin məlumatı göndərmiş dövlətə izahat, yaxud hər hansı bir digər bəyanat təqdim edir. Burada mümkün və məqsəduyğun olduğu qədər, daxili proseduralara istinad edilməli və həmin məsələ ilə əlaqədar görülmüş, yaxud görülebəcək tədbirlər barədə məlumat verilməlidir;

b) əgər məsələ hər iki iştirakçı-dövlət üçün qənaətbəxş şəkildə həll olunmazsa, məktubu alan dövlətin ilk məlumatı almasından sonra altı ay ərzində həmin dövlətlərdən hər biri

həmin məsələni, Komitəni və digər dövləti xəbərdar etməklə, Komitənin müzakirəsinə vermək hüququna malikdir;

c) Komitə ona verilmiş məsələyə yalnız indiki halda hamı tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq, bütün mümkün daxili vasitələrin sınaqdan çıxarıldığına və tükəndiyinə əmin olduqdan sonra baxır. Həmin qayda bu vasitələrdən istifadə əsassız olaraq ləngidildikdə işləmir;

d) Komitə bu maddədə nəzərdə tutulan məlumatlara qapalı iclaslarda baxır;

e) Komitə c) yarım bəndinin qərarlarına riayət edərək məsələnin bu Paktda tanınan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət əsasında dostcasına həll etmək məqsədilə maraqlı iştirakçı-dövlətlərə xeyirxah xidmət göstərir;

f) Komitə ona baxılmağa verilmiş hər hansı bir məsələ barəsində b) yarım bəndində xatırlanan maraqlı iştirakçı -dövlətlərə müraciətlə işə dair istənilən məlumatı təqdim etməyi xahiş edə bilər; g) bu maddənin b) yarım bəndində xatırlanan maraqlı iştirakçı-dövlətlər məsələyə Komitədə baxılarkən, təmsil olunmaq və şifahi, yaxud yazılı təqdimatlar vermək hüququna malikdirlər; h) Komitə b) yarım bəndinə müvafiq olaraq, bildiriş aldığı gündən sonra 12 ay ərzində məruzə təqdim edir:

i) əgər e) yarım bəndinin qərarları çərçivəsində qərar əldə edilərsə, Komitə öz məruzəsində faktların və əldə edilmiş qərarın qısa şərhini kifayətlənir;

ii) əgər e) yarım bəndinin qərarları çərçivəsində qərar qəbul edilməzsə, Komitə öz məruzəsində faktların qısa şərhini kifayətlənir; yazılı təqdimatlar və maraqlı iştirakçı-dövlətlərin şifahi təqdimatlarının yazılı mətnləri məruzəyə əlavə edilir. Hər bir məsələyə dair məruzə maraqlı iştirakçı-dövlətlərə göndərilir.

2. Bu maddənin qərarları, bu Paktda iştirak edən on dövlət bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat verdikdə qüvvəyə minir. Həmin bəyanatlar iştirakçı-dövlətlər tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə

qoyulur. Baş katib həmin bəyanatların surətlərini qalan iştirakçı-dövlətlərə göndərir. Ərizə Baş katibə bildirilməklə geri götürülə bilər. Bu hərəkət bu maddəyə müvafiq olaraq artıq təqdim olunmuş məlumatla aid hər hansı məsələyə baxılmasına mane olmur. Maraqlı iştirakçı-dövlət yeni bəyanat verməzsə, hər hansı iştirakçı-dövlətin ərizənin geri götürülməsi barədə Baş katib bildiriş aldıqdan sonra təqdim etdiyi heç bir sonrakı məlumat qəbul edilmir.

Maddə 42

1. a) 41-ci maddəyə müvafiq olaraq, artıq Komitəyə verilmiş hər hansı bir məsələ maraqlı olan iştirakçı dövlətləri qanəddici şəkildə həll edilməmişsə, Komitə maraqlı iştirakçı-dövlətlərlə ilkin razılaşmadan sonra xüsusi razılaşdırıcı komissiya (bundan sonra "Komissiya" adlandırılacaq) təyin edə bilər. Komissiya maraqlı iştirakçı-dövlətlərə həmin məsələnin xoşluqla həll olunması məqsədilə xeyirxah xidmət göstərir;

b) Komissiya maraqlı iştirakçı-dövlətlər üçün məqbul olan beş şəxsdən ibarət olur. Əgər maraqlı iştirakçı-dövlətlər üç ay ərzində Komissiyanın tam, yaxud bir hissəsinin tərkibi barəsində razılıq əldə etməzsə, Komissiyanın təyin olunmaları barəsində razılıq əldə edilməmiş üzvləri gizli səsvermə yolu ilə Komitə üzvləri tərkibinin üçdə ikisinin səs çoxluğu ilə seçilir.

2. Komissiya üzvləri vəzifələrini şəxsi keyfiyyətlə yerinə yetirirlər. Onlar maraqlı iştirakçı-dövlətlərin, yaxud bu Paktda iştirak etməyən, yaxud 41-ci maddəyə müvafiq olaraq bəyanat verməmiş dövlətin vətəndaşı olmamalıdır.

3. Komissiya öz Sədrini seçir və özünün məxsusi prosedura qaydalarını müəyyən edir.

4. Komissiyanın iclasları, adətən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Cenevrə şöbəsində keçirilir. Lakin onlar Komissiyanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi və müvafiq iştirakçı-dövlətlərlə məsləhətləşmədə müəyyən etdiyi bu cür digər əlverişli yerlərdə də keçirilə bilər.

5. 36-cı maddəyə müvafiq olaraq ayrılmış Katiblik, həmçinin, bu maddəyə əsasən yaradılmış komissiyalara xidmət göstərir.

6. Komitənin aldığı və öyrəndiyi informasiya Komissiyanın sərəncamına verilir. Komissiya maraqlı iştirakçı-dövlətlər müraciətlə işə dair istənilən informasiya təqdim olunmasını xahiş edə bilər.

7. Komissiya məsələyə tam şəkildə baxdıqdan - lakin hər halda, həmin məsələ ona verildəndən sonra 12 aydan gec olmayaraq - Komitə Sədrinə maraqlı iştirakçı-dövlətlərə göndərilmək üçün məruzə təqdim edir:

a) Komissiya həmin məsələyə baxılmasını başa çatdırma bilməmişsə, öz məruzəsində həmin məsələyə baxılması vəziyyətinin qısa şərhini kifayətlənir;

b) həmin məsələ bu Paktda tanınan insan hüquqlarına riayət edilməsi əsasında xoşluqla həll edilərsə, Komissiya öz məruzəsində faktların və əldə edilmiş qərarın qısa şərhini kifayətlənir;

c) əgər b) yarımbəndində göstərilən qərar əldə edilməzsə, Komissiyanın məruzəsində maraqlı iştirakçı-dövlətlər arasındakı mübahisəyə aid bütün faktik xarakterli məsələlərə dair onun rəyi və məsələnin xoşluqla tənzimlənməsi imkanları barədə mülahizələri əksini tapır. Bu məruzəyə maraqlı iştirakçı-dövlətlərin yazılı təqdimatları və şifahi təqdimatlarının yazılı mətnləri də əlavə edilir;

d) Komissiyanın məruzəsi c) yarımbəndinə əsasən təqdim edildikdə, maraqlı iştirakçı-dövlətlər həmin məruzəni aldıqdan sonra üç ay ərzində Komissiyanın məruzəsinin məzmununu ilə razı olub-olmadıqlarını Komitə Sədrinə bildirirlər.

8. Bu maddənin müddəaları Komitənin 41-ci maddədə nəzərdə tutulan vəzifələrinin əhəmiyyətini azaltmır.

9. Maraqlı iştirakçı-dövlətlər Komissiya üzvlərinin bütün xərclərini Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin təqdim etdiyi smeta əsasında bərabər şəkildə ödəyirlər.

10. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi, lazım gəldikdə, Komissiya üzvlərinin xərclərini bu maddənin 9-cu bəndinə müvafiq olaraq həmin xərcləri maraqlı iştirakçı-dövlətlər ödəyənə qədər ödəmək hüququna malikdir.

Maddə 43

Komitə üzvlərinin və 42-ci maddəyə əsasən təyin edilə bilən xüsusi razılaşdırma komissiyaları üzvlərinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının imtiyazlar və immunitetlər haqqında Konvensiyasının müvafiq bölmələrində nəzərdə tutulduğu kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ezamiyyətə göndərilən ekspertlərinin malik olduqları güzəşt, imtiyaz və immunitetlər hüququ var.

Maddə 44

Bu Paktın yerinə yetirilməsinə dair müddəalar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış idarələrin təsisat aktları və konvensiyalarının göstərişlərinə əsasən, yaxud onlara müvafiq olaraq insan hüquqları sahəsində proseduralara xələl gətirmədən tətbiq edilir və bu Paktı iştirak edən dövlətlərin aralarındakı qüvvədə olan ümumi və xüsusi beynəlxalq sazişlərə əsasən mübahisəni həll etmək üçün digər üsullara əl atmalarına mane olmur.

Maddə 45

Komitə öz işi barədə İqtisadi və Sosial Şura vasitəsilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə illig məruzə təqdim edir.

V hissə

Maddə 46

Bu Paktı heç nə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış idarələrin Nizamnamələrinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müxtəlif orqanlarının və ixtisaslaşdırılmış idarələrin bu Paktın aid olduğu məsələlərə dair müvafiq vəzifələrini müəyyənləşdirən qərarlarının əhəmiyyətinin azaldılması kimi yozulmamalıdır.

Maddə 47

Bu Paktda heç nə xalqların öz təbii sərvət və ehtiyatlarının sahibi olmaq və onlardan tam və azad surətdə istifadə etmək kimi ayrılmaz hüququnun sıxışdırılması kimi yozulmamalıdır

VI hissə

Maddə 48

1. Bu Pakt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, yaxud onun hər hansı ixtisaslaşdırılmış idarəsinin üzvünün, Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun hər bir iştirakçı-dövlətinin və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin bu Paktda iştiraka dəvət etdiyi hər bir dövlətin imzalanması üçün açıqdır.

2. Bu Pakt təsdiq edilməlidir. Təsdiqetmə fərmanları Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə qoyulur.

3. Bu Pakt bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən hər bir dövlətin qoşulması üçün açıqdır.

4. Qoşulma bu haqda sənədin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə qoyulması ilə həyata keçirilir.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktı imzalamış, yaxud ona qoşulmuş dövlətlərə hər bir təsdiqetmə fərmanının, yaxud qoşulma sənədinin depozitə qoyulması haqqında bildiriş göndərir.

Maddə 49

1. Bu Pakt otuz beşinci təsdiqetmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibi yanında depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

2. Bu Pakt onu otuz beşinci təsdiqetmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənəd depozitə qoyulduqdan sonra təsdiq edən, yaxud ona qoşulan hər bir dövlət üçün həmin dövlətin özünün təsdiqetmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənədi depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

Maddə 50

Bu Paktın qərarları heç bir məhdudiyət qoyulmadan, yaxud istisnalar edilmədən federativ dövlətlərin bütün tərkib hissələrinə şamildir.

Maddə 51

1. Bu Paktı iştirak edən hər bir dövlət düzəlişlər təklif edə və onları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim edə bilər. Sonra Baş katib təklif olunan hər bir düzəlişi bu Paktı iştirak edən dövlətlərə göndərərək onların həmin düzəlişlərə baxmaq və onları səsə qoymaq məqsədi ilə iştirakçı - dövlətlərin konfransının çağırılmasına razı olub-olmadıqlarını ona bildirməyi xahiş edir. İştirakçı-dövlətlərin heç olmasa üçdə biri belə konfransın çağırılmasına razılığını bildirsə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi həmin konfransı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında çağırır. Bu konfransda və səsvermədə iştirak edən iştirakçı-dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən hər bir düzəliş təsdiq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə təqdim edilir.

2. Düzəlişlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisində və Paktı iştirak edən dövlətlərin, onların konstitusiyaya proseduralarına müvafiq olaraq, üçdə ikisi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir.

3. Düzəlişlər qüvvəyə minəndən sonra onları qəbul edən iştirakçı-dövlətlər üçün icbari olur. Digər iştirakçı-dövlətlər üçün isə bu Paktın qərarları və onların qəbul etdiyi bütün əvvəlki düzəlişlər icbari olaraq qalır.

Maddə 52

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi 48-ci maddənin 5-ci bəndində edilən bildirişdən asılı olmayaraq, həmin maddənin 1-ci bəndində söhbət gedən bütün dövlətlərə aşağıdakılar haqqında məlumat verir:

a) 48-ci maddəyə əsasən imzalamalar, təsdiqmələr və qoşulmalar:

b) 49-cu maddəyə əsasən bu Paktın qüvvəyə minmə tarixi, 51-

ci maddəyə əsasən hər hansı düzəlişin qüvvəyə minmə tarixi.

Maddə 53

1. İngilis, ispan, çin, rus və fransız dillərindəki mətni eyni qüvvəyə malik olan bu Pakt saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının arxivinə təhvil verilməlidir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktın təsdiq olunmuş nüsxələrini 48-ci maddədə göstərilən bütün dövlətlərə göndərir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta dair birinci Fakültativ Protokol

Baş Məclisin 220 A (XXI) sayılı 1966-cı il 16 dekabr tarixli qətnaməsi Hə qəbul edilmiş və imzalanmaq, təsdiq edilmək və qoşulmaq üçün açıqdır

Qüvvəyə minməsi: 9-cu maddəyə müvafiq olaraq 23 mart 1976-cı il

Bu Protokolda iştirak edən dövlətlər gələcəkdə mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın (bundan sonra "Pakt" adlandırılacaq) məqsədlərinə nail olmaq və onun qərarlarını həyata keçirmək üçün Paktın IV hissəsi əsasında yaradılan İnsan Hüquqları Komitəsinə (bundan sonra "Komitə" adlandırılacaq) bu Protokolda nəzərdə tutulduğu kimi, Paktda ifadə edilmiş hər hansı hüququnun pozulmasının qurbanı olmasını iddia edən ayrı-ayrı şəxslərdən məlumat almaq və onlara baxmaq imkanı verilməli olduğunu nəzərə alaraq, aşağıdakılar barəsində razılığa gəlmişlər:

Maddə 1

Paktın və bu Protokolun iştirakçısı olan dövlət Komitənin öz yurisdiksiyasında olan və bu Paktda ifadə olunmuş hər hansı hüququnun həmin iştirakçı dövlət tərəfindən pozulmasının qurbanı olduğunu iddia edən şəxslərdən məlumat almaq və onlara baxmaq səlahiyyətini tanıyır. Komitə Paktın iştirakçısı olan, lakin bu Protokolun iştirakçısı olmayan dövlət barəsində heç bir

məlumat qəbul etmir.

Maddə 2

Paktda sadalanan hüquqlarından hansınınsa pozulduğunu və daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndiyini iddia edən şəxslər, 1 -ci maddənin müddəalarına riayət etmək şərti ilə, baxılmaq üçün Komitəyə yazılı məlumat təqdim edə bilərlər.

Maddə 3

Komitə bu Protokola müvafiq olaraq təqdim edilən hər hansı məlumatı, anonim olduqda, yaxud onun fikrincə, belə məlumat vermək hüququndan sui-istifadə olunduğu, yaxud Paktın müddəaları ilə bir araya sığmadığı təqdirdə qeyri-məqbul saya bilər.

Maddə 4

1. 3-cü maddənin müddəalarına riayət edilmək şərti ilə Komitə bu Protokola əsasən ona təqdim olunmuş hər hansı məlumatı Paktın müddələrindən hər hansı birini pozduğu iddia edilən iştirakçı dövlətin nəzərinə çatdırır.

2. Bildiriş alan dövlət altı ay ərzində Komitəyə bu məsələni aydınlaşdıran və həmin dövlətin gördüyü (əgər görübsə) və görə biləcəyi tədbirlər barəsində yazılı izahat, yaxud bəyanat təqdim edir.

Maddə 5

1. Komitə bu Protokola müvafiq olaraq alınmış məlumatları, ayrıca şəxs və maraqlı iştirakçı dövlət tərəfindən təqdim olunmuş bütün yazılı məlumatlar nəzərə alınmaqla, araşdırır.

2. Komitə aşağıdakıları yəqin etməyincə ayrı-ayrı şəxslərin məlumatına baxmır:

a) bu məsələyə digər müvafiq beynəlxalq təhqiqat, yaxud tənzimləmə prosedurları ilə baxılmadığını;

b) məlum şəxsin bütün mümkün daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndiyini. Bu qayda həmin vasitələrin tətbiqinin əsassız süründürüldüyü hallarda işləmir.

3. Komitə bu Protokolda nəzərdə tutulan məlumatlara baxıldıqda qapalı iclaslar keçirir.

4. Komitə öz mülahizələrini müvafiq iştirakçı dövlətə və şəxsə bildirir.

Maddə 6

Komitə Paktın 45-ci maddəsində nəzərdə tutulan illik məruzəsinə özünün bu Protokola müvafiq fəaliyyəti barədə qısa hesabat daxil edir.

Maddə 7

Bu Protokolun müddəaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin 14 dekabr 1960-cı il tarixli 1514 (XV) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına istiqlaliyyət verilməsi haqqında bəyannaməsinin məqsədlərinə nail olunanadək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və onun ixtisaslaşdırılmış idarələrinin digər beynəlxalq konvensiyaları və sənədləri ilə həmin xalqlara verilmiş pətişiya hüququnu qətiyyənlə məhdudlaşdırmır.

Maddə 8

1. Bu Protokol Paktı imzalamış hər bir dövlətin imzalaması üçün açıqdır.

2. Bu Protokol Paktı təsdiq etmiş, yaxud ona qoşulmuş hər bir dövlət tərəfindən təsdiq edilməlidir. Təsdiqnamələr saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə verilməlidir.

3. Bu Protokol Paktı təsdiq etmiş, yaxud ona qoşulmuş hər bir dövlətin qoşulması üçün açıqdır.

4. Qoşulma bu haqda sənədin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi yanında depozitə qoyulması ilə həyata keçirilir.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Protokolu imzalamış, yaxud ona qoşulmuş bütün dövlətlərə hər bir təsdiqnamənin, yaxud qoşulma haqqında sənədin depozitə qoyulması barədə məlumat verir.

Maddə 9

1. Pakt qüvvəyə mindiyi təqdirdə bu Protokol onuncu təsdiqnamə, yaxud qoşulma haqqında sənəd Birləşmiş Millətlər

Təşkilatının Baş katibi yanında depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

2. Bu Protokolu onuncu təsdiqnamə, yaxud qoşulma haqqında sənəd depozitə qoyulduqdan sonra təsdiq edən, yaxud ona qoşulan hər bir dövlət üçün bu Protokol həmin dövlətin özünün təsdiqnaməsi, yaxud qoşulma haqqında sənədi depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

Maddə 10

Bu Protokolun qərarları heç bir məhdudiyət qoyulmadan, yaxud istisnalar edilmədən, federativ dövlətlərin bütün tərkib hissələrinə şamildir.

Maddə 11

1. Bu Protokolun iştirakçısı olan hər bir dövlət düzəlişlər təklif edə və onları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim edə bilər. Sonra Baş katib təklif olunan hər bir düzəlişi bu Protokolun iştirakçı dövlətlərinə göndərərək, onlardan həmin təkliflərə baxmaq və səsə qoymaq məqsədi ilə iştirakçı dövlətlərin konfransının çağırılmasına razı olub-olmadıqlarını bildirməyi xahiş edir. İştirakçı dövlətlərdən azı üçdə biri belə konfransın çağırılmasına razılığını bildirsə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi həmin konfransı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsində çağırır. Bu konfransda və səsvermədə iştirak edən iştirakçı dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən hər bir təklif təsdiq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə təqdim olunur.

2. Düzəlişlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisində təsdiq olunduqdan və bu Protokolda iştirak edən dövlətlərin, onların konstitusiyaya prosedurlarına müvafiq olaraq, üçdə ikisinin çoxluğu ilə qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minir.

3. Düzəlişlər qüvvəyə mindikdə onları qəbul edən iştirakçı dövlətlər üçün icbari olur. Digər iştirakçı dövlətlər üçün isə bu Protokolun qərarları və onların qəbul etdikləri bütün əvvəlki düzəlişlər icbari olaraq qalır.

Maddə 12

1. Hər bir iştirakçı dövlət istənilən vaxt Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin adına yazılı bildirişlə bu Protokolu ləğv edə bilər. Ləğvetmə Baş katibin bu barədə bildiriş aldığı gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

2. Ləğvetmə bu Protokolun müddəalarının, 2-ci maddəyə müvafiq olaraq, ləğvetmənin qüvvəyə mindiyi tarixə qədər təqdim olunmuş hər hansı məlumatı tətbiqini davam etdirməyə mane olmur.

Maddə 13

Bu Protokolun 8-ci maddəsinin 5-ci bəndinə müvafiq surətdə təqdim edilən bildirişlərdən asılı olmayaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Paktın 48-ci maddəsinin 1-ci bəndində haqqında danışılan bütün dövlətlərə aşağıdakılar barədə məlumat verir:

a) 8-ci maddəyə əsasən imzalamalar, təsdiqmələr və qoşulmalar;

b) 9-cu maddəyə əsasən bu Protokolun qüvvəyə minmə tarixi və 11-ci maddəyə əsasən hər hansı düzəlişin qüvvəyə minmə tarixi;

c) 12-ci maddəyə əsasən ləğvetmələr.

Maddə 14

1. İngilis, ispan, Çin, rus və fransız dillərindəki mətnləri eyni qüvvəyə malik olan bu Protokol saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının arxivinə verilməlidir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Protokolun təsdiq olunmuş surətlərini Paktın 48-ci maddəsində göstərilən dövlətlərə göndərir.

**Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın
ölüm hökmünün ləğvinə dair ikinci Fakültativ
PROTOKOLU**

Baş Assambleyanın 15 dekabr 1989-cu il tarixli 44/128-ci qətnaməsi ilə qəbul və bəyan edilmişdir.

Hazırkı Protokolda iştirak edən dövlətlər,

ölüm hökmünün ləğv olunmasının insan ləyaqətlərinin in möhkəmləndirilməsinə və insan hüquqlarının mütərəqqi inkişafına kömək edəcəyini *düşünərək,*

10 dekabr 1949-cu ildə qəbul edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsinə, 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilən Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsinə *istinad edərək,*

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, ölüm hökmünün ləğvi ilə bağlı 6-cı maddəsində ifadə olunanların bu ləğvin arzu edilən olduğuna tutarlı işarə olduğunu *qeyd edərək,*

ölüm hökmünün ləğvi ilə bağlı bütün tədbirlərə yaşamaq hüququnun təmin edilməsində tərəqqi kimi baxmaq lazım gəldiyinə *əmin olaraq,*

bununla, ölüm hökmünün ləğvi sahəsində beynəlxalq öhdəlik götürməyi *arzulayaraq,*

aşağıdakılar barədə *razılığa gəldilər:*

Maddə 1

1. Hazırkı Protokolun iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyası altında olan heç bir şəxs ölüm hökmünə məruz qalmır.

2. Hər bir iştirakçı dövlət ölüm hökmünü ləğv etmək üçün öz yurisdiksiyası çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görür.

Maddə 2

1. Təsdiq etmə və ya qoşulma anında edilən və ölüm hökmünün müharibə vaxtı törədilən hərbi xarakterli ən ağır cinayətlərdə günahın etiraf edilməsindən sonra müharibə vaxtı tətbiqini nəzərdə tutan qeydşərtlər istisna edilməklə, hazırkı Protokola heç bir qeyd-şərt edilməsinə yol verilmir.

2. Belə qeyd-şərtlər edən iştirakçı dövlət təsdiq etmə və ya qoşulma anında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə öz milli qanunvericiliyinin müharibə vaxtı tətbiq edilən müvafiq müddəaları barədə məlumat verir.

3. Belə qeyd-şərtlər etmiş olan iştirakçı dövlət, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə öz ərazisində müharibə vəziyyətinin istənilən başlanma və yaxud qurtarma halı barədə xəbərdarlıq göndərir.

Maddə 3

Hazırkı Protokolun iştirakçısı olan dövlətlər Paktın 40-cı maddəsinə uyğun olaraq İnsan Hüquqları Komitəsinə təqdim etdikləri məruzəyə, hazırkı Protokolun həyata keçirilməsi məqsədilə gördükləri tədbirlər haqqında məlumatlar daxil edirlər.

Maddə 4

Paktın iştirakçısı olan və 41-ci maddəyə uyğun olaraq bəyanat verən iştirakçı dövlətlərə gəldikdə isə, İnsan Hüquqları Komitəsinin, iştirakçı dövlətlərdən hər hansı birinin, digər hər hansı bir iştirakçı dövlətin öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyini iddia etməsi haqda məlumatları almaq və onlara baxmaq səlahiyyəti hazırkı Protokolun müddəalarına da şamil edilir; bu şərtlə ki, bunda marağı olan iştirakçı dövlət təsdiq etmə və ya qoşulma anında bunun əksini bəyan etməmiş olsun.

Maddə 5

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta əlavə olaraq 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilən birinci Kö-nüllü Protokolun iştirakçısı olan dövlətlərə gəldikdə isə, İnsan Hüquqları Komitəsinin həmin dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan ayrıca şəxslərdən məlumatlar almaq və onlara baxmaq səlahiyyəti hazırkı Protokolun müddəalarına da şamil edilir; bu şərtlə ki, bunda marağı olan iştirakçı dövlət təsdiq etmə və ya qoşulma anında bunun əksini bəyan etməmiş olsun.

Maddə 6

1. Hazırkı Protokolun müddəaları Pakta əlavə müddəalar kimi tətbiq edilir.

2. Hazırkı Protokolun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq qeyd-şərtlər etmək imkanına heç bir xələl gətirmədən, hazırkı Protokolun 1-ci maddəsində təminat verilən hüquqdan heç bir geri çəkilməyə, Paktın 4-cü maddəsinə uyğun olaraq, yol verilməməlidir.

Maddə 7

1. Hazırkı Protokol, Paktı imzalamış olan istənilən dövlət üçün imzalanmaya açıqdır.

2. Hazırkı Protokol, Paktı təsdiq etmiş olan və ya ona qoşulmuş olan istənilən dövlət tərəfindən təsdiq edilməlidir. Təsdiq fərmanları saxlanılmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə verilir.

3. Hazırkı Protokol, Paktı təsdiq etmiş olan və ya ona qoşulmuş olan istənilən dövlətin ona qoşulması üçün açıqdır.

4. Qoşulma, bu haqda sənədin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi yanında depozitə qoyulması ilə həyata keçirilir.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi hazırkı Protokolu imzalayan və ya ona qoşulan bütün dövlətlərə hər bir təsdiq fərmanı və ya qoşulma sənədinin depozitə qoyulması haqqında məlumat verir.

Maddə 8

1. Hazırkı Protokol, onuncu təsdiq fərmanı və ya qoşulma sənədi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi yanında depozitə qoyulduğu gündən 3 ay sonra qüvvəyə minir.

2. Onuncu təsdiq fərmanı və ya qoşulma sənədi depozitə qoyulduqdan sonra hazırkı Protokolu təsdiq edən və ya ona qoşulan hər bir dövlət üçün hazırkı Protokol, onun öz təsdiq fərmanı və ya qoşulma sənədi depozitə qoyulduğu gündən 3 ay sonra qüvvəyə minir.

Maddə 9

Hazırkı Protokolun müddəaları, heç bir məhdudiyətə və ya istisnaya yol verilmədən, federativ dövlətin bütün hissələrinə şamil edilir.

Maddə 10

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi Paktın 48-ci maddəsinin 1-ci bəndində haqqında danışılan bütün dövlətlərə aşağıdakılar barədə məlumat verir:

- a) hazırkı Protoklun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, qeyd-şərtlər, məlumatlar və xəbərdarlıqlar haqqında;
- b) hazırkı Protokolun 4-cü və ya 5-ci maddəsinə uyğun olaraq verilən bəyanatlar haqqında;
- c) hazırkı Protokolun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq, imzalamalar, təsdiqetmələr və qoşulmalar haqqında;
- d) hazırkı Protokolun 8-ci maddəsinə uyğun olaraq onun qüvvəyə minmə tarixi haqqında.

Maddə 11

1. İngilis, ərəb, ispan, Çin, rus və fransız dillərindəki mətnləri eyni dərəcədə autentik olan hazırkı Protokol saxlanılmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının arxivinə verilir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi hazırkı Protokolun təsdiq edilmiş surətlərini Paktın 48-ci maddəsində göstərilən bütün dövlətlərə göndərir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt

Baş Məclisin 2200A(XXI) sayılı 16 dekabr 1966-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş və imzalanmaq, təsdiq edilmək və qoşulmaq üçün açıqdır.

Qüvvəyə minməsi: 27-ci maddəyə müvafiq olaraq 3 yanvar 1976-cı il

Preambula

Bu Pakt da iştirak edən dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq bəşər nəslinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin, onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınmasının azadlıq, ədalət və sülhün əsası olduğunu *nəzərə alaraq*,

bu hüquqların insan şəxsiyyətinə məxsus olan ləyaqətdən doğduğunu *etiraf edərək*,

İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannaməyə uyğun olaraq, qorxu və ehtiyacdən azad insan şəxsiyyəti idealının yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, eləcə də mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçiriləcəyə biləcəyini *etiraf edərək*,

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə görə dövlətlərin insanın hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsini təşviq etməyə və riayət olunmasına yardım göstərməyə borclu olduqlarını *nəzərə alaraq*,

ayrılıqda hər bir insanın başqalarına və mənsub olduğu kollektivin üzvlərinə münasibətdə vəzifələr daşıyaraq, bu Pakt da tanınan hüquqların təşviq edilməsinə və onlara riayət olunmasına səy göstərməli olduğunu *nəzərə alaraq*,

aşağıdakı maddələrlə razılaşırlar:

I hissə

Maddə 1

1. Bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdirlər. Onlar bu hüquqa əsasən öz siyasi statuslarını azad şəkildə müəyyən edir və özlərinin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafalarını azad surətdə təmin edirlər.

2. Bütün xalqlar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün öz təbii sərvətləri və ehtiyatları barəsində qarşılıqlı mənfəət prinsipinə və beynəlxalq hüquqa əsaslanan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqdan irəli gələn hər hansı öhdəliyə zərər yetirmədən azad sərəncam verə bilərlər. Heç bir xalq heç bir vəchlə ona məxsus yaşayış vasitələrindən məhrum edilə bilməz.

3. Bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlər, o cümlədən özünü idarə etməyən və qəyyumluq altında olan ərazilərin idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyan dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin müddəalarına əsasən xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməsini təşviq etməli və bu hüquqa hörmət bəsləməlidirlər.

II hissə

Maddə 2

1. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət fərdi qaydada və beynəlxalq yardım - o cümlədən iqtisadi və texniki sahələrdə - və əməkdaşlıq qaydasında maksimal mövcud ehtiyatlar hüdudunda bu Paktda tanınan hüquqların bütün lazımı vasitələrlə, eləcə də qanunvericilik tədbirləri qəbul edilməklə, tədricən tam həyata keçirilməsi üçün tədbirlər görməyi öhdələrinə götürür.

2. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər burada elan edilmiş hüquqların irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi, yaxud milli və sosial mənşəyi ilə bağlı digər əqidələrindən, mülki vəziyyətindən, doğuluşundan, yaxud başqa hallardan asılı olmayaraq heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən həyata keçiriləcəyinə təminat verməyi öhdələrinə götürürlər.

3. İnkişaf etməkdə olan dövlətlər insan hüquqlarını və öz

xalq təsərrüfatlarının vəziyyətini lazımınca hesaba almaqla, onların və tənəşə olmayan şəxslərin bu Paktda tanınan iqtisadi hüquqlarını nə dərəcədə təmin edəcəklərini müəyyənləşdirə bilərlər.

Maddə 3

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər kişi və qadınların bu Paktda nəzərdə tutulan bütün iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarından bərabər istifadə etmələrinin təmin olunmasını öhdələrinə götürürlər.

Maddə 4

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, həmin hüquqlardan istifadə olunmasını bu Pakta müvafiq olaraq təmin edən bu və ya digər dövlət həmin hüquqlara yalnız qanunla müəyyən edilən və bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər, həm də demokratik cəmiyyətdə ümumi rifaha yardım göstərmək məqsədilə məhdudlaşdırma qoya bilər.

Maddə 5

1. Bu Paktda heç nə hər hansı bir dövlətin, hər hansı bir insan qrupunun, yaxud kiminsə bu Paktda tanınan hüquq və azadlıqlardan hər hansı birini ləğv etməyə, yaxud onları bu Paktda nəzərdə tutulduğundan çox məhdudlaşdırmağa yönəldilmiş hansısa fəaliyyətlə məşğul olmaq, yaxud hansısa hərəkətlərə yol vermək hüququna malik olması kimi yozula bilməz.

2. Hər hansı bir ölkədə qanunla, konvensiyalarla, qayda, yaxud adətlərlə tanınan, yaxud mövcud olan əsas insan hüquqlarından heç biri həmin hüquqların bu Paktda qəbul edilməməsi, yaxud məhdud həcmdə qəbul edilməsi bəhanəsilə məhdudlaşdırıla, yaxud onların əhəmiyyəti azaldıla bilməz.

III hissə

Maddə 6

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər kəsin, ruzi qazanmaq imkanı daxil olmaqla, sərbəst şəkildə seçdiyi, yaxud sərbəst şəkildə razılaşdığı əmək hüququnu tanıyır və bu hüququn təmin olunması üçün lazımi addımlar atacaqlar.

2. Bu Paktıda iştirak edən dövlətlərin həmin hüququn tam həyata keçirilməsi məqsədilə görməli olduqları tədbirlərə texniki-peşə təlimi və hazırlığı proqramları, durmadan iqtisadi, sosial və mədəni inkişafa, insanın əsas siyasi və iqtisadi azadlıqlarına təminat verilməsi şəraitində tam istehsalat məşğulluğuna nail olmağın yol və üsulları daxildir.

Maddə 7

Bu Paktıda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququnu tanıyır. Bu hüquqa, o cümlədən, aşağıdakılar daxildir:

a) bütün zəhmətkeşlərə minimum aşağıdakıları təmin edən haqq:

i) heç bir fərq qoyulmadan eyni dəyərə malik əmək üçün ədalətli əmək haqqı və bərabər ödəniş; həm də qadınlara eyni əməyə görə bərabər haqq ödənməklə, kişilərin istifadə etdiklərindən pis olmayan əmək şəraiti təmin edilməlidir;

ii) bu Paktın qərarlarına müvafiq olaraq onların özləri və ailələri üçün qənaətbəxş güzəran;

b) təhlükəsizlik və gigiyena tələblərinə cavab verən iş şəraiti;

c) müvafiq olaraq daha yüksək vəzifələrə irəli çəkilmək üçün hamıya yalnız iş stajı və ixtisas səviyyəsi əsasında eyni şərait yaradılması;

d) istirahət, asudə vaxt və iş vaxtının ağlabatan şəkildə məhdudlaşdırılması və ödənişli vaxtaşırı məzuniyyət, eləcə də bayram günləri üçün haqq.

Maddə 8

1. Bu Paktıda iştirak edən dövlətlər aşağıdakıları təmin etməyi öhdələrinə götürürlər:

a) hər bir insanın öz iqtisadi və sosial mənafeələrini həyata keçirmək və müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və özünün seçdiyi belə ittifaqlara yeganə şərtlə - həmin təşkilatların qaydalarına riayət etmək şərtilə - daxil olmaq hüququ, həmin hüquqdan istifadə olunmasına qanunda nəzərdə tutulan-

lardan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai asayişin, yaxud başqalarının hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olanlardan əlavə heç bir məhdudiyət qoyulmamalıdır.

b) həmkarlar ittifaqlarının milli federasiya, yaxud konfederasiya yaratmaq hüququ və sonuncuların beynəlxalq həmkarlar təşkilatları yaratmaq, yaxud onlara qoşulmaq hüququ;

c) həmkarlar ittifaqlarının qanunda nəzərdə tutulduğundan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai asayişin, yaxud başqalarının hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olanlardan əlavə heç bir məhdudiyət qoyulmadan maneəsiz fəaliyyət göstərmək hüququ;

d) hər bir ölkənin qanunlarına uyğun keçirilmək şərtilə tətill hüququ.

2. Bu maddə silahlı qüvvələrin, polis, yaxud inzibati dövlət orqanlarının tərkibinə daxil olan şəxslərin həmin hüquqdan istifadə etməsinə qanuni məhdudiyətlər qoyulmasına mane olmur.

3. Bu maddə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının assosiasiyalar azadlığı və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsinə dair 1948-ci il Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlərə, həmin Konvensiyada nəzərdə tutulan təminatların zərərinə. qanunvericilik aktları qəbul etmək yaxud qanunu bu təminatlara xələl gətirə biləcək şəkildə tətbiq etmək hüququ vermir.

Maddə 9

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın, ictimai sığorta da daxil olmaqla, sosial təminat hüququnu tanıyır.

Maddə 10

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər aşağıdakıları qəbul edirlər:

1. Cəmiyyətin təbii və əsas özəyi olan ailəyə, xüsusilə o yaradılarkən və yetkinliyə çatmamış uşaqlar və onların tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşdıqca, imkan daxilində geniş himayədarlıq və yardım göstərməlidir. Nikah ona daxil olanların azad razılığı

ilə bağlanmalıdır

2. Analara doğumdan əvvəl və sonra, əğlabatan müddət ərzində xüsusi himayədarlıq göstərməlidir. Bu müddət ərzində işləyən analara ödənişli, yaxud sosial təminat üzrə qənaətbəxş müavinətlə məzuniyyət verilməlidir.

3. Bütün uşaqlara və yeniyetmələrə münasibətdə ailə mənşəyinə, yaxud başqa bir əlamətə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan xüsusi mühafizə və yardım tədbirləri görülməlidir. Uşaqlar və yeniyetmələr iqtisadi və sosial istismardan mühafizə edilməlidirlər. Onların mənəviyyat və sağlamlıqları üçün ziyanlı, yaxud həyatları üçün təhlükəli, yaxud normal inkişafalarına zərər yetirə bilən sahələrdə işlədilməsi qanunla cəzalandırılmalıdır. Bundan əlavə, dövlətlər təyin olunduğundan aşağı yaşda pullu uşaq əməyindən istifadə olunmasını qanunla qadağan edən və cəzalandıran yaş həddi müəyyən etməlidirlər.

Maddə 11

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər kəsin özü və ailəsi üçün, kifayət qədər qida, paltar, mənzil, həmçinin həyat şəraitinin fasiləsiz yüksəlişi daxil olmaqla, qənaətbəxş həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququnu tanıyırlar. İştirakçı-dövlətlər bununla əlaqədar azad razılığa əsaslanan beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm əhəmiyyətini etiraf edərək, bu hüququn təmin olunması üçün lazımi tədbirlər görəcəklər.

2. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın əsas hüququ olan aclıqdan azad olmaq hüququnu qəbul edərək, aşağıdakılar üçün konkret proqramlar daxil olmaqla, fərdi və beynəlxalq əməkdaşlıq qaydasında lazımi tədbirlər görməlidirlər:

a) ərzaq məhsullarının istehsalı, saxlanması və bölüşdürülməsi üsullarını texniki və elmi biliklərdən geniş istifadə etmək, qidalanma prinsipləri haqqında bilikləri yaymaq, aqrar sistemlərin islahatını təbii ehtiyatların mənimsənilməsi və onlardan istifadə olunmasının səmərəliliyini daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verə biləcək şəkildə təkmilləşdirmək yolu ilə yaxşılaşdırmaq;

b) ərzaq ehtiyatlarını istər qida məhsullarını idxal, istərsə də ixrac edən ölkələrin ehtiyaclarına uyğun və problemləri nəzərə alınmaqla ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək.

Maddə 12

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın fiziki və psixi sağlamlığın ən yüksək səviyyəsinə çatmaq Hüququnu tanıyırlar.

2. Həmin hüququn tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün bu Paktda iştirak edən dövlətlərin həyata keçirməli olduğu zəruri tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

a) ölü doğulma və uşaq ölümü hallarının azaldılmasını və uşaqların sağlam inkişafını təmin etmək;

b) xarici mühit gigiyenasının bütün aspektlərinin və sənayedə əmək gigiyenasının yaxşılaşdırılması;

c) epidemik, endemik, peşə xəstəlikləri və digər xəstəliklərin qarşısının alınması və onlarla mübarizə;

d) hamıya tibbi yardım, xəstələndikdə tibbi xidmət göstərilməsini təmin edən şərait yaradılması.

Maddə 13

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın təhsil hüququnu tanıyır. Onlar razılaşırlar ki, təhsil insane şəxsiyyətinin tam inkişafına və onun ləyaqətinin dərinə yönəldilməli, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörməti möhkəmləndirməlidir. Onlar həm də razılaşırlar ki, təhsil hamının azad cəmiyyətin yararlı iştirakçısı olmasına imkan yaratmalı, bütün millətlər, irqi, etnik və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma-ya, dözümlüyə, dostluğa kömək etməli və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sülhü qorumaq işinə yardım göstərməlidir.

2. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, həmin hüququn tam həyata keçirilməsi üçün:

a) ibtidai təhsil icbari və hamı üçün pulsuz olmalıdır;

b) orta təhsilin bütün formaları, texniki-peşə orta təhsili də daxil olmaqla, açıq və bütün zəruri tədbirləri görmək, o cümlədən tədricən pulsuz təhsilə keçilməklə hamıya müyəssər

olmalıdır;

c) ali təhsil hər kəsin qabiliyyəti əsasında bütün zəruri tədbirlər görülməklə, o cümlədən tədricən pulsuz təhsilə keçilməklə hamının üzünə eyni dərəcədə açıq olmalıdır;

d) ibtidai təhsili olmayanlar, tam ibtidai təhsil kursu keçməyənlər üçün elementar təhsil, imkan daxilində təşviq edilməli, yaxud intensivləşdirilməlidir;

e) bütün dərəcədən olan məktəblər şəbəkəsi fəal şəkildə inkişaf etdirilməli, qənaətbəxş təqaüd sistemi müəyyən olunmalı, müəllim heyətinin maddi şəraiti daim yaxşılaşdırılmalıdır.

3. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər valideynlərin və müvafiq hallarda qanuni qəyyumların öz uşaqları üçün yalnız dövlət hakimiyyət orqanlarının təşkil etdigləri məktəbləri deyil, həm də dövlət tərəfindən müəyyən edilən minimum təhsil tələblərinə cavab verən və uşaqlarının öz şəxsi əqidələrinə uyğun dini və əxlaqi təhsil almasını təmin edə bilən başqa məktəbləri də seçmək azadlığına hörmət etməyi öhdələrinə götürürlər.

4. Bu maddənin heç bir hissəsi ayrı-ayrı şəxslərin və idarələrin təhsil müəssisələri yaratmaq və onlara bu maddənin 1-ci bəndində ifadə olunmuş prinsiplərə daim riayət edilməsi və belə müəssisələrlərdə verilən təhsilin dövlət tərəfindən qoyula biləcək minimum tələblərə cavab verməsi şərtilə, rəhbərlik etmək azadlığının əhəmiyyətini azaltmaq kimi yozulmamalıdır.

Maddə 14

Bu Paktın, onun iştirakçıları sırasına daxil olarkən öz metropoliyası ərazisində, yaxud onun yurisdiksiyasında olan digər ərazilərdə icbari pulsuz ibtidai təhsili tətbiq edə bilməyən hər bir iştirakçı-dövlət iki il ərzində əğlabatan illər içərisində (planda göstərilməlidir) ümumi icbari pulsuz təhsil prinsipinin tədricən həyata keçirilməsinə dair müfəssəl tədbirlər planı hazırlamağı öhdəsinə götürür.

Maddə 15

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın:

a) mədəni həyatda iştirak etmək;

b) elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktik tətbiqindən istifadə etmək;

c) müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi, yaxud bədii əsərlərdən irəli gələn mənəvi və maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüququnu tanıyır.

2. Bu Paktda iştirak edən dövlətlərin həmin hüququn tam həyata keçirilməsi üçün görməli olduqları tədbirlərə elm və mədəniyyətin nailiyyətlərinin mühafizəsi, inkişafı və yayılması üçün zəruri olan tədbirlər daxildir.

3. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər elmi-tədqiqat və yaradıcılıq fəaliyyəti üçün, şəxsiz, zəruri olan azadlığa hörmət etməyi öhdələrinə götürürlər.

4. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər elm və mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın təşviq edilməsinin və inkişafının faydasını etiraf edirlər.

IV hissə

Maddə 16

1. Paktda iştirak edən dövlətlər onun bu hissəsinə müvafiq olaraq, Paktda tanınan hüquqlara riayət edilməsinə nail olmaq üçün gördükləri tədbirlər və əldə olunmuş tərəqqi haqqında məruzələr təqdim etməyi öhdələrinə götürürlər.

2. a) Bütün məruzələr Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim olunur. O, məruzələrin nüsxələrini, bu Paktın təlimatına əsasən, baxılmaq üçün İqtisadi və Sosial Şuraya göndərir.

b) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi, həmçinin, bu Paktda iştirak edən dövlətlərin məruzələrinin nüsxələrini, yaxud məruzələrin hər hansı bir hissəsini həmin dövlətlərin də öz Konstitusiyaya aktlarına müvafiq, üzvü olduqları ixtisaslaşdırılmış idarələrə göndərir. Belə ki, bu cür məruzələr, yaxud həmin məruzələrin ayrı-ayrı hissələri yuxarıda göstərilən idarələrin vəzifələri çərçivəsinə daxil olan bütün məsələlərə aid olur.

Maddə 17

1. Bu Paktıda iştirak edən dövlətlər öz məruzələrini İqtisadi və Sosial Şuranın bu Pakt qüvvəyə minəndən sonra bir il ərzində iştirakçı-dövlətlər və maraqlı ixtisaslaşdırılmış idarələrlə məsləhətləşmələr apararaq müəyyənləşdirməli olduğu proqram əsasında mərhələ-mərhələ təqdim edir.

2. Məruzələrdə bu Pakt üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilmə dərəcəsinə təsir edən amillər və çətinliklər göstərilə bilər.

3. Əgər bu Paktıda iştirak edən dövlətlərdən hər hansı biri əvvəllər Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, yaxud onun hansısa ixtisaslaşdırılmış idarəsinə müvafiq məlumatlar vermişsə, bu halda həmin məlumatları təkrarlamağa ehtiyac yoxdur; bu yolla verilmiş məlumatlara dəqiq istinad kifayətdir.

Maddə 18

İqtisadi və Sosial Şura Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə əsasən insan hüquqları və əsas azadlıqlar sahəsində vəzifələrini yerinə yetirərkən ixtisaslaşdırılmış idarələrlə, onların bu Paktın öz fəaliyyətləri dairəsinə aid qərarlarına riayət edilməsinə nail olmaq sahəsində əldə etdikləri tərəqqiyə dair Şuraya məruzələr təqdim etməsinə dair saziş bağlaya bilər. Bu məruzələrə həyata keçirilən işlər haqda onları qəbul edən səlahiyyətli orqanların qərar və tövsiyələrinin təfərrüatı daxil edilə bilər.

Maddə 19

İqtisadi və Sosial Şura 16 və 17-ci maddələrə müvafiq olaraq dövlətlərin, 18-ci maddəyə müvafiq olaraq ixtisaslaşdırılmış idarələrin insan hüquqlarına dair təqdim etdikləri məruzələri baxılmaq, yaxud ümumi tövsiyələr vermək, yaxud müvafiq hallarda məlumat üçün İnsan hüquqları komissiyasına göndərə bilər.

Maddə 20

Bu Paktıda iştirak edən maraqlı dövlətlər və ixtisaslaşdırılmış idarələr 19-cu maddəyə əsasən istənilən tövsiyəyə, yaxud İnsan hüquqları komissiyasının hər hansı məruzəsində,

yaxud hər hansı digər sənəddə belə ümumi tövsiyəyə edilən istinada dair mülahizələrini İqtisadi və Sosial Şuraya təqdim edə bilərlər.

Maddə 21

İqtisadi və Sosial Şura Baş Məclisə vaxtaşırı ümumi xarakterli tövsiyələr verilən və bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən və ixtisaslaşdırılmış idarələrdən bu Paktda tanınan hüquqlara hamılıqla riayət olunmasının təmin edilməsi sahəsində gördükləri tədbirlər və əldə etdikləri nəticələrə dair alınmış məlumatların müxtəsər şərh edildiyi məruzələr təqdim edə bilər.

Maddə 22

İqtisadi və Sosial Şura Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanlarının, onların köməkçi orqanlarının və texniki yardımla məşğul olan ixtisaslaşdırılmış idarələrinin diqqətini bu Paktda xatırlanan məruzələrlə əlaqədar meydana çıxan, həmin orqanlardan hər birinə bu Paktın tədricən səmərəli həyata keçirilməsinə yardım göstərə biləcək beynəlxalq tədbirlərin məqsədəuyğunluğuna dair öz səlahiyyəti çərçivəsində qərar çıxararkən faydalı ola bilən bütün məsələlərə cəlb edə bilər.

Maddə 23

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər razılığa gəlirlər ki, bu Paktda elan olunmuş hüquqların həyata keçirilməsinə yardım edən beynəlxalq tədbirlərə konvensiyalar bağlanması, tövsiyələr qəbul edilməsi, texniki yardım göstərilməsi, məsləhətləşmə məqsədilə regional və texniki müşavirələr keçirilməsi, habelə maraqlı hökumətlərin birgə təşkil etdikləri tədqiqatlar aparılması kimi vasitələr daxildir.

Maddə 24

Bu Paktda heç nə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin və onun ixtisaslaşdırılmış idarələrinin nizamnamələrinin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müxtəlif orqanlarının və ixtisaslaşdırılmış idarələrinin bu Paktın toxunduğu məsələlərə dair müvafiq vəzifələrini müəyyənləşdirən qərarlarının əhəmiyyətinin azaldılması kimi yozulmamalıdır.

Maddə 25

Bu Pakt da heç nə xalqların öz təbii sərvət və ehtiyatlarının tam və azad sahibi olmaq və onlardan istifadə etmək kimi ayrılmaz hüququnun əhəmiyyətinin azaldılması kimi yozulmamalıdır.

V hissə

Maddə 26

1. Bu Pakt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, yaxud onun hər hansı ixtisaslaşdırılmış idarəsinin hər bir üzvünün, Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun hər bir iştirakçı-dövlətinin və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin bu Pakt da iştiraka dəvət etdiyi hər bir dövlətin imzalaması üçün açıqdır.

2. Bu Pakt təsdiq edilməlidir. Təsdiq etmə fərmanları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinin yanında depozitə qoyulur.

3. Bu Pakt bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən hər bir dövlətin qoşulması üçün açıqdır

4. Qoşulma bu haqda sənədin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə qoyulması ilə həyata keçirilir.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktı imzalamış, yaxud ona qoşulmuş dövlətlərə hər bir təsdiq etmə fərmanının, yaxud qoşulma sənədinin depozitə qoyulması haqqında bildiriş göndərir.

Maddə 27

1. Bu Pakt otuz beşinci təsdiq etmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibi yanında depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

2. Bu Pakt onu otuz beşinci təsdiq etmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənəd depozitə qoyulandan sonra təsdiq edən, yaxud ona qoşulan hər bir dövlət üçün həmin dövlətin özünün təsdiq etmə fərmanının, yaxud qoşulma haqqında sənədinin depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

Maddə 28

Bu Paktın qərarları heç bir məhdudiyət qoyulmadan, yaxud istisnalar edilmədən federativ dövlətlərin bütün tərkib hissələrinə şamildir.

Maddə 29

1. Bu Paktı iştirak edən hər bir dövlət düzəlişlər təklif edə və onları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim edə bilər. Sonra Baş katib təklif olunan hər bir düzəlişi bu Paktı iştirak edən dövlətlərə göndərərək onların həmin təkliflərə baxmaq və onları səsə qoymaq məqsədilə iştirakçı-dövlətlərin konfransının çağırılmasına razı olub-olmadıqlarını ona bildirməyi xahiş edir. İştirakçı-dövlətlərdən heç olmasa üçdə biri belə konfransın çağırılmasına razılığını bildirsə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi həmin konfransı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında çağırır. Bu konfransda və səsvermədə iştirak edən iştirakçı-dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan hər bir düzəliş təsdiq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə təqdim edilir.

2. Düzəlişlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisində təsdiq olunduqdan və bu Paktı iştirak edən dövlətlərin, onların konstitusiyaya prosedurlarına müvafiq olaraq, üçdə ikisinin çoxluğu tərəfindən qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minir.

3. Düzəlişlər qüvvəyə mindikdə onları qəbul edən iştirakçı dövlətlər üçün icbari olur. Digər iştirakçı-dövlətlər üçün isə bu Paktın qərarları və onların qəbul etdiyi bütün əvvəlki düzəlişlər icbari olaraq qalır.

Maddə 30

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi 26-cı maddənin 5-ci bəndində edilən bildirişdən asılı olmayaraq, həmin maddənin 1-ci bəndində söhbət gedən bütün dövlətlərə aşağıdakılar haqqında məlumat verir:

a) 26-cı maddəyə əsasən imzalanmalar, təsdiqetmələr, qoşulmalar;

b) 27-ci maddəyə əsasən bu Paktın qüvvəyə minmə tarixi

və 29-cu maddəyə əsasən hər hansı düzəlişin qüvvəyə minmə tarixi.

Maddə 31

1. Mətni ingilis, ispan, Çin, rus və fransız dillərində eyni qüvvəyə malik olan bu Pakt saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının arxivinə təhvil verilir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktın təsdiq olunmuş surətlərini 26-cı maddədə göstərilən bütün dövlətlərə göndərir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya

**Roma, 4 noyabr 1950-ci il
3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir**

1970-ci il sentyabrın 21-də qüvvəyə minmiş 3 sayılı Protokolla,

1971-ci il dekabrın 20-də qüvvəyə minmiş 5 sayılı Protokolla,

1990-cı il yanvarın 1-də qüvvəyə minmiş 8 sayılı Protokolla,

1998-ci il noyabrın 1-də qüvvəyə minmiş 11 sayılı Protokolla,

2010-cu il iyunun 1-də qüvvəyə minmiş 14 sayılı Protokolla dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Konvensiyanı imzalayan hökumətlər,

1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni nəzərə alaraq;

bu Bəyannamənin məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqların hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi olduğunu nəzərə alaraq;

Avropa Şurasının məqsədinin onun üzvləri arasında daha böyük birliyə nail olmaqdan ibarət olduğunu və bu məqsədlərə nail olmağın əsas vasitələrindən birinin insan hüquqlarının və əsas azadlıqların dəstəklənməsi və gələcək reallaşdırılması olduğunu hesab edərək;

dünyada ədalətin və sülhün əsası olan və riayət edilməsi başlıca olaraq, bir tərəfdən həqiqi demokratik siyasi rejimlə və digər tərəfdən onların sadıq qaldığı insan hüquqlarını hamının anlaması və riayət etməsi ilə təmin olunan əsas azadlıqlara öz dərin sədaqətlərini təsdiq edərək;

vahid səylərlə hərəkət edən və siyasi ənənələrin, ideal-ların, azadlığın və hüququn aliliyinin ümumi irsinə malik olan

Avropa ölkələrinin hökumətləri kimi Ümumi Bəyannamədə təsbit olunmuş bəzi hüquqların kollektiv həyata keçirilməsinin təmin edilməsi yolunda ilk addımlar atmaq əzmində olaraq, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

İnsan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyi

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I Bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər.

I Bölmə

Hüquqlar və Azadlıqlar

Maddə 2

Yaşamaq hüququ

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə, məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa, həyatından məhrum edilə bilməz.

2. Həyatdan məhrumetmə, aşağıdakı məqsədlər üçün güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduqda, bu maddənin pozulması hesab edilmir:

(a) istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan qorunması üçün;

(b) qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün;

(c) qanuna müvafiq olaraq iğtişaş və ya qiyamın yatırılması üçün.

Maddə 3

İşgəncələrin qadağan olunması

Heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır.

Maddə 4

Köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması

1. Heç kəs köləlikdə və ya əsarət altında saxlanılmamalıdır.
2. Heç kəs məcburi və ya icbari əməyə cəlb olunmamalıdır.

3. Bu maddənin məqsədləri üçün «məcburi və ya icbari əmək» termini aşağıdakıları ehtiva etmir:

(a) bu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq həbsdə olan və ya belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin adətən yerinə yetirməli olduğu hər hansı iş;

b) hərbi xarakterli hər hansı xidmət və ya hərbi xidmətdən əqidəyə görə imtina etmənin qanuni hesab edildiyi ölkələrdə məcburi hərbi xidmətin əvəzinə müəyyən edilmiş xidmət;

(c) fəvqəladə vəziyyət və ya əhəlinin həyatı və rifahı üçün təhlükə yaradan fəlakət hallarında hər hansı məcburi xidmət;

(d) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan hər hansı iş və ya xidmət.

Maddə 5

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

1. Hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş aşağıdakı hallardan və qaydadan başqa, azadlıqdan məhrum edilə bilməz:

(a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması;

(b) məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədi ilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

(c) hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsaslar olduğunun hesab

edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

(d) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuni həbsə alınması;

e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə ruhi xəstələrin, alkoqolizmə və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması;

(f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə və ya barəsində deportasiya, yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

2. Tutulmuş hər bir kəsə ona aydın olan dildə onun tutulmasının səbəbləri və ona qarşı irəli sürülən istənilən ittiham barədə dərhal məlumat verilir.

3. Bu maddənin I bəndinin «c» yarım bəndinə müvafiq olaraq tutulmuş və ya həbsə alınmış hər kəs dərhal hakimin və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxsin yanına gətirilir və ağılabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırması və ya məhkəməyə qədər azad edilmək hüququna malikdir. Azad edilmək məhkəməyə gəlmə təminatlarının təqdim edilməsi ilə şərtləndirilə bilər.

4. Tutulma və ya həbsə alınma nəticəsində azadlıqdan məhrum edilmiş hər kəs onun həbsə alınmasının qanuniliyinə məhkəmə tərəfindən təxirə salınmadan baxılması hüququna və əgər onun həbsi məhkəmə tərəfindən qanunsuz hesab edilibsə, azad edilmək hüququna malikdir.

5. Bu maddənin müddələrinin pozulması ilə tutulmağa və ya həbsə alınmağa məruz qalan hər kəsin iddia ilə təmin olunan kompensasiya hüququ var.

Maddə 6

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ

1. Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən

edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, əqlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik mülahizələrinə görə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər.

2. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir.

3. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs, ən azı aşağıdakı hüquqlara malikdir:

(a) ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq;

(b) öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq;

(c) şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə özünü müdafiə etmək və ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək;

(d) onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq və onun əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə onun lehinə olan şahidlərin çağırılması və dindirilməsi hüququna malik olmaq;

(e) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək.

Maddə 7

Qanunsuz cəzalandırılmamaq

1. Heç kəs törədildiyi zaman milli və ya beynəlxalq hüquqa görə cinayət sayılmayan hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilə bilməz. Habelə cinayət əməlinin törədildiyi zaman tətbiq edilməli olan cəzadan daha ağır cəza verilə bilməz.

2. Bu maddə sivil ölkələrin tanıdığı ümumi hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq, törədildiyi zaman cinayət hesab edilən hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə istənilən şəxsin mühakimə edilməsinə və ya cəzalandırılmasına mane olmur.

Maddə 8

Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ

1. Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, evinə və yazışma sirlirinə hörmət hüququna malikdir.

2. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaşların və ya cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir.

Maddə 9

Fikir, vicdan və din azadlığı

1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azad-

lıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Maddə 10

Fikri ifadə etmək azadlığı

1. Hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malkidir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olur.

2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məhdudiyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər.

Maddə 11

Yığıncaqlar və birləşmək azadlığı

1. Hər kəsin dinc toplaşmaq azadlığı və öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla, başqaları ilə birləşmək azadlığı hüququ vardır.

2. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın qorunması üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə

zəruri olanlardan başqa, heç bir məhdudiyyət qoyula bilməz. Bu maddə silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvlərinin belə hüquqlarının həyata keçirilməsinə qanuni məhdudiyyətlər qoyulmasına mane olmur.

Maddə 12

Nikah hüququ

Nikah yaşına çatmış kişilər və qadınlar bu hüququn həyata keçirilməsini tənzimləyən milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər.

Maddə 13

Səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir.

Maddə 14

Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, dərinin rəngi, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

Maddə 15

Fövqəladə hallar zamanı məhdudlaşdırma

1. Müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə, yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilər.

2. Bu müddəə, qanuni müharibə əməliyyatları nəticəsində ölüm halları istisna olmaqla, 2-ci maddənin və ya 3-cü maddənin müddəələrindən, 4-cü maddənin 1-ci bəndinin və 7-ci maddənin müddəələrindən geri çəkilməyə əsas vermir.

3. Bu geri çəkilmə hüququndan istifadə edən Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri haqqında Avropa Şurasının Baş Katibini tam məlumatlandırır. O, həmçinin belə tədbirlərin dayandırılması və Konvensiyanın müddəələrinin yenidən tam həyata keçirilməyə başlanması haqqında Avropa Şurasının Baş Katibinə məlumat verir.

Maddə 16

Əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması

10, 11 və 14-cü maddələrdə heç nə Razılığa gələn Yüksək Tərəflər üçün əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinə məhdudiyətlər qoyulmasına maneə hesab edilə bilməz.

Maddə 17

Hüquqlardan sui-istifadənin qadağan olunması

Bu Konvensiyada heç nə hər hansı dövlətin, qrupun və ya şəxsin burada təsbit olunan hüquq və azadlıqlarının ləğvinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı əməl törətmək və ya onları Konvensiyada nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırmaq hüququna malik olması kimi şərh oluna bilməz.

Maddə 18

Hüquqlarla bağlı məhdudiyətlərdən istifadənin hədləri

Qeyd olunan hüquq və azadlıqlarla bağlı bu Konvensiyada yol verilən məhdudiyətlər, nəzərdə tutulduğundan başqa, hər hansı digər məqsəd üçün tətbiq olunmamalıdır.

II Bölmə

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

Maddə 19

Məhkəmənin təsis olunması

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədi ilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə (bundan sonra «Məhkəmə» adlanacaq) təsis edirlər. O, daimi əsaslarla fəaliyyət göstərir.

Maddə 20

Hakimlərin sayı

Məhkəmə Razılığa gələn Yüksək Tərəflərə bərabər sayda hakimlərdən ibarətdir.

Maddə 21

Hakimliyə dair tələblər

1. Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış nüfuzlu hüquqşünaslar olmalıdırlar.

2. Hakimlər Məhkəmənin işində şəxsən iştirak edirlər.

3. Vəzifədə olduqları bütün müddət ərzində hakimlər onların müstəqilliyi, qərəzsizliyi ilə və ya tam iş gününün xarakterindən irəli gələn tələblərlə bir araya sığmayan heç bir fəaliyyətlə məşğul olmamalıdırlar. Bu bəndin müddəalarının tətbiqi ilə bağlı yaranan bütün məsələləri Məhkəmə həll edir.

Maddə 22

Hakimlərin seçilməsi

Razılığa gələn hər bir Yüksək Tərəf üzrə hakim Razılığa gələn Yüksək Tərəfin təqdim etdiyi üç namizəd siyahısından, Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə seçilir.

Maddə 23

Səlahiyyət müddəti və vəzifədən azad edilmə

1. Hakimlər 9 il müddətinə seçilir. Onlar yenidən seçilə bilməzlər.

2. Hakimlərin səlahiyyət müddəti onlar 70 yaşına çatanda bitir.

3. Hakimlər əvəz olunanadək vəzifələrini yerinə yetirirlər.

Bununla belə, onlar artıq başladıkları məhkəmə proseslərini sonadək davam etdirirlər.

4. Heç bir hakim digər hakimlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə həmin hakimin tələb olunan şərtləri icra etməyi dayandırması barədə qərar qəbul edilməyincə vəzifəsindən azad edilə bilməz.

Maddə 24

Katiblik və məruzəçilər

1. Məhkəmənin, fəaliyyəti və təşkili Məhkəmə Reqlamentinə əsasən müəyyənləşdirilən katibliyi vardır.

2. İclas tək hakimdən ibarət tərkibdə olduqda, Məhkəmə sədrinin sərəncamında fəaliyyət göstərən məruzəçilər Məhkəməyə kömək edirlər. Onlar Məhkəmə katibliyinin tərkib hissəsini təşkil edirlər.

Maddə 25

Plenar Məhkəmə

Plenar Məhkəmə:

(a) öz Sədrini və Sədrin bir, yaxud iki müavinini üç il müddətinə seçir; onlar yenidən seçilə bilirlər;

(b) müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan Palatalar yaradır;

(c) Məhkəmə Palatasının Sədrilərini seçir; onlar yenidən seçilə bilirlər;

(d) Məhkəmə Reqlamentini təsdiq edir;

(e) Katibi və onun bir yaxud bir neçə müavinini seçir;

(f) 26-cı maddənin 2-ci bəndinə əsasən hər hansı sorğu verir.

Maddə 26

Tək hakimli tərkib, Komitələr, Palatalar və Böyük Palata

1. Məhkəmə ona təqdim edilmiş işlərə tək hakimli tərkibdə, üç hakimli Komitələrdə, yeddi hakimli Palatalarda və on yeddi hakimli Böyük Palatada baxır. Məhkəmənin Palataları müəyyən edilmiş müddət üçün komitələr təsis edir.

2. Plenar Məhkəmənin sorğusu ilə Nazirlər Komitəsi yekdil qərarla və müəyyən edilmiş müddət üçün Palatalardakı hakimlərin sayını beş nəfərə endirə bilər.

3. Tək hakimli tərkibdə hakim özünün seçildiyi Razılığa gələn Yüksək Tərəfə qarşı olan heç bir ərizəyə baxmamalıdır.

4. Orada Palatanın və Böyük Palatanın ex officio üzvü kimi, maraqlı olan Razılığa gələn Yüksək Tərəfə münasibətdə seçilmiş hakim hakimlik edir. Əgər belə bir hakim yoxdursa və ya həmin hakim iştirak edə bilmirsə, onda həmin Tərəfin əvvəlcədən təqdim etdiyi siyahıdan Məhkəmə Sədrinin seçildiyi şəxs hakim rolunda çıxış edir.

5. Böyük Palata, həmçinin Məhkəmə Sədri, Sədrin Müavirləri, Palataların Sədriləri və Məhkəmənin Reqlamentinə əsasən seçilmiş digər hakimlər daxildir. Məhkəmə işi 43-cü maddəyə əsasən Böyük Palataya göndərildikdə, Palatanın Sədri və maraqlı olan Yüksək Razılığa gələn Tərəfə münasibətdə iştirak edən hakim istisna olmaqla, Məhkəmə qərarını çıxaran Palatanın hakimlərindən heç biri Böyük Palatada iştirak etməməlidir.

Maddə 27

Tək hakimlərin səlahiyyəti

1. Tək hakim 34-cü maddəyə əsasən verilmiş ərizəni qəbul edilə bilməyən elan edə və ya icraatda olan işlərin siyahısından çıxara bilər və bu cür qərar əlavə öyrənilmədən qəbul edilə bilər.

2. Bu qərar qətidir.

3. Əgər tək hakim ərizəni qəbul edilə bilməyən elan etmirsə və ya siyahıdan çıxarmırsa, o zaman həmin hakim əlavə öyrənilmə üçün onu Komitəyə və ya Palataya göndərir.

Maddə 28

Komitələrin səlahiyyəti

1. 34-cü maddəyə müvafiq olaraq təqdim olunan ərizəyə münasibətdə Komitə yekdillə səsle,

(a) əlavə öyrənmədən onu qəbul edilə bilməyən elan edə və ya Məhkəmə işlərinin siyahısından çıxara bilər; və ya

(b) onu qəbul edilə bilən elan edə bilər və eyni zamanda işin mahiyyətinə uyğun qərar çıxara bilər, bu şərtlə ki, işin Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların təfsiri və ya tətbiqi ilə bağlı olan əsas məsələsi artıq Məhkəmənin qəti müəyyən edilmiş presedent hüququnun predmeti olsun.

2. 1-ci bənddə qeyd olunan qəraradlar və qərarlar qətidir.

3. Əgər maraqlı olan Razılığa gələn Yüksək Tərəfə münasibətdə seçilmiş hakim Komitənin üzvü deyilsə, o zaman komitə bütün aidiyyəti faktorları, o cümlədən 1(b) bəndinə əsasən prosesual normaların tətbiqinə dair həmin Tərəfin iradının olub-olmamasını nəzərə alaraq, Məhkəmə işinin istənilən mərhələsində Komitənin üzvlərindən hər hansı birinin yerinə həmin hakimi dəvət edə bilər.

Maddə 29

Şikayətin qəbul olunması və mahiyyəti barədə Palataların qərarları

1. Əgər 27-ci və ya 28-ci maddəyə əsasən hər hansı bir qərar qəbul olunmayıbsa və ya 28-ci maddəyə əsasən heç bir qərar çıxarılmayıbsa, o zaman Palata 34-cü maddəyə uyğun olaraq təqdim edilmiş fərdi şikayətlərin qəbul edilə bilmə meyarına və mahiyyətinə görə qərar çıxarır. Qəbul edilə bilməyə dair qərarad ayrıca çıxarıla bilər.

2. Palata 33-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq

dövlətin verdiyi şikayətin qəbul olunması və mahiyyəti üzrə qərar çıxarır. Qəbul edilə bilməyə dair qərar, əgər müstəsna hallarda Məhkəmə başqa cür qərar verməyibsə, ayrıca çıxarılır.

Maddə 30

Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyadan imtina

Əgər Palatanın icraatında olan iş Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların şərhə barədə ciddi məsələyə toxunursa, yaxud məsələnin həlli Məhkəmənin əvvəllər çıxardığı qərara zidd ola bilərsə, tərəflərdən heç biri buna etiraz etmədikdə, Palata öz qərarını çıxarana qədər istənilən vaxt Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyasından imtina edə bilər.

Maddə 31

Böyük Palatanın səlahiyyətləri

Böyük Palata:

(a) Palata 30-cu maddənin müddəalarına əsasən yurisdiksiyasından imtina etdikdə və ya 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq iş ona göndərildikdə 33-cü və ya 34-cü maddələrin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş şikayətlər üzrə qərar çıxarır;

(b) Nazirlər Komitəsi tərəfindən 46-cı maddənin 4-cü bəndinə əsasən Məhkəməyə göndərilmiş məsələləri həll edir; və

(c) 47-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq təqdim edilmiş məsləhət rəyləri çıxarmaq üçün verilmiş xahişlərə baxır.

Maddə 32

Məhkəmənin səlahiyyəti

1. Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərhə və tətbiqinə dair ona verilə bilən, 33, 34, 46 və 47-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər Məhkəmənin səlahiyyətindədir.

2. Konkret iş üzrə Məhkəmənin səlahiyyəti ilə bağlı mübahisəni Məhkəmənin özü həll edir.

Maddə 33

Dövlətlərarası işlər

Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf Razılığa gələn digər Yüksək Tərəfin Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarını hər hansı şəkildə pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər.

Maddə 34

Fərdi şikayətlər

Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şikayətlər qəbul edə bilər. Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 35

Qəbul edilmə şərtləri

1. Məhkəmə yalnız beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına müvafiq olaraq bütün daxili hüquq müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra işi baxılmağa qəbul edə bilər və iş üzrə son qərarın çıxarıldığı tarixdən altı ay keçənədək işə baxa bilər.

2. Məhkəmə 34-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş aşağıdakı fərdi şikayətlərə baxmır:

(a) anonim olan; və ya

(b) mahiyyətcə Məhkəmənin artıq baxdığı məsələ ilə eyni olan, yaxud beynəlxalq araşdırmanın və ya tənzimləmənin digər prosedurunun predmeti olan və işə aid yeni faktları əks etdirməyən.

3. Məhkəmə 34-cü maddəyə əsasən təqdim edilmiş istənilən fərdi şikayəti qəbuledilməz elan edir, əgər o hesab edirsə ki:

(a) şikayət Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların müddəalarına uyğun deyil, açıq-aşkar əsassızdır və ya fərdi müraciət hüququndan sui-istifadədir; və ya

(b) Konvensiya və ona dair Protokollarda göstərilmiş insan hüquqlarına hörmətin şikayətə mahiyyəti üzrə baxılmasını tələb etdiyi hallar istisna olmaqla, ərizəçi böyük zərərə məruz qalmayıbsa; lakin yerli məhkəmə tərəfindən lazımınca araşdırılmayan heç bir iş bu əsasla rədd edilə bilməz.

4. Məhkəmə bu maddəyə müvafiq olaraq qəbul olunmayan hesab etdiyi istənilən şikayəti rədd edir. O bunu icraatın istənilən mərhələsində edə bilər.

Maddə 36

Üçüncü tərəfin iştirakı

1. Palataların birində və ya Böyük Palatada olan bütün işlərdə vətəndaşı şikayətçi olan Razılığa gələn hər bir Yüksək Tərəfin yazılı qeydlər təqdim etmək və dinləmələrdə iştirak etmək hüququ var.

2. Ədalət mühakiməsinin lazımi qaydada həyata keçirilməsi naminə Məhkəmənin Sədri işdə tərəf olmayan istənilən Razılığa gələn Tərəfi və ya şikayətçi olmayan istənilən maraqlı şəxsi yazılı qeydlər təqdim etmək və ya dinləmələrdə iştirak etmək üçün dəvət edə bilər.

3. Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Komissarı Palata və Böyük Palatada olan bütün məhkəmə işlərinə dair yazılı şəkildə şərhlər verə və dinləmələrdə iştirak edə bilər.

Maddə 37

Şikayətlərin siyahıdan çıxarılması

1. Əgər vəziyyət aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas versə, icraatın istənilən mərhələsində Məhkəmə şikayəti işlərin siyahısından çıxarmaq barədə qərar qəbul edə bilər:

(a) şikayətçi daha öz ərizəsinə baxılmasına nail olmaq üçün səy göstərmirsə; və ya

(b) məsələ öz həllini tapıbsa; və ya

(c) Məhkəmənin müəyyənləşdirdiyi istənilən digər səbəbə görə, şikayətə baxışı davam etdirməyə lüzum yoxdursa.

Bununla belə, əgər bu Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarında müəyyən edilən insan hüquqlarına riayət olunması bunu tələb edirsə, Məhkəmə şikayətə baxmaqda davam edir.

2. Əgər Məhkəmə işin gedişinin buna bəraət qazandırdığını hesab edirsə, şikayətin baxılmalı işlər siyahısına bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edilə bilər.

Maddə 38

Məhkəmə işinin araşdırılması

Məhkəmə, məhkəmə işini maraqlı tərəflərin nümayəndələrinin iştirakı ilə araşdırır və ehtiyac olarsa, işin hallarını təhqiq edir və bu təhqiqatın səmərəli olması üçün maraqlı olan Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bütün zəruri imkanları yaratmalıdırlar.

Maddə 39

Dostcasına hələtmə

1. Məhkəmə prosesinin istənilən mərhələsində Məhkəmə Konvensiya və ona dair Protokollarda müəyyən edilən insan hüquqlarına hörmət əsasında məsələnin dostcasına həllini təmin etmək məqsədilə maraqlı tərəflərə öz xidmətlərini təqdim edə bilər.

2. 1-ci bənddə nəzərdə tutulan prosedur məxfi olmalıdır.

3. Əgər dostcasına hələtmə mümkündürsə, Məhkəmə faktların və əldə olunmuş razılığın qısaca əks olunduğu qəraradla işi öz siyahısından çıxarır.

4. Bu qərarad dostcasına hələtmənin qəraradda müəyyən edilmiş şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edəcək Nazirlər Komitəsinə göndərilir.

Maddə 40

Açıq məhkəmə iclasları və sənədlərdən istifadə

1. Məhkəmə istisna hal kimi digər qərar qəbul etməzsə, onun iclasları açıq keçirilir.
2. Məhkəmə Sədri digər qərar qəbul etməzsə, saxlanılmaq üçün dəftərxanaya verilmiş sənədlər ictimaiyyət üçün açıqdır.

Maddə 41

Əvəzin ədalətli ödənilməsi

Əgər Məhkəmə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin pozulduğunu, lakin Razılığa gələn Yüksək Tərəfin daxili hüququnun yalnız bu pozuntunun nəticələrinin qismən aradan qaldırılmasına imkan verdiyini müəyyən edirsə, Məhkəmə zəruri halda, zərərçəkən tərəfə əvəzin ədalətli ödənilməsini təyin edir.

Maddə 42

Palataların qərarları

44-cü maddənin 2-ci bəndinin müddələrinə uyğun olaraq Palataların qərarları qətidir.

Maddə 43

İşin Böyük Palataya verilməsi

1. Palatanın qərar çıxarmasından sonrakı üç ay ərzində, iş üzrə istənilən tərəf, müstəsna hallarda, işin baxılmaq üçün Böyük Palataya verilməsi barədə ərizə verə bilər.
2. Əgər iş bu Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin şərhə və ya tətbiqinə dair ciddi məsələ və ya ümumi xarakterli digər ciddi məsələ qaldırırsa, Böyük Palatanın beş hakimdən ibarət Komitəsi ərizəni qəbul edir.
3. Komitə ərizəni qəbul edirsə, onda Böyük Palata öz qərarını çıxarmaqla işi həll edir.

Maddə 44

Qəti qərarlar

1. Böyük Palatanın qərarı qətidir.
2. Palatanın qərarı aşağıdakı hallarda qəti olur:
  - (a) tərəflər işin Böyük Palataya verilməsi barədə müraciət etməyəcəklərini bəyan etdikdə; və ya
  - (b) əgər işin Böyük Palataya verilməsi barədə müraciət edilməyibsə, qərar çıxarılan tarixdən üç ay sonra; və ya
  - (c) Böyük Palatanın Komitəsi 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq işin verilməsi haqqında müraciəti rədd etdikdə.
3. Qəti qərar dərc olunmalıdır.

Maddə 45

Qərar və qətnamələrin əsaslandırılması

1. Qərarlar, həmçinin şikayətləri qəbul edilən və ya qəbul olunmayan elan edən qətnamələr əsaslandırılmalıdır.
2. Əgər qərar bütövlükdə və ya qismən hakimlərin yekdil rəyini ifadə etmirsə, onda hər hansı hakim özünün xüsusi rəyini verə bilər.

Maddə 46

Qərarların məcburi qüvvəsi və icrası

1. Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, Məhkəmənin onların tərəf olduqları istənilən iş üzrə qəti qərarını icra etməyi öhdələrinə götürürlər.
2. Məhkəmənin qəti qərarı onun icrasına nəzarəti həyata keçirən Nazirlər Komitəsinə göndərilir.
3. Əgər Nazirlər Komitəsi hesab edərsə ki, qəti qərarın yerinə yetirilməsinə nəzarətə qərarın şərhli ilə bağlı ortaya çıxan problemlər maneə yaradır, o zaman o, şərhliə bağlı ortaya çıxan məsələni həll etmək üçün işi Məhkəməyə göndərə bilər. Qərarın göndərilməsi üçün Komitədə iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrin üçdə iki səs çoxluğu tələb olunur.

4. Əgər Nazirlər Komitəsi hesab edərsə ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəf özünün tərəf olduğu məhkəmə prosesinin qəti qərarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırır, o zaman o, həmin Tərəfə rəsmi xəbərdarlıq göndərdikdən sonra və Komitədə iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərarla, 1-ci bəndə əsasən həmin Tərəfin üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirib-yetirməməsi məsələsini aydınlaşdırmaq üçün işi Məhkəməyə göndərə bilər.

5. Əgər Məhkəmə 1-ci bəndin pozulduğunu aşkar edərsə, onda müəyyən ölçülərin götürülməsi üçün işi Nazirlər Komitəsinə göndərir. Əgər Məhkəmə 1-ci bəndin pozulmadığını aşkar edərsə, onda o, iş üzrə təhqiqatın başa çatdırılması üçün onu Nazirlər Komitəsinə göndərir.

Maddə 47

Məsləhət rəyləri

1. Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər.

2. Belə rəylər nə Konvensiyanın I Bölməsi və ona dair Protokollarda müəyyən edilən hüquq və azadlıqların məzmun və həcminə dair hər hansı məsələyə, nə də Məhkəmənin və ya Nazirlər Komitəsinin Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı müraciətə baxarkən toxunmalı olduğu digər məsələlərə aid olmalıdır.

3. Məhkəmənin məsləhət rəyini almaq barədə Nazirlər Komitəsinin qərarı Komitənin iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 48

Məsləhət rəyləri barədə Məhkəmənin səlahiyyəti

Məsləhət rəyi vermək haqqında Nazirlər Komitəsi tərəfindən edilən sorğunun Məhkəmənin səlahiyyətinə aid olub-olmamasını, 47-ci maddədə müəyyən edildiyi kimi, Məhkəmə özü həll edir.

Maddə 49

Məsləhət rəylərinin əsaslandırılması

1. Məhkəmənin məsləhət rəyləri əsaslandırılmalıdır.
2. Əgər məsləhət rəyi ümumilikdə və ya qismən hakimlərin yekdil rəyini əks etdirmirsə, onda hər hansı hakim özünün xüsusi rəyini vermək hüququna malikdir.
3. Məhkəmənin məsləhət rəyləri Nazirlər Komitəsinə göndərilir.

Maddə 50

Məhkəmənin saxlanması xərcləri

Məhkəmənin saxlanması xərclərini Avropa Şurası ödəyir.

Maddə 51

Hakimlərin imtiyaz və immunitetləri

Hakimlər öz vəzifələrini yerinə yetirərkən Avropa Şurası Nizamnaməsinin 40-cı maddəsində və onun əsasında bağlanmış sazişlərdə nəzərdə tutulan imtiyaz və immunitetlərə malikdirlər.

III Bölmə *Sair Müddəalar*

Maddə 52

Baş Katibin sorğuları

Avropa Şurası Baş Katibinin sorğusu əsasında Razılığa gələn hər bir Yüksək Tərəf öz daxili hüququnun bu Konvensiyanın hər hansı müddəasının səmərəli tətbiqini necə təmin edəcəyi ilə bağlı izahat təqdim edir.

Maddə 53

Təsbit olunmuş insan hüquqları ilə bağlı təminatlar

Bu Konvensiyada heç nə Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəfin qanunvericiliyi və ya onun iştirak etdiyi hər hansı digər sazişlə təmin edilə bilən insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan hər hansını məhdudlaşdırmaq və ya ondan kənara çıxmaq kimi şərh oluna bilməz.

Maddə 54

Nazirlər Komitəsinin səlahiyyətləri

Bu Konvensiyada heç nə Avropa Şurası Nizamnaməsinin Nazirlər Komitəsinə verdiyi səlahiyyətlərə xələl gətirmir.

Maddə 55

Mübahisələrin digər vasitələrlə tənzimlənməsindən imtina

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, bu barədə xüsusi saziş imzalanması halları istisna olmaqla, bu Konvensiyanın müddələrinin şərhini və ya tətbiqi ilə bağlı mübahisələri petisiya yolu ilə baxılmağa verərkən, onlar arasında qüvvədə olan müqavilələrə, konvensiyalara və ya bəyannamələrə müraciət etməyəcəklərinə və mübahisələrin tənzimlənməsi bu Konvensiyada nəzərdə tutulan vasitələrindən başqa, digər vasitələrdən istifadə etməməyə razılıq verirlər.

Maddə 56

Ərazi tətbiqi

1. Hər hansı dövlət imzalanma, yaxud ratifikasiya zamanı və ya sonra istənilən vaxt Avropa Şurası Baş Katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsi ilə bu maddənin 4-cü bəndi nəzərə alınmaqla, beynəlxalq əlaqələrinə görə həmin dövlətin məsuliyyət daşdığı bütün ərazilərə, yaxud onlardan hər hansı birinə şamil ediləcəyini bəyan edə bilər.

2. Konvensiya bildirişdə adı çəkilən əraziyə və ya ərazilərə Avropa Şurası Baş Katibinin bildirişi almasının out-zuncu gündən şamil edilir.

3. Bu Konvensiyanın müddəaları belə ərazilərdə yerli şəraitin lazımı qaydada nəzərə alınması ilə tətbiq edilir.

4. Bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər.

Maddə 57

Qeyd-şərtlər

1. İstənilən dövlət bu Konvensiyanı imzalayarkən və ya təsdiqnaməni saxlanmağa verərkən Konvensiyanın hər hansı konkret müddəası ilə bağlı, o dövrdə, onun ərazisində qüvvədə olan bu və ya digər qanunun həmin müddəaya uyğun olmaması ilə əlaqədar qeyd-şərt verə bilər. Bu maddəyə müvafiq olaraq, ümumi xarakterli qeyd-şərtlərə yol verilmir.

2. Bu maddəyə uyğun olaraq edilmiş istənilən qeyd-şərtə müvafiq qanunun qısa şərh verilməlidir.

Maddə 58

Denonsasiya

1. Razılığa gələn Yüksək Tərəf, yalnız bu Konvensiyanın tərəfi olduğu tarixdən beş il keçdikdən sonra və bu barədə Avropa Şurasının Baş Katibinə bildiriş göndərdikdən altı ay sonra bu Konvensiyanı denonsasiya edə bilər; Baş Katib Razılığa gələn digər Yüksək Tərəfləri bu barədə məlumatlandıracaq.

2. Denonsasiya Razılığa gələn müvafiq Yüksək Tərəfi denonsasiyanın qüvvəyə minəcəyi tarixədək törədə biləcəyi və bu Konvensiya üzrə onun öhdəliklərini poza biləcək hər hansı əməlinə münasibətdə belə öhdəliklərindən azad etmir.

3. Avropa Şurasının üzvlüyündən çıxan Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf eyni şərtlərlə bu Konvensiyanın da Tərəfi olur.

4. Konvensiya 56-cı maddənin müddəalarına əsasən, onun şamil olunmasının bəyan edildiyi istənilən əraziyə münasibətdə əvvəlki bəndlərin müddəalarına müvafiq olaraq denonsasiya edilə bilər.

Maddə 59

İmzalama və ratifikasiya

1. Bu Konvensiya Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır. O, ratifikasiya olunmalıdır. Təsdiqnamələr saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş Katibinə verilir.

2. Avropa İttifaqı bu Konvensiyaya qoşula bilər.

3. Bu Konvensiya on təsdiqnamə saxlanmağa verildikdən sonra qüvvəyə minir.

4. Konvensiya onu sonradan ratifikasiya edən dövlətlər üçün onların öz təsdiqnamələrin saxlanmağa verildikləri tarixdən qüvvəyə minir.

5. Avropa Şurasının Baş Katibi Konvensiyanın qüvvəyə minməsi, onu ratifikasiya etmiş Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin adları və sonralar alına biləcək təsdiqnamələrin saxlanıl-

mağa verilməsi haqqında Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətləri xəbərdar edir.

1950-ci il noyabrın 4-də Romada hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır və Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş surətləri Konvensiyanı imzalamış bütün dövlətlərə göndərəcəkdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya dair

Protokol

Paris, 20 mart 1952-ci il

(Protokol qeyri-rəsmi olaraq 1 saylı Protokol da adlandırılır)

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Protokolu imzalayan hökumətlər, 1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (bundan sonra «Konvensiya» adlanacaq) I bölməsinə artıq daxil edilənlərdən başqa, bəzi hüquq və azadlıqların kollektiv həyata keçirilməsinin təmin edilməsi yolunda tədbirlər görmək əzmində olaraq, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Mülkiyyətin müdafiəsi

Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün, yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsinin təmin etmək üçün zəruri hesab etdiyi qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır.

Maddə 2

Təhsil hüququ

Heç bir şəxsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz. Dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüyü funk-

siyaları yerinə yetirərkən, valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir.

Maddə 3

Azad seçki hüququ

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər qanunverici hakimiyyət orqanını seçərkən xalqın öz iradəsini sərbəst ifadə edə biləcək şəraitdə, ağlabatan dövriliklə gizli səsvermə yolu ilə azad seçkilər keçirməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 4

Ərazi tətbiqi

Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf imzalanma, yaxud ratifikasiya zamanı və ya sonradan istənilən vaxt Avropa Şurasının Baş Katibinə, beynəlxalq əlaqələrinə görə məsuliyyət daşdığı, bəyanatda adı çəkilən ərazilərə bu Protokolun müddələrinin şamil ediləcəyi ilə bağlı öhdəliklərinin çərçivəsini təsdiq edən bəyanat göndərə bilər.

Əvvəlki bəndin müddələrinə müvafiq olaraq bəyanat göndərmiş Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf zaman keçdikcə istənilən əvvəlki bəyanatın şərtlərinin dəyişilməsi və ya hər hansı əraziyə münasibətdə bu Protokolun müddələrinin tətbiqinin dayandırılması haqqında yeni bəyanat göndərə bilər.

Bu maddənin müddələrinə müvafiq olaraq verilmiş bəyanat Konvensiyanın 56-cı maddəsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq verilmiş bəyanat hesab edilir.

Maddə 5

Konvensiyaya bağlılıq

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu Protokolun 1, 2, 3 və 4-cü maddələrinin müddələrini Konvensiyanın əlavə maddələri hesab edirlər və Konvensiyanın bütün müddələri müvafiq surətdə tətbiq olunur.

Maddə 6

İmzalanma və ratifikasiya

Bu Protokol Konvensiyanı imzalamış Avropa Şurasının üzvləri tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır; o, Konvensiyanın ratifikasiyası ilə eyni zamanda və ya bundan sonra ratifikasiya olunmalıdır. Protokol on təsdiqnamə saxlanılmağa verildikdən sonra qüvvəyə minir. Sonradan ratifikasiya edən hər bir dövlət üçün Protokol onların öz təsdiqnamələrini saxlanılmağa verdikləri tarixdən qüvvəyə minir.

Təsdiqnamələr saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş Katibinə verilir, o, Protokolu ratifikasiya etmiş dövlətlər haqqında Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətləri xəbərdar edir.

1952-ci il martın 20-də Parisdə, hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır; həmin nüsxə Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Baş Katib təsdiq olunmuş surətləri bu Protokolu imzalamış hər bir hökumətə göndərəcəkdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya dair

4 saylı Protokol

Konvensiyaya və ona dair Birinci Protokola artıq daxil edilənlərdən başqa, bəzi hüquq və azadlıqların təmin olunması haqqında

Strasburq, 16 sentyabr 1963-cü il

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Protokolu imzalayan hökumətlər,

1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan

hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (bundan sonra «Konvensiya» adlanacaq) I bölməsinə və 1952-ci il martın 20-də Parisdə imzalanmış Konvensiyaya dair Birinci Protokolun 1, 2 və 3-cü maddələrinə artıq daxil edilənlərdən başqa, bəzi hüquq və azadlıqların kollektiv həyata keçirilməsinin təmin edilməsi yolunda tədbirlər görmək əzmində olaraq,

aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Borca görə azadlıqdan məhrum etmənin qadağan olunması

Heç kəs yalnız hər hansı bir müqavilə öhdəliyini ödəmək iqtidarında olmadığına görə azadlıqdan məhrum edilə bilməz.

Maddə 2

Hərəkət etmək azadlığı

1. Qanuni əsaslarla hər hansı dövlətin ərazisində olan hər kəsin həmin ərazidə sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququ vardır.

2. Hər kəs öz ölkəsi də daxil olmaqla, hər hansı ölkəni tərk etməkdə azaddır.

3. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı qorumaq üçün, cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın qorunması üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olanlardan başqa heç bir məhdudiyət qoyula bilməz.

4. Birinci bənddə təsbit edilmiş hüquqlar müəyyən ərazilərdə qanuna müvafiq olaraq tətbiq edilən və demokratik cəmiyyətdə ictimai maraqlara əsaslandırılan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Maddə 3

Vətəndaşların məcburi çıxarılmasının qadağan olunması

1. Heç kəs vətəndaşı olduğu dövlətin ərazisindən fərdi və ya kollektiv tədbirlər yolu ilə çıxarıla bilməz.
2. Heç kəs vətəndaşı olduğu dövlətin ərazisinə daxil olmaq hüququndan məhrum edilə bilməz.

Maddə 4

Əcnəbilərin kollektiv çıxarılmasının qarşısının alınması

Əcnəbilərin kollektiv çıxarılması qadağandır.

Maddə 5

Ərazi tətbiqi

1. Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf bu Protokolun imzalanması, yaxud ratifikasiyası zamanı və ya sonradan istənilən vaxt –Avropa Şurasının Baş Katibinə bu Protokolun müddəalarının, beynəlxalq əlaqələrinə görə məsuliyyət daşdığı, orada adı çəkilən ərazilərə şamil ediləcəyi ilə bağlı öhdəliklərinin çərçivəsini təsdiq edən bəyanat göndərə bilər.

2. Əvvəlki bəndin müddəalarına müvafiq olaraq bəyanat göndərmiş Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf zaman keçdikdə istənilən əvvəlki bəyanatın şərtlərinin dəyişilməsi və ya hər hansı əraziyə münasibətdə bu Protokolun müddəalarının tətbiqinin dayandırılması haqqında yeni bəyanat göndərə bilər.

3. Bu maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş bəyanat Konvensiyanın 56-cı maddəsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq verilmiş bəyanat hesab edilir.

4. Bu Protokolun ratifikasiyası və ya hər hansı dövlətin onu qəbul etməsi əsasında onun tətbiq olunduğu hər hansı dövlətin ərazisi və bu maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, həmin dövlətin bəyanatı əsasında bu Protokolun tətbiq olunduğu hər bir ərazi 2-ci və 3-cü maddələrdə dövlətin ərazisinə istinad məqsədi ilə, ayrı-ayrı ərazilər hesab edilir.

5. Bu maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərinə müvafiq olaraq

bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə əraziyə münasibətdə Konvensiyanın 34-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, bu Protokolun 1-ci, 2-ci, 3-cü və 4-cü maddələrinin və ya hər hansı birinə riayət olunması ilə bağlı Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər.

Maddə 6

Konvensiya ilə müqayisə

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu Protokolun 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü və 5-ci maddələrinin müddəalarını Konvensiyanın əlavə maddələri hesab edirlər və Konvensiyanın bütün müddəaları müvafiq olaraq tətbiq olunur.

Maddə 7

İmzalanma və ratifikasiya

1. Bu Protokol Konvensiyanı imzalamış Avropa Şurası üzvləri tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır; o, Konvensiyanın ratifikasiyası ilə eyni zamanda və ya bundan sonra ratifikasiya olunmalıdır. Protokol beş təsdiqnamə saxlanılmağa verildikdən sonra qüvvəyə minir. Sonradan ratifikasiya edən hər bir dövlət üçün Protokol onun öz təsdiqnaməsini saxlanılmağa verdiyi tarixdən qüvvəyə minir.

2. Təsdiqnamələr saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş Katibinə verilir, o, Protokolu ratifikasiya etmiş dövlətlər haqqında Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətləri xəbərdar edir.

Bunun təsdiqi olaraq, lazımı qaydada vəkil edilmiş aşağıda imza edənlər bu Protokolu imzaladılar.

1963-cü il sentyabrın 16-da Strasburqda, hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır. Həmin nüsxə Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş surətləri hər bir imzalayan dövlətə göndərəcəkdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya dair

6 sayılı Protokol

Ölüm cəzasının ləğvinə dair

Strasburq, 28 aprel 1983-cü il

Avropa Şurasının üzvü olub, 1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (bundan sonra «Konvensiya» adlanacaq) bu Protokolunu imzalayan dövlətlər,

Avropa Şurasının ayrı-ayrı üzv dövlətlərində baş vermiş təkamülün ölüm cəzasının ləğv olunması xeyrinə ümumi tendensiyanı ifadə etdiyini nəzərə alaraq, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Ölüm cəzasının ləğvi

Ölüm cəzası ləğv olunur. Heç kəs ölüm cəzasına məhkum edilə və ya edam oluna bilməz.

Maddə 2

Müharibə zamanı ölüm cəzası

Dövlət müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı törədilmiş əməllərə görə öz qanunvericiliyində ölüm cəzasını nəzərdə tuta bilər; bu cür cəza yalnız qanunla müəyyən olunmuş hallarda və qanunun müddəalarına müvafiq olaraq tətbiq edilə bilər. Dövlət həmin qanunun müvafiq müddəaları haqqında Avropa Şurasının Baş Katibinə məlumat verir.

Maddə 3

Öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən geri çəkilmənin qadağan olunması

Konvensiyanın 15-ci maddəsinə əsasən, bu Protokolun müddəalarından geri çəkilmək olmaz.

Maddə 4

Qeyd-şərtlərin qadağan olunması

Konvensiyanın 57-ci maddəsinə əsasən, bu Protokolun müddəaları ilə bağlı qeyd-şərt edilə bilməz.

Maddə 5

Ərazi tətbiqi

1. Hər bir dövlət imzalama zamanı və ya öz təsdiqnaməsini, yaxud qəbuletmə və ya bəyənmə haqqında sənədini saxlanılmağa verərkən bu Protokolun tətbiq ediləcəyi ərazini, yaxud əraziləri göstərə bilər.

2. Hər bir dövlət sonradan istənilən vaxt Avropa Şurası Baş Katibinin adına ünvanlanmış bəyanatla, bu Protokolu bəyanatda göstərilən hər hansı digər əraziyə şamil edə bilər. Bu əraziyə münasibətdə Protokol Baş Katibin belə bəyanatı aldığı tarixdən sonrakı ayın birinci günü qüvvəyə minir.

3. Əvvəlki iki bənd əsasında verilmiş və belə bəyanatda göstərilmiş hər hansı əraziyə dair istənilən bəyanat Baş Katibin adına ünvanlanmış bildiriş vasitəsi ilə geri götürülə bilər. Geri götürülmə Baş Katib tərəfindən belə bildirişin alındığı tarixdən sonrakı ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 6

Konvensiyaya bağlılıq

İştirakçı dövlətlər bu Protokolun 1-5-ci maddələrinin müddəalarını Konvensiyanın əlavə maddələri hesab edirlər və Konvensiyanın bütün müddəaları müvafiq olaraq tətbiq edilir.

Maddə 7

İmzalanma və ratifikasiya

Bu Protokol Avropa Şurasının üzvü olub, Konvensiyanı imzalamış dövlətlərin imzalaması üçün açıqdır. O, ratifikasiya olunmalı, qəbul edilməli və ya bəyənilməlidir. Avropa Şurasının üzvü olan dövlət Konvensiyanı eyni zamanda və ya əvvəlcədən ratifikasiya etmədən bu Protokolu ratifikasiya edə, qəbul edə və ya bəyənə bilməz. Təsdiqnamələr, yaxud qəbul və ya bəyənmə haqqında sənədlər saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş Katibinə verilir.

Maddə 8

Qüvvəyə minmə

1. Bu Protokol Avropa Şurasının üzvü olan beş dövlətin 7-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, Protokol üzrə öhdəlikləri öz üzərlərinə götürməyə razılıqlarını bildirdikləri tarixdən sonrakı ayın birinci günü qüvvəyə minir.

2. Protokol üzrə öhdəlikləri sonradan öz üzərinə götürməyə razılığını bildirmiş hər hansı üzv dövlət üçün bu Protokol onun öz təsdiqnaməsini, yaxud qəbuletmə və ya bəyənmə haqqında sənədlərini saxlanılmağa verdiyi tarixdən sonrakı ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 9

Depozitarinin funksiyaları

Avropa Şurasının Baş Katibi Avropa Şurasının üzv dövlətlərini aşağıdakılar barədə xəbərdar edir:

- a) hər hansı imzalanma;
- b) təsdiqnamənin, yaxud qəbul və ya bəyənmə haqqında sənədin saxlanılmağa verilməsi;
- c) 5-ci və 8-ci maddələrə müvafiq olaraq, bu Protokolun qüvvəyə minmə tarixi;
- d) bu Protokola dair digər hərəkət, bildiriş və ya xəbərdarlıq.

Bunun təsdiqi olaraq, lazımi qaydada vəkil edilmiş aşağıda imza edənlər bu Protokolu imzaladılar.

1983-cü il aprelin 28-də Strasburqda, hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır; həmin nüsxə Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş surətləri Avropa Şurasının üzvü olan hər bir dövlətə göndərəcəkdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya dair

7 sayılı Protokol

Strasburq, 22 noyabr 1984-cü il

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Protokolu imzalayan dövlətlər,

1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (bundan sonra «Konvensiya» adlanacaq) tətbiqi vasitəsi ilə bəzi hüquq və azadlıqların kollektiv həyata keçirilməsinin təmin edilməsi yolunda gələcək addımlar atmaq əzmində olaraq,

aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Əcnəbilərin çıxarılmasına dair prosedur təminatları

1. Qanuni əsaslarla dövlətin ərazisində yaşayan əcnəbi, qanuna müvafiq qəbul edilmiş qərarların icrası istisna olmaqla, oradan çıxarıla bilməz və onun aşağıdakı imkanları olmalıdır:

a) özünün çıxarılmasına qarşı arqumentlər təqdim etmək;

b) öz işinə yenidən baxılmasını tələb etmək və;

c) bu məqsədlərə görə səlahiyyətli orqan qarşısında və ya belə orqanın təyin etdiyi şəxs, yaxud şəxslər qarşısında təmsil olunmaq.

2. Çıxarılma ictimai qaydanın maraqları üçün zəruri olduqda və ya milli təhlükəsizlik mülahizələri ilə şərtləndirildikdə, əcnəbi bu maddənin 1-ci bəndinin a, b və c yarımbəndlərində sadalanan hüquqlarına əməl edilməmişdən əvvəl çıxarıla bilər.

Maddə 2

Cinayət işlərinə dair hökmlərdən ikinci instansiyaya şikayət vermə hüququ

1. Cinayət törətməyə görə məhkəmə tərəfindən məhkum edilmiş hər kəsin, barəsində çıxarılmış hökmə və ya təyin olunmuş cəzaya yuxarı məhkəmə instansiyasında yenidən baxılması hüququ vardır. Bu hüququn həyata keçirilməsi və onun həyata keçirilə biləcəyi əsaslar qanunla tənzimlənir.

2. Qanunla xırda xətalər hesab olunan hüquqpozmalarla bağlı və ya müvafiq şəxs artıq birinci instansiyada yuxarı məhkəmə tərəfindən məhkum edilibsə və ya onun bəraəti məsələsinə yenidən baxılma nəticəsində təqsirli hesab edilib və məhkum edilibsə, bu hüquqdan istisnaya yol verilir.

Maddə 3

Məhkəmə səhvinə görə kompensasiya

Şəxs cinayət əməli törətməyə görə qəti hökmlə məhkum edildikdə və sonradan onun haqqında çıxarılmış hökm ləğv edildikdə, yaxud o, yeni və ya təzədən ortaya çıxmış halların inandırıcı surətdə məhkəmə səhvinə yol verildiyini sübuta yetirməsi əsasında əfv edildikdə, belə məhkumetmə nəticəsində cəzaya məruz qalmış şəxs, əvvəllər məlum olmayan faktın vaxtında açılmaması onun tam və ya qismən günahı üzündən baş verməyibsə, müvafiq dövlətin qanununa və ya mövcud təcrübəsinə uyğun olaraq kompensasiya alır.

Maddə 4

İki dəfə məhkum edilməmək və ya cəzalandırılmamaq hüququ

1. Heç kəs hər hansı dövlətin qanunlarına və ya cinayət-prosessual normalarına müvafiq olaraq, artıq bəraət aldığı və ya məhkum edildiyi cinayətlərə görə həmin dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində cinayət qaydasında təkrar məhkum edilə və ya cəzalandırıla bilməz.

2. Bundan əvvəlki bəndin müddəaları, əgər yeni və ya

təzədən ortaya çıxmış hallar barəsində məlumatlar varsa və ya əgər əvvəlki araşdırma zamanı işin nəticəsinə təsir göstərən əsaslı pozuntulara yol verilibsə, müvafiq dövlətin qanunlarına və cinayət-prosessual normalarına uyğun olaraq, işə təkrar baxılmasına mane olmur.

3. Konvensiyanın 15-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq, bu maddənin müddəalarından kənara çıxmağa yol verilmir.

Maddə 5

Ər-arvadın hüquq bərabərliyi

Ər-arvad nikaha daxil olmaq, nikahda olmaq və boşanma ilə bağlı məsələlərdə öz aralarında və uşaqları ilə münasibətlərdə bərabər hüquqlara malikdirlər və bərabər mülki hüquqi cavabdehlik daşıyırlar. Bu maddə uşaqların maraqlarına riayət olunması üçün zəruri tədbirlər görməkdə dövlətlərə mane olmur.

Maddə 6

Ərazi tətbiqi

1. Hər hansı dövlət imzalama zamanı və ya özünün təsdiqnaməsini, yaxud qəbul və ya bəyənmə haqqında sənədini saxlanılmağa verərkən bu Protokolun tətbiq ediləcəyi ərazini və yaxud əraziləri və bu Protokolun müddəalarının şamil ediləcəyi belə ərazi və ya ərazilərlə bağlı öhdəliklərinin çərçivəsini göstərə bilər.

2. Hər bir dövlət sonradan istənilən vaxt Avropa Şurası Baş Katibinin adına ünvanlanmış bəyanatla, bu Protokolu bəyanatda göstərilən hər hansı digər əraziyə şamil edə bilər. Bu əraziyə münasibətdə Protokol Baş Katibin belə bəyanatı aldığı tarixdən iki ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

3. Əvvəlki iki bənd əsasında verilmiş və orada göstərilən hər hansı əraziyə aid olan istənilən bəyanat Avropa Şurasının Baş Katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsi ilə geri götürülə, yaxud dəyişdirilə bilər. Geri götürülmə və ya dəyişiklik Baş Katib tərəfindən belə bildirişin alındığı tarixdən iki ay keç-

dikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

4. Bu maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş bəyanat Konvensiyanın 56-cı maddəsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq verilmiş bəyanat hesab edilir.

5. Bu Protokolun hər hansı dövlətin onu ratifikasiya etməsi, qəbul etməsi və ya bəyənməsi əsasında tətbiq olunduğu həmin dövlətin ərazisi və bu maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, həmin dövlətin bəyanatı əsasında bu Protokolun tətbiq olunduğu hər bir ərazi 1 -ci maddədə dövlətin ərazisinə istinad məqsədi ilə, ayrı-ayrı ərazilər hesab edilə bilər.

6. Bu maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərinə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə əraziyə münasibətdə Konvensiyanın 34-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, bu Protokolun 1, 2, 3, 4 və 5-ci maddələri ilə bağlı Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər.

Maddə 7

Konvensiyaya bağlılıq

İştirakçı dövlətlər bu Protokolun 1-6-cı maddələrinin müddəalarını Konvensiyanın əlavə maddələri hesab edirlər və Konvensiyanın bütün müddəaları müvafiq olaraq tətbiq olunur.

Maddə 8

İmzalanma və ratifikasiya

Bu Protokol Avropa Şurasının üzvü olub, Konvensiyanı imzalamış dövlətlərin imzalaması üçün açıqdır. O, ratifikasiya olunmalı, qəbul edilməli və ya bəyənilməlidir. Avropa Şurasının üzvü olan dövlət Konvensiyanı əvvəlcədən və ya eyni zamanda ratifikasiya etmədən bu Protokolu ratifikasiya edə, qəbul edə və ya bəyənmə bilməz. Təsdiqnamələr, qəbul etmə və ya bəyənmə haqqında sənədlər saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş Katibinə verilir.

Maddə 9

Qüvvəyə minmə

1. Bu Protokol Avropa Şurasının üzvü olan yeddi dövlətin 8-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, Protokolun onlar üçün məcburiliyinə öz razılıqlarını bildirdikləri tarixdən iki ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

2. Protokolun, onun üçün məcburiliyinə sonradan öz razılığını bildirmiş hər hansı üzv dövlət üçün o, həmin dövlətin təsdiqnaməsinin, yaxud qəbul etmə və ya bəyənmə haqqında sənədlərinin saxlanılmağa verildiyi tarixdən iki ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 10

Depozitarinin funksiyaları

Avropa Şurasının Baş Katibi Avropa Şurasının üzvü olan hər bir dövləti:

a) hər bir imzalanma;

b) hər bir təsdiqnamənin, yaxud qəbul etmə və ya bəyənmə haqqında sənədin saxlanılmağa verilməsi;

c) 6-cı və 9-cu maddələrə müvafiq olaraq, bu Protokolun qüvvəyə minmə tarixi;

d) bu Protokola aidiyyəti olan hər bir digər akt, bildiriş və ya bəyanat barədə xəbərdir edir.

Bunun təsdiqi olaraq, lazımı qaydada vəkil edilmiş aşağıda imza edənlər bu Protokolu imzaladılar.

1984-cü il noyabrın 22-də Strasburqda, hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır; həmin nüsxə Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş surətləri Avropa Şurasının üzvü olan hər bir dövlətə göndərəcəkdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya dair

12 sayılı Protokol

Roma, 4 noyabr 2000-ci il

Bu Protokolu imzalamış Avropa Şurasının üzv Dövlətləri, bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi və qanun tərəfindən bərabər müdafiə hüququna malik olması barədə əsas prinsipi nəzərə alaraq;

4 noyabr 1950-ci ildə Romada imzalanmış İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Konvensiya (sonradan Konvensiya adlanacaq) əsasında ayrı-seçkiliyin ümumi qadağan olunmasının kollektiv həyata keçirilməsi yolu ilə bütün insanların bərabərliyini təmin etmək üçün gələcək addımlar atmaqda qətiyyət göstərərək;

ayrı-seçkiliyin olmaması prinsipinin tam və səmərəli bərabərliyi təmin etmək üçün tədbirlər görülməsində, belə tədbirlərin obyektiv və əqlabatan əsaslandırılmasının mövcud olduğu şərtlərlə iştirakçı dövlətə mane olmadığını təsdiq edərək, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Ayrı-seçkiliyin ümumi qadağan olunması

1. Qanunla təsbit olunmuş hər hansı hüquqdan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər şərtlərə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

2. Heç kəs bu maddənin 1-ci bəndində qeyd olunmuş əlamətlərə görə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməz.

Maddə 2

Ərazi tətbiqi

1. Hər hansı Dövlət imzalama zamanı və ya özünün ratifikasiya, qəbul və təsdiq etmə sənədini saxlanmaya verərkən bu Protokolun tətbiq ediləcəyi ərazini və yaxud əraziləri göstərə bilər.

2. Hər bir dövlət sonradan istənilən vaxt Avropa Şurası Baş Katibinin adına ünvanlanmış bəyanatla, bu Protokolu bəyanatda göstərilən hər hansı digər əraziyə şamil edə bilər. Bu əraziyə münasibətdə Protokol Baş Katibin belə bəyanatı aldığı tarixdən sonrakı üç ayın bitməsinin davamınca gələn növbəti ayın birinci günündən etibarən qüvvəyə minir.

3. Əvvəlki iki bənd əsasında verilmiş istənilən bəyanat, belə bəyanatda göstərilmiş hər hansı əraziyə münasibətdə Baş Katibə ünvanlanmış bildiriş vasitəsilə geri götürülə bilər. Geri götürülmə və ya dəyişiklik Baş Katib tərəfindən belə bildirişin alındığı tarixdən sonrakı üç ayın bitməsinin davamınca gələn növbəti ayın birinci günündən etibarən qüvvəyə minir.

4. Bu maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş bəyanat Konvensiyanın 56-cı maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq verilmiş bəyanat kimi nəzərdən keçirilir.

5. Bu maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərinə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatın aid olduğu bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, bu Protokolun 1-ci maddəsi ilə bağlı Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər.

Maddə 3. Konvensiyaya bağlılıq

İştirakçı Dövlətlər bu Protokolun 1-ci və 2-ci maddələrinin müddəalarını Konvensiyanın əlavə maddələri kimi nəzərdən keçirirlər və Konvensiyanın bütün müddəaları müvafiq olaraq tətbiq olunur.

Maddə 4. İmzalama və ratifikasiya

Bu Protokol Konvensiyanı imzalamış Avropa Şurasının üzv Dövlətlərinin imzalaması üçün açıqdır. O, ratifikasiya, qəbul və ya təsdiq edilməlidir. Avropa Şurasının üzv dövlətləri Konvensiyanı əvvəlcədən və ya eyni zamanda ratifikasiya etmədən bu Protokolu ratifikasiya, qəbul və ya təsdiq edə bilməz. Ratifikasiya, qəbul və ya təsdiq etmə sənədləri Avropa Şurasının Baş Katibinə saxlanmaya verilir.

Maddə 5

Qüvvəyə minmə

1. Bu Protokol Avropa Şurasının on üzv dövləti 4-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, Protokolun onlar üçün məcburiliyinə öz razılıqlarını bildirdikləri tarixdən sonrakı üç ay müddət bitəndən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

2. Bu Protokolun, onun üçün məcburiliyinə sonradan öz razılığını bildirmiş hər hansı üzv dövlət üçün o, ratifikasiya, qəbul və ya təsdiq etmə sənədlərini saxlanmaya verildiyi tarixdən sonrakı üç ay müddət bitəndən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 6

Depozitarinin funksiyaları

Avropa Şurası Baş Katibi Şuranın üzv Dövlətlərini aşağıdakılar barədə xəbərdar edir:

- a) hər hansı imzalama;
- b) hər bir ratifikasiya, qəbul və ya təsdiq etmə sənədini saxlanmaya verməsi;
- c) 2-ci və 5-ci maddələrə müvafiq olaraq, bu protokolun hər hansı qüvvəyə minməsinin tarixi;
- d) bu Protokola dair digər akt, bildiriş və ya xəbərdarlıq.

Buna şahidlik edərək, lazımi qaydada səlahiyyətlandırılmış aşağıda imza edənlər bu Protokolu imzaladılar.

2000-ci il noyabrın 4-də Roma şəhərində, hər iki mətni bərabər autentik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, Avropa Şurasının arxivində saxlanacaq bir nüsxədə icra olunmuşdur. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş nüsxələri Avropa Şurasının hər bir üzv Dövlətinə göndəriləcəkdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya dair

13 sayılı Protokol

(bu Protokol bütün hallarda ölüm cəzasının ləğvinə aiddir)

Vilnüs, 3 may 2002-ci il

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Protokolu imzalayan dövlətlər, hər kəsin yaşamaq hüququnun demokratik cəmiyyətdə əsas dəyər olduğuna və bu hüququn müdafiəsi üçün və bütün insanların şəxsi-yətinə xas olan ləyaqətin tam qəbul edilməsi üçün ölüm cəzasının ləğvinin vacib olduğuna əmin olaraq;

1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya (bundan sonra «Konvensiya» adlanacaq) vasitəsilə təmin edilən yaşamaq hüququnun müdafiəsini gücləndirmək arzusunda olaraq;

ölüm cəzasının ləğvinə aid olan, 1983-cü il aprelin 28-də Strasburqda imzalanmış Konvensiyaya dair 6 sayılı Protokolun müharibə və ya labüd müharibə təhlükəsi zamanı ölüm cəzasını aradan qaldırmadığını nəzərə alaraq;

bütün hallarda ölüm cəzasını ləğv etmək üçün son addımı atmaq əzmində olaraq, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Ölüm cəzasının ləğvi

Ölüm cəzası ləğv olunur. Heç kəs belə cəzaya məhkum edilə və ya edam oluna bilməz.

Maddə 2

Öhdəliklərdən geri çəkilmənin qadağan olunması

Konvensiyanın 15-ci maddəsinə əsasən, bu Protokolun müddəaları ilə bağlı öhdəliklərdən geri çəkilməyə yol verilmir.

Maddə 3

Qeyd-şərtlərin qadağan olunması

Konvensiyanın 57-ci maddəsinə əsasən, bu Protokolun müddəaları ilə bağlı qeyd-şərt edilə bilməz.

Maddə 4

Ərazilərə tətbiq

1. Hər hansı dövlət imzalanma zamanı və ya özünün ratifikasiya, qəbul və təsdiq etmə sənədini saxlanmaya verərkən bu Protokolun tətbiq ediləcəyi ərazini və yaxud əraziləri göstərə bilər.

2. Hər bir dövlət sonradan istənilən vaxt Avropa Şurası Baş Katibinin adına ünvanlanmış bəyanatla, bu Protokolu bəyanatda göstərilən hər hansı digər əraziyə şamil edə bilər. Bu əraziyə münasibətdə Protokol Baş Katibin belə bəyanatı aldığı tarixdən üç ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

3. Əvvəlki iki bənd əsasında verilmiş istənilən bəyanat, belə bəyanatda göstərilmiş hər hansı əraziyə münasibətdə Baş Katibə ünvanlanmış bildiriş vasitəsilə geri götürülə, yaxud dəyişdirilə bilər. Geri götürülmə və ya dəyişiklik Baş Katib tərəfindən belə bildirişin alındığı tarixdən üç ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 5

Konvensiyaya bağlılıq

İştirakçı dövlətlər bu Protokolun 1-4-cü maddələrinin müddəalarını Konvensiyanın əlavə maddələri hesab edirlər və Konvensiyanın bütün müddəaları müvafiq olaraq tətbiq olunur.

Maddə 6

İmzalanma və ratifikasiya

Bu Protokol Konvensiyanı imzalamış Avropa Şurasının üzv dövlətlərinin imzalaması üçün açıqdır. O, ratifikasiya olunmalı, qəbul edilməli və ya bəyənilməlidir. Avropa Şurasının üzv dövlətləri Konvensiyanı əvvəlcədən və ya eyni zamanda ratifikasiya etmədən bu Protokolu ratifikasiya edə, qəbul edə və

ya bəyənə bilməz. Təsdiqnamələr, qəbul etmə və ya bəyənmə haqqında sənədlər saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş Katibinə verilir.

Maddə 7

Qüvvəyə minmə

1. Bu Protokol Avropa Şurasının üzvü olan on dövlətin 6-cı maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, Protokolun onlar üçün məcburiliyinə öz razılıqlarını bildirdikləri tarixdən üç ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

2. Protokolun, onun üçün məcburiliyinə sonradan öz razılığını bildirmiş hər hansı üzv dövlət üçün o, həmin dövlətin təsdiqnaməsinin, yaxud qəbuletmə və ya bəyənmə haqqında sənədlərin saxlanılmaya verildiyi tarixdən üç ay keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 8

Depozitarinin funksiyaları

Avropa Şurası Baş Katibi Avropa Şurasının üzvü olan hər bir dövləti:

- a) hər bir imzalanma;
- b) hər bir təsdiqnamənin, yaxud qəbuletmə və ya bəyənmə haqqında sənədin saxlanılmaya verməsi;
- c) 4-cü və 7-ci maddələrə müvafiq olaraq, bu Protokolun qüvvəyə minmə tarixi;
- d) bu Protokola aidiyyəti olan hər bir digər akt, bildiriş və ya bəyanat barədə xəbərdar edir.

Bunun təsdiqi olaraq, lazımi qaydada vəkil edilmiş aşağıda imza edənlər bu Protokolu imzaladılar.

3 may 2002-ci ildə Vilynədə, hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır; həmin nüsxə Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş Katibi təsdiq olunmuş nüsxələri Avropa Şurasının üzvü olan hər bir dövlətə göndərəcəkdir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
“İnsan hüquqları” fənninin proqramı	8
Mühazirə 1. İnsan hüquqlarının anlayışı, mahiyyəti və əsas prinsipləri	15
Mühazirə 2. İnsan hüquqlarının müasir strukturu	30
Mühazirə 3. İnsan hüquqlarının mənbələri: insan hüquqları sahəsində milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normaları	77
Mühazirə 4. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: universal müqavilə mexanizmləri	104
Mühazirə 5. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi sahəsində BMT-nin qeyri- müqavilə mexanizmlərinin rolu	120
Mühazirə 6. Avropa Şurası və insan hüquqlarının müdafiəsi	136
Mühazirə 7. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi	149
Mühazirə 8. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin regional sistemi	161

Mühazirə 9. Ombudsman – insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas dövlətdaxili mexanizmi kimi..... 184

Mühazirə 10. İnsan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq 203

Ədəbiyyat siyahısı..... 233

Əlavələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (çıxarış) 241

2. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi 256

3. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və onun Fakültativ Protokolları 264

4. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt 298

5. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası) və onun Əlavə Protokolları 312

ELMİRA TEYMUR qızı SÜLEYMANOVA

ZAUR HÜMBƏT oğlu ƏLİYEV

İNSAN HÜQUQLARI
mühazirələr toplusu

Dərs vəsaiti

Чапa имзаланмышдыр 21.01.2014.

Кағыз formatı 60x84 1/16. Sifariş 01, Həcmi 22,5 ç.v. Sayı 350.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov, 23.